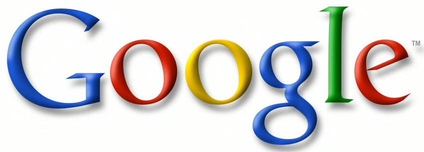

BIDRAG

til

DET DANSKE LANDBRUGS HISTORIE:

JORDFÆLLESSKABET

og

LANDVÆSENSKOMMISSIONEN AF 1757.

af

POVL HANSEN.

KØBENHAVN.
AUGUST BANGS BOGHANDELS FORLAG.
[illegible]
[illegible]

SIGILLVM ACADEMIAE HARVARDIANAE IN NOV ANG
ET
CHRISTO ECCLESIAE
VE RI
TAS

Denmark(

21

BIDRAG

TIL

DET DANSKE LANDBRUGS HISTORIE:

JORDFÆLLESSKABET

OG

LANDVÆSENSKOMMISSIONEN AF 1757.

AF

POVL HANSEN.

KØBENHAVN.
AUGUST BANGS BOGHANDELS FORLAG.
TRIERS BOGTRYKKERI (H. J. SCHOU).
1889.

Skønt jeg håber, at dette lille skrift, hvad indholdets pålidelighed angår, skal kunne stå for enhver uvillig domstol, så har jeg dog søgt at lade det fremtræde på en måde, hvor den videnskabelige form så meget som mulig træder i baggrunden. — Helst blandt jævne læsere med sands for vor historie, ønsker det at søge sin læsekreds. Dette er da også grunden til, at der — for ikke at tynge fremstillingen — kun er lagt liden vægt på kildeangivelser, henvisninger og deslige. Den langt overvejende del af stoffet skriver sig desuden fra arkivstudier, altså utrykte kilder (særlig i kongerigets arkiv).

Kildernes udsagn har jeg søgt så meget som muligt at gengive ordret; og hvad behandlingen af »fællesskabet« angår, da har det været mig magtpåliggende at påvise, hvad der har været fælles for det hele land, og hvad der har været særegent for de forskellige landsdele.

Vallekilde folkehøjskole i december 1888.

Den sidste halvdel af forrige hundredår indtager en høj rang med hensyn til omordningen af vore landboforhold, en omordning, der næsten vendte op og ned på alt det, der indtil da havde bestået, og hvoraf meget havde århundreders hævd at støtte sig til. Det vil være indlysende, at det ny, der ligesom lå i luften, dog ikke kunde vinde klarhed og skikkelse, uden at det på sin vej derhen imod måtte møde mange og store hindringer og megen modstand fra alt det gamle, tilvante og overleverede. Men i samme grad som modstanden voksede, og hindringerne tårnede sig op, i samme grad voksede også tilliden til det ny omkap med lysten til at føre det frem til sejr. Stundom kunde kampen kanske vist stå om rene ubetydeligheder. Stundom kunde de ny tankers mænd måske gå billighedens grænse lovlig nær, ja det kunde endog hænde, at man gjorde sig skyldig i fejltagelser og skævsyn, men under alt dette ja netop som følge deraf høstede man lidt efter lidt fra mange sider en rig erfaring, der senere kunde tages til nytte. En af de fremgangsmåder man hyppigst gjorde brug af var nedsættelse af kommissioner, der skulde undersøge, overveje og drøfte de mange forskellige ting vedrørende landvæsenet. Man søgte på den måde at vinde klarhed over, *hvad* det da egentlig var, der burde gøres, samt hvad der var til hinder, og hvad der var til fremme for dette. Et særkende for disse kommissioner er, at de alle mêr eller mindre måtte træde i de ny tankers tjæneste. Bestandig

sporer man fremgangen heri fra den ene kommission til den anden. Man sér således den første kommission ($^{26}/_{11}$ 1757) så godt som udelukkende fæste sin opmærksomhed på, hvorledes godsejerne — eller proprietairerne som de den gang kaldtes — kunde hjælpes ud af det skadelige jordfællesskab, hvori de befandt sig med hensyn til deres bøndergods. Men havde man først begyndt en grundig undersøgelse og overvejelse heraf, måtte det snart blive klart for tænkende mennesker, at denne slags fællesskab i grunden kun var kronen på *det* værk, der til syvende og sidst bundede i det store og almindelige jordfællesskab mellem de enkelte bønder i byen. Og var man først så vidt, så var man inde paa skråplanet, nu dukkede det ene spørgsmål frem efter det andet, kædede sig ind i og hagede sig fast i sin forgænger, og alle fordrede de løsning. Blandt de vigtigste kan nævnes: hoveriets fastsættelse el. afløsning, tiendens ydelse i penge, udskiftning, fæstegårdenes overgang til arvefæste eller selvejendom, stavnsbåndets løsning o. s. v.; lutter spørgsmål, der i modsætning til det første næsten udelukkende tager sigte på bondestandens og derigennem på hele vort landbrugs grundige opkomst. Men til at gennemløbe denne udvikling brugtes der omkring ved en menneskealder, så det gik langsomt men derfor også sikkert.

At behandle hele dette tidsrum ligger imidlertid ikke for her; det bliver kun en del deraf, et enkelt led i den store udviklingsrække, der her nærmere skal belyses, med andre ord: den første landvæsenskommission og dens arbejder samt det jordfællesskab, hvis snærende bånd den forsøgte at løsne lidt ved.

Ved midten af det attende hundredår befandt landvæsenet her i Danmark sig i en så ynkværdig forfatning som kun sjældent før eller senere. Mange grunde var medvirkende hertil, men blandt de mere betydelige kan nævnes den store misvækst i årene 1752—61, der, som en forvalter skriver 1762, »har været en for alle nulevende mennesker ukendt misvækst«. Heste og kvæg døde i hundredvis af sult. Hertil kom den store »hestedød«, der bortrev tusender

af heste, endvidere smitsomme sygdomme blandt får og svin, og endelig bragte den forfærdelige kvægpest — mere end noget andet ulykkens bæger til at flyde over. Efter G. L. Badens beregninger bortrev den alene i årene 1745—47 her i landet ikke mindre end 457,352 stykker kvæg. Man hører således om besætninger, der 4—5 gange så godt som bortdøde efter på ny hver gang at have været fornyet. Intet under at landbruget under og efter en sådan række af ulykker sank ned i en næsten bundløs elændighed, og intet under at man spejdede til alle sider efter hjælp i nøden.

I sin betænkning over kvægpesten udtaler Holberg håbet om, at denne hårde hjemsøgelse for vort landbrug må føre til en forandring og forbedring enten på den éne eller den anden måde. Hvordan det nærmere skal foregå, eller hvori forbedringerne skal bestå, sér han ikke, men ordsproget siger, at nød lærer nøgen kone at spinde, mon den ikke ogsaa skulde lære folket at lukke øjnene op for de midler, der kunde hjælpe agerbruget frem, og drive folket til at bryde det ny baner.

Holbergs »faste« og smukke håb blev ikke beskæmmet. Disse store ulykker blev virkelig i ikke ringe grad *det*, der gav stødet til de store omvæltninger og fremskridt så vel i agerbruget som i vort borgerlige samfundsliv.

Allerede 1746 i sin »plan for Frederik den femtes regering« lægger grev Adam Gottlob Moltke stærk vægt på, at kongen på en eller anden måde bør se at komme de »arme« landmænd til hjælp i denne tid, der på grund af kvægdøden er så ulykkelig for dem. Moltke, Frederik den femtes yndling, første greve til Bregentved var selv en ivrig og dygtig landmand, senere en af de første på Sjælland, der indførte dyrkningen af hvede og kløver samt ombyttede det gamle trevangsskifte med den ny holstenske kobbeldrift, der betegner et så betydeligt fremskridt i vort landvæsens udvikling. Det er da forståeligt, at det bliver denne mand, der kommer til at henlede sin personlige vens, kongens opmærksomhed på det betrængte landbrug. Tiden er nu kommen mener han, da der både kan og bør

gøres noget for at bedre dettes usle og forsømte tilstand. Han er overbevist om, at hvis grunden her blev bearbejdet saadan, som det skér i andre lande, fornemmelig i Holsten, så vilde den med lethed kunde bære dobbelt saa meget som hidtil, ti i henseende til godhed giver jorden her ikke andre landes noget efter. Altså *det*, som det egentlig kommer an på, er, at den blot bliver rigtig behandlet og kommer godt under ploven. Moltke henstiller derfor til kongens overvejelse, om det ikke vilde være heldigt, at der blev udnævnt en kommission, som både skulde søge at fremme en bedre bearbejdelse af den jord, der allerede var opdyrket og tillige have sin opmærksomhed henvendt på, om ikke de store såkaldte overdrev kunde opdyrkes og bebygges. Det varede dog over 11 år, før dette forslag kom til udførelse, og en sådan kommission blev nedsat. Det skéte først 1757.

I sin korte omtale af denne den første landvæsenskommission antager præsten Chr. H. Brasch i sin Vemmetoftes historie*), at den »utvivlsomt må tilskrives det bekendtskab med landboforholdene, som Frederik d. femte kom til at gøre ved de årlige udflugter, som han om efteråret foretog alene til Bregentved . . . Var A. G. Moltke derfor medlem af kommissionen, må han også sættes i den nærmeste forbindelse med planen til den«.

Hvad Brasch ad andre veje og rimeligvis uden kendskab til ovennævnte »plan«, der først er kommen i trykken efter hans bog, hvad han her antager, synes altså samme »plan« at bekræfte: Adam Gottlob Moltke har æren af at have været den første, der slog ind paa den vej, ad hvilken vor landbostand skulde hjælpes så grundig, om end på anden måde end han havde væntet.

Desværre må vi lade os nøje med disse få og små

---

*) Forfatteren sætter fejlagtig kommissionens udnævnelse til d. 28. i stedet for d. 26. nvbr.

fingerpeg angående kommissionens tilblivelseshistorie. Der findes blandt dens efterladte Papirer intet forslag til dens nedsættelse og heller ingen indstilling desangående, men sandsynligheden er altså for, at kongen under sine gentagne ophold på Bregentved, mens den stærke misvækst herskede, af denne og af sin omgangskreds på ny er bleven skyndet til at tage Moltkes »plan« under overvejelse, og at følgen deraf blev, at en kgl. befaling udkom den 26. nvbr. 1757, hvorved fire mænd udnævntes til at træde sammen i en kommission for at rådslå om, hvad der kunde tjæne til »landvæsenets fremtarv og nytte«. De fire medlemmer af kommissionen var følgende:

»Gehejmeråd hr. Johan Ludvig Holstein, greve til Ledreborg;
gehejmeråd hr. Kristian August, greve von Berkentin;
gehejmeråd og oberhofmarschal hr. Adam Gottlob Moltke, greve til Bregentved og
gehejmeraad hr. Otto Thott«.

Foruden Moltke var af disse Holstein og Thott kendte som dygtige og indflydelsesrige mænd. Holsteins fader var i sin tid ligesom senere A. G. Moltke indvandret fra Meklenborg og havde her i Danmark opnået de højeste værdigheder. Hans ældste søn, Johan Ludvig blev første greve af Ledreborg og klædte i en række af år flere af de højeste embeder i staten, hvad dog ikke hindrede ham i at udfolde en betydelig virksomhed for sine godsers opkomst.

O. Thott til Gavnø havde allerede indlagt sig megen fortjæneste ved sin kloge og besparende styrelse af landets pengevæsen, som han fra Frederik den femtes tronbestigelse havde været i spidsen for. Ved siden af at være en dygtig statsmand var han tillige kendt for sin ualmindelige lærdom; hans bogsamling var større end nogen anden enkeltmands i Evropa på den tid. Han blev sénere ophøjet i grevestanden.

Foruden disse fire mænd udnævntes sénere ved kgl. ordre justitsråd Jakob Barchman til at føre protokollen og som hans medhjælper Johan Finchenhagen, sekretair i det danske cancelli.

Den kgl. befaling sætter kommissionens opgave i det at undersøge, »hvilke de vanskeligheder er, som mest hindrer landvæsenets opkomst og istandsættelse, hvorhen fornemmelig bør regnes det mellem forskellige lodsejere*) nuværende skadelige fællesskab, som hindrer enhver af dem fra at bruge sin jord og ejendom ret til nytte; samt at udfinde og foreslå de midler, hvorved slige vanskeligheder kunde hæves«.

Men skønt hovedvægten således straks fra begyndelsen bliver lagt på ophævelsen af det skadelige fællesskab mellem de forskellige lodsejere indbyrdes; og skønt det betegnes som kommissionens hovedopgave at få denne ophævelse iværksat, så er der dog også adskillige sidespørgsmål, mér eller mindre forbundne hermed, som det kunde være af betydning at få klarede. Alt dette ordnes og sammenfattes derfor i en hel række poster, der hver for sig anbefales til kommissionens opmærksomhed og overvejelse. Antallet af disse poster beløber sig til 12, og i sammentrængt form lyder de som følger:

Der skal undersøges

1) om overdrev kan blive delte således, at hver by og hver lodsejer i byen kan få sin dél for sig selv med frihed til at lade samme indhegne;

2) *om* og *hvorledes* der kan sættes gærder og grøfter mellem de forskellige bymarker;

3) om det kunde tillades en lodsejer, at indhegne den del af sin jord, der ligger i en fælles mark, imod at han til gengæld afkorter en tilsvarende del i den fælles græsning;

4) om der kan spares gærder f. ex. ved at holde hyrder, vogtere eller på anden måde;

5) hvorledes fælles åer bedst kan blive oprensede, og hvorledes fælles moser og moradser kan lade sig udtørre til ager og eng;

6) hvordan deling lettest kunde foretages mellem lodsejere, hvoraf f. ex. *én* ejer grunden eller brug af græsningen, gærdselshugst o. l., mens *en anden* på samme

---

*) Lodsejere kaldes de godsejere, der i fællesskab ejede en landsby.

sted ejer skoven, tørveskær m. m. (Dette fællesskab ansås især for hinderligt i »skovopelskning«);

7) hvordan brugen af tobak kunde indskrænkes så vel med hensyn til indførsel som til daglig brug*);

8) på hvad måde de nødvendige veje bedst kunde istandsættes;

9) hvordan fællesjagten bedst kunde indskrænkes i den mest mulige grad;

10) hvordan fællesskabet i søer kunde ophæves, og regler for fiskeriet fastsættes;

11) på hvad måde fattigvæsenet bedst kunde ordnes; kan f. ex. hver lodsejer underholde og forsyne sine fattige?

12) hvorvidt noget er til hinder for at strøgodset**), som tilhører de offentlige stiftelser, kan sælges på offentlig auction.

Kommissionen skal fra først af indskrænke sin virksomhed éne og aléne til Sjælland, når undersøgelserne her er endt og alt omordnet på den bedste måde, må virksomheden dernæst udvides til smålandene og Fyn, senere til Jylland og endelig allersidst også til Norge.

Med hensyn til den nærmere ordning og forretningsgang i arbejdet, da pålægges det kommissionen først at indhente efterretninger, tage disse grundig under overvejelse, derefter indgive betænkninger og forslag desangående til kongen, få hans resolution og så endelig sætte denne i værk.

Endvidere bør kommissionen lade udgå opfordring om, at hvo som helst, der har lyst, kan indsende til den forslag, der sigter til landvæsenets opkomst og forbedring.

Efter at kommissionen d. 26. nvbr. 1757 var bleven

---

*) Tobaksrygning, der nu rigtig begyndte at få indgang, forfulgtes meget ivrigt af alle ikkerygere og ansås af disse for at være et stort tab for landet.

**) Strøgods kaldes de enkelte bondersteder, som enten de tilhørte en person eller en stiftelse dog på grund af afsides beliggenhed eller andre årsager ikke regnedes som del af den samlede ejendom: *det* ved hovedgården samlede bondergods.

nedsat, og efter at den således havde fået sin opgave og vejen, ad hvilken denne skulde løses, anvist, holdt den sandsynligvis allerede fjærdedagen efter sit første møde, i hvert fald er dens protokol — undertegnet af Moltke og Thott — dateret d. 30. nvbr. Kommissionen kalder sig her »den til landvæsenets forbedring og fællesskabets ophævelse allernådigst anordnede kommission«. Desværre findes blandt dens efterladte papirer ikke den ringeste oplysning om de forhandlinger, der har været ført om sagerne mellem kommissionens medlemmer, kun de ind- og udgåede skrivelser er opbevarede. Det er altså umuligt ad denne vej at danne sig nogen mening om, hvad stilling de enkelte medlemmer har indtaget overfor de spørgsmål, der har været fremme til behandling, men ser man hen til den iver, hvormed Holstein og Moltke arbejdede på at få deres godser ud af alt fællesskab, samt til, hvad der her tidligere er antydet: Moltkes delagtighed i kommissionens tilblivelse, så turde det måske ikke være for dristigt at antage, at det særlig har været disse to mænd, der har båret sagen frem.

Angående de 12 poster, som den kgl. befaling havde fremsat til undersøgelse, da fandt kommissionen det dog bedst foreløbig at se bort fra de 8 af disse og udelukkende holde sig til de øvrige, som de anså for mest påtrængende. Disse 4 var dem, der i den kgl. befaling fandtes som den første, anden, tredje og femte i rækken. Herom blev der nu den 3. dcbr. skreven til »samtlige amtmænd og købstæder i Sjælland«. Brevene indeholder en begæring om svar på disse 4 poster, hvoraf hver igen er udstykket i en mængde mindre, hvorved fremkommer forlangender om den størst mulige mængde stedlige oplysninger. Amtmændene fik endvidere pålæg om at sende en afskrift af denne skrivelse til hver godsejer i amtet for således at indhente hans oplysninger og erklæring om sagen. Alt dette skulde derefter tillige med amtmandens egen betænkning stilles til kommissionens rådighed for at denne dergennem kunde blive kendt med de forskellige godsejeres mening om sagen og få et nogenlunde pålideligt overblik

over de hindringer og betingelser, der var for dens gennemførelse.

Kort efter afgik lignende skrivelser til Københavns magistrat og universitetet angående disses jordegods.

De 4 poster, som kommissionen straks gav sig i færd med, tager således næsten udelukkende sigte på jordfællesskabet, og da den aldrig kom til at beskæftige sig med de andre 8, så følger det af sig selv, at al dens virksomhed så godt som kun drejede sig om dette ene: fællesskabet og dets ophævelse.

I løbet af vinteren og forsommeren 1758 indkom godsejernes og amtmændenes svar på de modtagne forespørgsler fra kommissionen, men da disse svarskrivelser imidlertid indeholder ikke få så vel stedlige som mere almindelige oplysninger angående vore landboforhold ved midten af forrige hundredår, så vil det her være på sin plads at dvæle lidt mere udførligt ved disse oplysninger, særlig for så vidt de vedrører fællesskabet, da det jo må antages, at de senere udkomne forordninger sigtende til fællesskabets ophævelse er en følge af disse oplysninger.

Ved benævnelsen »fællesskab« i videste forstand forstod datiden 1) flere personers *fælles brug* og *benyttelse* af hvad som helst, der kunde henhøre under en landejendom såsom: korn- og græsmarker, enge, overdrev, skov, jagt, tørveskær, fiskeri o. l.; 2) det *fælles arbejde* ved f. ex. istandsættelse af veje, oprensning af åer, udgravning af moser o. dsl. Deltagerne i fællesskabet kunde igen deles i tre slags 1) *bønderne*, der hver for sig havde sine jorder i fællesskab med de øvrige bymænd; 2) forskellige *byer*, der kunde have deres marker henliggende til fælles brug, og endelig 3) godsejerne. Disses fællesskab var dog af et lidt andet slags end bøndernes. Det hørte kun til undtagelserne, om man et enkelt sted kunde finde én eller anden af hovedgårdenes marker liggende i fællesskab med de tilgrænsende byer. Godsejerne var ikke i fællesskab *med* bønderne men i fællesskab *om* bønderne. For at forstå dette må man huske, at selvejerbøndernes tal — særlig på Sjælland — var yderst ringe, næsten alt bønder-

gods var fæste og tilhørte som sådant godser eller stiftelser. Men disse godser og stiftelser havde langt fra ikke deres fæstegods liggende samlet på ét sted, det kunde tværtimod mangen gang ligge adspredt over milevide strækninger. Man hører således om Birkindegård ved Kallundborg, at den ejede bøndergårde i Svinninge og Gislinge altså 3 til 4 mil fra hovedgården, og dette forslog endda kun lidt imod, hvad man får at vide fra enkelte godser i Midt- og Vestjylland. Allerede hører man om et lille gods som Nørholm, der kun ejede 600 td. hartkorn i bøndergods, at det havde del i 18 sogne men var ikke eneejer til et eneste af disse ja havde kun få af de 18 sognes byer uden fællesskab med andre. Fra de af dets bøndergårde der lå længst mod nord til de der lå længst mod syd var over 6 mil.

Men ét endnu stærkere indtryk af bøndergodsets spredte beliggenhed får man, når man kommer til de større godser. Om det daværende stamhus Lundenæs (Ringkøbing amt) berettes således, at det ejede 1800 td. hartk. bøndergods, som lå i 7 forskellige herreder og var indenfor disse spredt i »tre, fire og fyrretyve sogne«. Disse sogne lå alle i en stor kreds uden om hovedgården. Til de yderste mod vest var der 4 mil, til de yderste mod syd 5 mil, til de yderste mod øst 5—6 mil og til de yderste mod nord endog 9—10 mil. Om hele dette vidtløftige bøndergods hedder det, at det ligger »ganske smålig blændet mellem mange andre proprietairers« (godsejere), så stamhuset næsten ikke i et eneste sogn er fri for fællesskab med andre lodsejere. En følge af disse forhold var, at der kun fandtes få byer, som ikke havde to eller flere lodsejere. Fra Ågård (Holbæk amt) berettes, at i hver af de byer, hvor godset har bøndergods, findes der desuden fra én til 10 andre lodsejere; ja på Fyn ser man endogså lodsejernes tal i enkelte byer løbe op til 15—16*).

*) Fra Helgenæs omtales den mærkelighed, at der et sted endog findes to lodsejere til én og samme bondegård, idet de tre fjærdedele af gården tilhører sognepræsten og den ene fjærdedel en cancelliråd Hansen. Hvis dette slags fællesskab havde været mere

Når man nu med dette for øje vilde spørge, om det da var kommissionens hensigt at få fællesskabet ophævet i alle dets former, da må svaret lyde nægtende, *så vidt* turde man ikke vove sig, man tog kun sigte på at ophæve det slags fællesskab, der bestod mellem de forskellige byer og om mulig tillige *det,* der fandt sted mellem de forskellige lodsejere i samme by, således at hver af disse kunde få sine fæstegårdes jordtilliggende udskilt fra byens almindelige fællesskab, men at tænke på ophævelsen af det fællesskab, der bestod mellem hønderne i samme by, var noget så fjærnt, at man i hele kommissionens arbejde knap finder spor deraf. Denne omstændighed giver kommissionen et aristokratisk præg. Forbedringen af vort landvæsen skulde foregå fra oven, ved at godsejerne hver især fik enerådighed over deres fæstegods. De senere kommissioner, der også blev nedsatte for at ophjælpe landvæsenet, stiller sig herved i modsætning til denne første. De gik nærmest ud fra, at man skulde begynde fra neden med at hjælpe bonden og på den måde fra neden af gennem en forbedring af bondens kår ved udskiftning og selvejendom bygge vort landbrug grundig op. Og her ser man altså på en gang ligheden og forskellen mellem den første og de følgende kommissioner: *Ligheden* består i dette, at alle vilde de fremme landbruget og derved forbedre landbostandens kår; *forskellen* i dette, at den første kommission vilde gøre det ved særlig at hjælpe godsejerne, medens de senere vilde gøre det ved først og fremmest at hjælpe bønderne.

Grundene til, at hovedgårdenes bøndergods var så spredtliggende, har sikkert været mange og forskellige og vil være meget vanskelige nu at opréde. Naturligvis må de frem for alt søges i, at ejeren i sin tid har set sin fordel i eller sin lyst tilfredsstillet ved at købe ind. Hertil kunde der da også være adskilligt, der tilskyndede ham:

---

udbredt, vilde det vel i endnu højere grad have forviklet og forvirret ejendomsforholdene, men da der kun omtales dette éne tilfælde, bør der næppe lægges synderlig vægt her på. (Sé dog danske lov 5. 10. 4, hvor sådant nævnes.)

Var ejeren enten adelig eller dog af kongen skænket »adelige privilegier«, da gjaldt det særlig om at få gården »kompleteret«, d. v. s. få dens bøndergods bragt op til 200 td. hartk., ti lykkedes det at blive ejer af så meget indenfor en afstand af to mile fra gården, da blev denne med det samme delagtig i adskillige temmelig betydelige rettigheder som f. ex. fritagelse for pligtkørsler; fritagelse for arbejde, kørsler fouragelevering o. a. dsl. til skolevæsenet samt delagtig i fællesfiskeriet og den udvidede jagtret. Denne jagtret el. jagtfrihed, som den også nævnes, blev vistnok én af de ting, der særlig bidrog til at øge og indvikle fællesskabet. Efter danske lovs 5. 10. 28. bestod den nemlig i, at en sådan adelig sædegårdsejer måtte jage enten selv eller ved skytte ikke alene på sine egne ene mærker (d. e. ejendomme uden fællesskab) men også på alle de byers marker, i hvilke han var lodsejer. Jagten var en af datidens mest yndede forlystelser, men for rigtig at kunne nyde den måtte man helst have så stor vildtbane som mulig, og det gjaldt nu blot om at skaffe sig om end nok så lidt bøndergods i en by, ti var man først fælleseјer i byen, da havde man også ret til at jage på alle byens fællesmarker.

At denne »jagtfrihed« ikke var til gavn for agerbruget og egentlig kun tjænte til at øge fællesskabet, havde man vel tidlig fået øjet op for, og man havde da også efterævne bestræbt sig for at modvirke de skadelige følger deraf, men uden at denne bestræbelse var bleven kronet med held. Man ser således ved forordningen af 18. april 1732 § 4 og 18 jagtfriheden indskrænkes til kun at omfatte dem, der er i besiddelse af mindst 4 td. hartk. af byens bøndergods. Følgerne af denne forord. svarede imidlertid ikke helt til forventningerne. Ganske vist skulde der nu herefterdags ofres mere for at komme i besiddelse af jagtfrihed, men til gengæld lovede den da også besidderen en så meget større løn, som der nu var færre til at udøve den, så det éneste, man opnåde, var, at hver især nu anstrængte sig så meget mere for at komme i besiddelse deraf.

Hvor megen pris datiden satte på denne rettighed og hvorvel den vidste at benytte den, får man den bedste forestilling om ved at læse »en rejsendes betragtninger« *). Med levende farver maler forfatteren her ikke alene brugen men også misbrugen af jagtretten. »Når den 12te septbr. kommer« skriver han »da er det som fjenden falder ind i landet**), i det mindste må »mikkel« og »morten« da tro det, ti da må alle og enhver til hest og herud, er de end énøjede, krumme, puklede og lamme. Hvem (af jagtherrerne), der bringer flest folk og hunde med sig, er den ypperste«.

Ganske vist var — efter de da gældende love — en sådan jagen ikke tilladt, tværtimod hedder det udtrykkelig i loven, at ingen må indfinde sig som skytte på fælled uden med behørig jagtskilt, og der må kun holdes én skytte til hver gård, men dette blev langt fra ikke overholdt, så det kunde tit hænde, at man fra én herregård kunde se »10 til 12 skytter eller uberettigede liebhavere, og når disse er bleven sankede, jages der så længe, der findes et levende øje på marken. Der skydes ej for at få en steg på bordet, men alting udryddes enten for at braske med de skudte harer eller for at gøre de andre medbejlere den fortræd, at de ikke skal få noget, dersom de ej tids nok er på færde«. At dette var et misbrug af jagtretten brød man sig ikke om, alle hensyn måtte vige for det éne at komme tids nok til rigtig at få sin jagtlyst tilfredsstillet. Vilde én

*) Stykket findes i »Danmarks og Norges økonomiske magazin I. bind«. Det kan med det samme her bemærkes at fremkomsten af det betydelige værk med ovenstående titel, 8 dele stort, ligeledes må betragtes som et af de første forsøg på at opdage midler til at afhjælpe landets økonomiske nød. Værket blev sat i gang ved, at der efter Erik Pontoppidans indskydelse i året 1755 udgik en kgl. indbydelse til alle og enhver om at indsende alménnyttige, økonomiske og fysiske afhandlinger til grev Moltke. Disse blev af Pontoppidan udgivne, om de fandtes værdige dertil, uden at man tog det altfor strængt med censuren. (Se bidrag til den danske literaturs historie af N. M. Petersen; anden udgave, side 220).

**) Den 12. septbr. måtte jagten begynde.

eller anden vænte, da udsatte han sig kun for, at der var gjort rent bord på fællesmarkerne, inden han kom derud, og »hans støver skal have ondt ved at lede en hare op, hvor der ej mer findes nogen .... Skånsel er ej at finde, ti vil en spare, da vil naboen det ej, og derfor hedder det: Lige så godt kan jeg tage det som en anden, det skal dog ødelægges alligevel«.

Det var dog kun på fællesmarkerne, at jagtretten således blev udøvet; i herregårdenes enemærker og på de kgl. vildtbaner blev derimod fredet meget om vildtet, og det var da også grunden til, at denne vilde jagen hvert år kunde gentages på fællederne, idet at vildtet, når jagttiden var til ende, på ny bredte sig fra de mere fredede steder ud over fælleder og overdrev.

Ved benævnelsen overdrev*) forstod man jordstykker med eller uden skov, henliggende uopdyrkede til bestandig græsning. Af sådanne uopdyrkede strækninger, træffer man — i form af lyngheder — selvfølgelig det største antal i det vestlige og nordlige Jylland; Randbølhede, Alhede og flere havde den gang hver en omkreds af henimod en halv snes mil, indenfor hvilken man så godt som ikke traf en menneskelig bolig**). Men ved siden af disse egne i Jylland indtog dog også Sjælland en høj rang med hensyn til overdrevenes mængde. Deres tal har sikkert her løbet op i hundredvis. Størrelsen var her som overalt meget forskellig lige fra nogle hundrede alen til tre halvfjærde mil

---

*) Af andre navne på det samme træffer man: fra sjælland »lyng«, »ljung« og »old« (»svin på olden«[?]); fra Jylland »foerte« og »fædrift«; fra Fyn »have« (f. ex. kohave).

**) Jævnfør Danmarks og Norges øko.-magaz. 3. bind, side 278: »Intet hus er der på Randbøl hede 4 mil og på Alhede 3 mil o. s. v. hvor de rejsende kan få vederkvægelse, natteleje og befordring, de må frygte for overfald af onde mennesker og vilde dyr, som ofte er sket«.

i omkreds. De største og talrigste fandtes i Nordsjælland som også i egnen om Vordingborg; dog kunde man i Midtsjælland og i Odsherred træffe overdrev på mere end to mil i omkreds.

Disse overdrev kunde være af meget forskellig beskaffenhed og udseende, men gennemgående bestod de dog vistnok af egnens magreste jord, som man ikke anså det for umagen værd at dyrke. I Nordsjælland var de for størstedelen bevoksede med skov; i Odsherred var store strækninger som i Jylland lynggrode ellers finder man dem i følge de indkomne sjællandske beretninger jævnlig henliggende som store græssletter, hvis ensformige flade kun hist og her afbrødes ved lidt forkrøblet tjørnekrat, enkelte store sten, tørvegrave, ellekær, veje, vandinger el. lign. men hverken af gårde eller huse.

Som de af Danmarks øvrige landsdele, der igen kom Sjælland nærmest med hensyn tll overdrev må nævnes Lolland og Falster, især fra det sydvestlige Lolland omtales mange, men man lægger straks mærke til, at der her findes en forholdsvis større mængde af disse dækket med skov, hvad der jo ikke lidt forøgede deres værdi. I størrelse står flere af dem kun lidt tilbage for de sjællandske, således får man at vide fra et grevskab på Lolland, at det er lodsejer i fem overdrev, mer eller mindre bevoksede med skov, og alle på ét nær over 2 mil i omkreds. Et af disse, kaldet Grænge skov, støder op til og er til fælles i græsning med flere andre, der i forening har en omkreds på omtrent 4 mil. Friherskabet Juellinge er endog lodsejer i 10 store overdrev foruden adskillige mindre.

For det frugtbare og tætbebyggede Fyns samt for Østjyllands vedkommende stillede forholdet sig noget anderledes, her fandtes meget få overdrev, de henlå blot og bar til bestandig fællesgræsning. De få og små strækninger, der nærmest må regnes i klasse med overdrev, var her som oftest dækkede med over- eller underskov. De såkaldte heste-, ko-, kalve- el. lammehaver.

Overdrevene i de forskellige landsdele kunde altså

nærmere bestemmes omt. således: I det vestlige og nordlige Jylland henlå de hovedsagelig som lyngheder, i Sjælland som græssletter (dog også en del som skov), i Lolland og Falster dels som skov og dels som græssletter, på Fyn og Østjylland med få undtagelser som skov.

I følge danske lov 3, 13, 29 og 30 skal overdrevene taxeres (jysk: »græsjævnes«, sjællandsk: »høvedlægges«) med hensyn til græsningen for derved at få en målestok for, hvormange »fulde høvder« (d. e hvormange stkr. voksent kvæg), der kan fødes derpå sommeren igennem. Når denne græsjævning er foretagen, skal hver by, som har ret til græsning på samme overdrev, tildeles et så stort antal »høvder«, som svarer til størrelsen af byens hartkorn, og endelig skal af dette antal igen tildeles hver bonde hans del efter størrelsen af hans hartk.*) Men skønt overdrevene således taxeredes til »fulde høvder«s græsning, så var dermed dog ikke forbudt også at indsætte andre slags kreaturer, men dette skete derved, at disse blev beregnede i et vist forhold til det fulde høved. Denne beregning var højst forskellig i landets forskellige egne, det stod nemlig hver by frit for at fastsætte den efter eget tykke. Meningerne sés at have været meget afvigende på dette område, men som de yderpunkter, indenfor hvilke beregningen bevægede sig, kan anføres følgende: Til et »fuldt høved« regnedes $^{2}/_{3}$ el. $^{1}/_{2}$ hest, 2 toårsplage, 3 treårsføl, 1 stk. voksent kvæg, $1^{1}/_{2}$ til 2 toårskvier, 2 til 3 årskalve, 2 til 6 får »med deres grøde«, 2 til 6 svin, 1 til 10 gæs »med deres grøde«. Flere findes ikke omtalt i beregningerne, men lejlighedsvis erfares dog, at bønderne i enkelte egne også havde »kalkunske høns« gående paa overdrevene.

Den sum, man måtte betale for at få et høved græsset sommeren igennem, kaldtes sædvanlig »græsgæld« og var i størrelse meget forskellig på de forskellige overdrev. Som det almindelige kunde måske nævnes 2 mark, men undertiden udgjorde den ogsaa kun en »rigsort«, 20 skilling, én

*) I det følgende vil først og fremmest blive taget hensyn til de sjællandske overdrev, som de, der på langt nær havde den største betydning.

mark ja på enkelte steder i Hirschholm amt kun 10 skilling, så i overensstemmelse hermed fik man her en gås græsset for 1 (én) skilling. Det var imidlertid ikke alene et enkelt høveds græsning, der blev udlejet, det kunde undertiden være et helt overdrev eller en enkelt lodsejers part i samme. Lejen blev tidligere erlagt som øl, brændevin el. desl., men denne måde — at betale med våde varer i stedet for penge — begyndte man at ivre imod fra oven, på samme måde som man ivrede imod at »græsgælden« for de enkelte høvder af bymændene blev drukken op, hvad der nemlig hidtil var sket samtidig med de bøder, der i sommerens løb af »fangsbrødrene« var bleven idømt den enkelte for én eller anden forseelse. Dette begyndte nu at blive forbudt i forskellige forordninger, og skønt det synes at have været en af *de gamle* vaner, hvorom ordsproget siger, at den »bider bedst«, så blev den dog lidt efter lidt fortrængt til de mere afsides egne. Endnu holdt den sig dog tappert paa saadanne steder: Om Præstø overdrev hedder det således, at græsningen på samme er overladt til Præstø indvaanere mod en årlig afgift af to td. rostokkerøl eller 7 rdl. 2 ß, og på samme måde at en del af græsningen på Knudskov og Øre overdrev tidligere har været lejet ud mod en betaling af 6 td. rostokkerøl. Om dette tilfælde fortælles dog videre, at betalingen nu ydes i penge, nemlig 18 rdl

Som exempler på overdrev fra Sjælland, hvor der var foretagen græsjævning, hidsættes her 1) »Ondløse overdrev«, Holbæk amt. Dette overdrev omtrent en mil i omkreds er taxeret til sommeren igennem at kunne føde 175 stkr. fulde høvder, der findes tildelte følgende 3 lodsejer saaledes:

Kongsdal,	20	gårde	i Ondløse,	hver	gård	6	høvder	=	120
—	1	»	- Kagerup,	»	»	7	»	=	7
—	2	»	- Sibberup,	»	»	9	»	=	18
Birkholm (nuvær. Løvenborg),									
	1	gård	i Kagerup,	»	»	8	»	=	8
—	1	»	- N.-Jærnløse,	»	»	12	»	=	12
Præstegården			- Ondløse,	»	»	10	»	=	10
				I alt	»fulde	høvder«			175

2) »Ellinge lyng« (i Odsherred), der strækker sig fra Høve til Lumsås, henved 2 mil. Bredden angives at være forskellig, fra en fjærdingvej til en halv mil. Mod vest grænser det mod stranden. Efter den ældre beregning har her kunnet græsses 550 høvder, men af en ny taxationskommission 1726 blev dette tal forhøjet til 801, der tildeltes de forskellige byer og lodsejere saaledes:

Hans kgl. majestæt »for sin egen anpart«	195	høvder
Ellingegård (kommerceråd Schvane). . .	75	—
Vig (lodsej. kgl. majestæt og Schvane).	66	—
Hønsinge (kgl. maj. og Schvane).	54	—
Lille-Egebjærg (kgl. maj.)	18	—
Jyderup (kgl. maj.).	54	—
Høve (kgl. maj. og »Dragsholm herskab«)	66	—
Højby (kgl. maj., Schvane, generalmajorinde Schindel og degnen i Højby) .	96	—
Gudmundrup (kgl. maj. og Schvane) . .	45	—
Stenstrup (Schvane)	39	—
Tengslemark (kgl. maj. og Schvane). . .	30	—
Lumsås (Schvane)	63	—
Ialt . .	801	»fulde høvder«.

3) På Amager fandtes et stort overdrev, som efter en tidligere taxation var sat til 1140 høvder fordelte således:

Store Magleby el. Hollænderby.	800	høvder
Rågård	15	—
Ullerup	90	—
Vibberup (Viverup)	30	—
»Schieldgårde«	205	—
I alt . .	1140	»fulde høvder«.

Skønt dette sidste overdrev ganske vist må henregnes blandt de større, så var der dog ikke så få, der var »jævnet« el. »høvedlagt« til ėt endnu større antal høvder. Man sér således »Flyvesandsoverdrevet« ved Tidsvilde ansat til 1182 høvder og desuden 280 får; på 4 sammengrænsende overdrev i Odsherred kunde græsses 1240 høvder o. s. v. Men hvad de største overdrev angår — de der fandtes i Frederiksborg og Kronborg amter, da findes de som mange andre

slet ikke »høvedlagt«, ti skønt det i loven hed, at dette skulde ske, så fremgår det dog klart af de forskellige beretninger, at dette langt fra blev efterkommet; tvært imod, det er kun de færreste, hvormed det er sket. Blandt de stående udtryk, som i indberetningerne atter og atter vender tilbage findes derfor sådanne: »På overdrevet véd ingen sin særskilte del«, »alt er tilfælles«, »enhver sætter de høvder ind, han har overfodret om vinteren« o. l. Ja selv på de overdrev, hvor en taxation virkelig var foretagen, holdt man sig dog sjelden denne efterrettelig. Amtmand Fr. Raben fortæller således for Lolland-Falsters vedkommende, at vel findes mange overdrev taxerede, men hvad hjælper det, når man ikke retter sig derefter. Hver bonde indsætter til trods for taxationen så mange kreaturer, som han vil, både af bæster, hornkvæg, får, svin og gæs uden at bryde sig om hartkorn eller anden rettighed. Men af sådan uorden følger da også — skriver amtmanden videre — at også uberettigede tit slår deres kvæg ind på overdrevene, hvorved de rette ejere lide tab. Har en enkelt en gang imellem været så forstandig at foreslå alle at rette sig efter taxationen, så har der strax været så mange der imod, at det ikke har været muligt at sætte forslaget igennem.

I beretningen om det taxerede »Ellinge lyng« hedder det ligeledes om hr. kommerceråd Schvane (ejer af Ellingegård) og hans bønder i Højby, Gudmundrup, Stenstrup og Lumsås, at de afhegner ikke fra overdrevet den af deres vange, som *det* år ligger til fælled (d. e. fællesgræsning) men lader den ligge åben ud mod lynget og græsser så på bægge alle de kreaturer, som de om vinteren har havt på stald. Denne måde at slå overdrevet sammen med byernes fælleder og græsse det hele »under enig« synes i det hele taget at have været almindelig brugt i Odsherred. Således hører man også om et andet overdrev »Vørrelynget (el. -»ljunget«) — »liggende mellem Klinte og Lumsinge vange«, at man véd ikke, hvormange høvder *der* på kan græsses, men »beboerne, hvis marker støder dertil, lader hvert år deres fælleder ligge åbne ud til ljunget«, og på dette i for-

ening med fællederne græsser de så alt det kvæg, de har fodret vinteren over.

Størstedelen af overdrevene henlå dog helt til fælles uden at være »høvedlagt«, enhver af de delhavende satte så meget som mulig derind, ja på enkelte af overdrevene synes man endogså at være fuldstændig uvidende om hvem el. hvormange, der havde ret til græsningen. Om »Gribsskov overdrev« i Nordsjælland erfarer man således, at det éneste, der med nogenlunde vished vides, er, at grunden og storskoven, som for det meste dækker den, ejes af kongen, hvorimod ejendomsretten til græsningen på dette store overdrev (3 mil i omkreds), den har man så godt som ingen rede på, så ikke blot alle de omliggende byer så vel i Frederiksborg som i Kronborg amt sender kvæg derind, så meget enhver lyster, men selv byer, der ligger 2 til 3 mil borte, driver om sommeren flokke af kvæg derind. Det er ikke uden grund, at overdrevet på sine steder nævnes som »det store og almindelige overdrev for beboerne af Frederiksborg og Kronborg amter«.

Et fællesskab i den udstrækning er dog ikke almindeligt og findes kun på enkelte steder i Nordsjælland såsom i det store Ruderskovs (el. Rudeskov) overdrev. Om dette oplyses, at det nærmest hører under Hirschholm amt, men da amtskellet dog går gennem overdrevet, blev det også fælles for beboerne af de samstødende amter. Her som hist ejes ligeledes både grunden og skoven af kongen.*)

Den almindelige form for fællesskab i overdrevets græsning var altså den, at et vist antal byer var delhavende, og kun disse indsatte kvæg, men således at hver by og hver gårdmand i byen indsatte flere eller færre, alt efter enhvers lyst og ævne. Et fællesskab af den art havde naturligvis ikke så få misligheder, *én* klage er især gennemgående fra alle sider, *den* nemlig, at græsningen bliver

*) I fællesskabet om dette overdrev finder den mærkelighed sted, som jeg ikke andre steder har truffen, at nogle byer har ret til at slippe deres »livvare« derud hvert år, mens andre byer kun har samme ret for hvert andet eller tredje år.

»forsat« d. v. s.: et altfor stort antal kreaturer bliver dreven ind på overdrevet i forhold til *det* græs, det kan afgive. Enhver søger nemlig at få det størst mulige antal derind, idet man til forsvar herfor, tyer til det den gang almindelige udtryk: Fordelen er min, men skaden er fællesskabets. Ganske vist var græsvæksten på overdrevet ingenlunde ringe om forår og forsommer, men nærmede man sig st. hansdag, så tørredes alt hen, så det hele mere fik udseende af en ørken end af en græsmark. Kreaturerne led da mangen gang ligefrem nød, idet ingen vilde være den første til at tage sine bort, men vilde heller lade dem sulte; kunde den ene lade sine blive der, kunde den anden jo også, og om man endelig for en enkelt bys vedkommende satte det i værk, så måtte det stå klart, at i dette tilfælde vendte mundheldet sig om: Fællesskabets fordel blev her vunden på de enkeltes bekostning. Man holdt da i reglen ud til kvæget ofte var nær ved at dø af sult — eller, som det hedder fra Fyn, de »svælter bort og dør eller ser dog i det mindste alle til hobe meget bedrøvede ud«. Atter og atter støder man i indberetningerne på udtryk som: På overdrevene bliver hestene i tørre somre så magre, at de deraf ofte »kreperer« på stalden om vinteren; eller: »Overdrevet er i den grad forsat ved vrimmel af kvæg og bæster, at de derpå går og sulter fordærvet, deres afkom bliver af mangel på føde til intet eller kun til noget småt knortet tøj« o. s. v. Der manglede for øvrigt ikke blik for det uheldige heri; særlig synes man at have havt ondt af de stakkels heste, der måtte nøjes med fællesgræsningen. Således lyder det fra Sjælland: »Da fællesskabet fører med sig, at enhver vil have det størst mulige antal kreaturer på græs, så følger deraf, at disse sultes og bliver elændige, vanmægtige skabninger. Bønderne vil f. ex. ikke pløje, uden at de i det mindste får 8 bæster for ploven, så hver bonde må være forsynet med 12, 16 til 18 bæster, som for det meste kun er meget ringe og magtesløse, et slags kre, der udpisker græsgangen. Enhver må tilstå, at man udretter mere med 6 vel fødte og vel plejede bæster end med 18 forhungrede«. Og et andet sted: »Vor sjællandske

bonde spænder gemenlig 6 ja 8 heste for sin plov, og den ganske ekvipage ser ud som var det en liden karavane. Af disse mange heste er de allerfleste sådanne små, usle udgangsbæster, som om vinteren må søge deres meste føde på åben mark og eng, hvor de både opgnaver og nedtræder græsroden således, at der om foråret sent kommer noget grønt til syne. Til at spænde for en vogn duer de næsten ikke, og for ploven gør de i kort tid al den tjæneste, som de det ganske år skal fødes for«*).

Om hesteholdet på Fyn ved samme tid hedder det ligeledes**): »En bonde har nu 10—12 og flere bæster til sit arbejde, de fleste af størrelse som gedebukke. Han kunde afstedkomme det med 6—7, når han således fik lov til at fodre og græsse dem vel, og holdt han mindre bæster, kunde han jo holde mere fæ, ja han kom og i stand til at få tillæg af større og bedre bæster end hidtil, så som bæsters og fæ's opdragelse beror på græsningen«. Følgen af den dårlige græsning var altså den, at kreaturerne kun blev små og uanseelige — særlig var dette erkendt for Sjællands vedkommende. Endnu den dag i dag betegner de fynske bønder en vis lille, langhåret, knoglet hesterace med navnet: den sjællandske, og dens udseende synes at kunne passe til, hvad man véd om den sjællandske hest i de tider. Den skildres nemlig som bedækket med tykke, stride hår, stærkt bygget men for øvrigt meget lille.***)

Denne hestenes usselhed og ubetydelige størrelse i forbindelse med avlsredskabernes plumphed og uhensigtsmæssighed var da også grunden til, at man med største an-

---

*) Dnmks. og Ngs. øk. mag. 2. bind, side 148.

**) Samme steds, side 357.

***) I oktober 1759 blev hestene på Vemmetofte og Højstrup bøndergodser målte. Gjennemsnitshøjden for de derværende 1180 heste viste sig at være noget over 12 palmer (Brasch: Vemmetoftes historie). En palme $4^1/_{14}$ tomme (Danske lov 5—12—3). Hestenes gennemsnitshøjde altså lidt over 8 kvarter. I følge en kgl. ordre af 8. avgust 1741 skulde hestene til rytteriet dog holde $65^2/_7$ tomme el. næsten 11 kvarter, men af den højde fandtes der 1759 i følge målingen ikke en éneste på Vemmetofte og Højstrup bøndergods.

strængelse næppe — med en plov forspændt med 6, 8 heste — kunde pløje halvdelen af, hvad man nu om stunder i lige langt tidsrum kan pløje med en nutidsplov, forspændt med to almindelige bønderheste. Men at forbedre sine heste eller kvægracer var efter den daværende driftsmåde næsten ugørlig: På de store overdrev og fælleder gik dyrene mellem hinanden som de lystede; at forædle tillæget under sådanne vilkår måtte betragtes som fuldstændig umuligt.

Endvidere var denne form for fællesskab ofte ubillig overfor de enkelte fællesejere. Man behøver blot at forestille sig to gårdmænd, bægge fællesejere i samme overdrev men den ene rig, den anden fattig; er gårdene lige store, da må den fattige lige så fuldt som den rige svare sine skatter men har måske ikke nær de tilsvarende fordele, ti fattigdommen ytrede sig for bondens vedkommende som oftest deri, at han havde en fåtallig og mangelfuld kvægbesætning. Om vinteren overfodrede *han* så vel som rigmanden kreaturerne på egen bekostning, men om sommeren derimod på fællesskabets. Den fattige altså, der kun havde få kreaturer på overdrevet, fik ikke her, hvad der tilkom ham, mens den rige, der havde mange kreaturer, fik mere, end han retmæssig kunde gøre krav på. Men ikke alene enkeltmænd, også hele byer kunde på den måde blive forurettede, og som exempel på en sådan by, der i det mindste selv mente sig forurettet, kan nævnes Vordingborg. Byen er fællesejer i tre overdrev »Øre«, »Knudskov« og »Stensved«. Af disse er kun de to første høvedlagt, så hver by véd, hvor mange høvder den må indsætte, hvorimod det sidste henligger helt til fælles for over en tylvt lodsejere. Enhver af disses byer kan indsætte så meget de ejer og har overfodret, men herved må Vordingborg lide uret, ti mens største delen af de andre byer hver sommer indsætter *alle* deres kreaturer der, så må Vordingborg jo af sine tilbageholde så mange, som skal hensættes på de to andre overdrev, som den er fællesejer i.

Af andre, der også brugte overdrevene på uberettiget måde, fremhæves fra mange steder husmændene, dog må

det her mindes, at indberetningerne skriver sig fra herregårdene og er sikkert farvede af den modvillighed, som jorddrotterne altid viste husmændene, eftersom disse stedse forstod at hævde en mere selvstændig og uafhængig stilling end de hoverigørende fæstebønder: Et forhold der førte til den besynderlighed, at mange foretrak husmandens stilling fremfor gårdmandens. Skønt en sådan husmand eller indsidder tit ikke havde jordejendom, så blev det mange steder betragtet som simpel billighed, at husmanden fik lov til at græsse en ko, en hest eller nogle småkreaturer på byens overdrev eller dens fælled. Andre steder fik husmanden sine kreaturer græssede på en el. anden velsindet gårdmands regning, således at dyret blev indbrændt med gårdmandens mærke og hørte til hans flok. Sligt skrev sig gærne fra den omstændighed, at husmanden havde ydet gårdmanden hjælp i en el. anden snæver vending f. ex. med arbejde i den travle høsttid eller med en lille håndskilling. Rede penge fandtes lige så ofte og måske oftere hos husmanden end hos gårdmanden. Og på hvad måde kunde man så lettere vise sin taknemmelighed end ved tilladelse til, at husmanden under gårdmandens mærke fik en ko indsat på byens overdrev; gårdmandens fordel blev her betalt af hele fællesskabet.

Hvor overdrevene lå helt til fælles, kunde dette meget let lade sig gøre, hvor de derimod var høvedlagt, var det lidt vanskeligere, men også her vidste man at hjælpe sig. Det var nemlig i følge danske lov 3—13—30 tilladt bonden at tage andres kvæg til leje på sin regning, når blot han ikke overskred det antal, der tilkom ham efter hans hartkorns størrelse. Herved kunde en husmand ofte få én el. 2 køer græssede på byens overdrev for et par mark stk. Tænker man sig nemlig en bonde i den stilling, at han ser sig nødsaget til at søge hjælp hos husmanden, da kan man i reglen være sikker på, at han ikke havde sit fulde antal høvder og altså gærne kunde tilstå husmandnn den lille villighed at indbrænde hans ko med sit mærke. De øvrige bønder, der på deres fæstegårdes vegne var medejere i overdrevene, synes ikke at have set noget utilstedeligt her

i; folk var i det hele taget meget hjælpsomme over for hinanden, og da det var en gammel skik, synes den at have vunden hævd blandt bymændene, men noget anderledes stillede godsejerne sig hertil. Fæstegårdene var deres ejendom, og alt, hvad der formindskede disses indtægter, var i virkeligheden også et tab for dem. Husmanden kunde betragtes som selvejer, altså blev hans fordel i denne henseende at betragte ikke blot som gårdmandens men egentlig som godsejerens tab. Umuligt synes det heller ikke at være, at det skyldes godsejerne, når man for enkelte overdrevs vedkommende hører, at det tværtimod loven er forbudt de enkelte gårdmænd at indtage fremmed kvæg på deres regning, om de end ikke selv har det antal, som tilkommer dem.

Fra dette og lignende forhold skriver sig ganske sikkert også de voldsomme udfald, der i de godsejerlige indberetninger ofte gøres mod husmændene, og skønt det ikke just ligger for *her*, skal dog hidsættes et par småprøver på, hvordan husmændene i almindelighed opfattedes, når talen var om fællesskabet. Vi begynder med — i sammentrængt form men så vidt mulig med bibeholdelse af egne udtryk at gengive en udtalelse af amtmanden over Hirschholm amt*): Dernæst ser jeg daglig exempler på, at husmænd, som dels har lidet og dels intet hartkorn, ja endog tit indsiddere ligesom de er formuende til holder bæster, kør, svin, får og andre småkreaturer i mængde, ofte lige så mange som en gårdmand, og disse kreaturer skal bondens græsning så føde og ernære ikke alene om sommeren men endog om vinteren. Her i egnen, hvor jeg er kjendt, véd jeg, der er sådanne husmænd og indsiddere, som det aldrig burde være tilladt at holde heste og vogn, de kunde godt hjælpe sig med at have i det højeste en ko eller nogle får. De gør endda sure miner ad, når de skal betale en marks penge eller 2 i årlig græsgæld til bønderne, som dog sidder for hart-

*) De samme klager, som i efterstående, findes næsten også ord til andet fra Frisholdt ved Randers.

kornets tynge og udgifter. Om vinteren må de ligeledes underholdes af bøndernes jord og engbund, såsom disse husmænd ikke har noget at pløje og så på, undtagen hvad de skal accordere sig til hos bonden til dennes store skade, og ihvorvel det ved loven og mange priselige forordninger er forbudt bonden at bortleje sin jord til at dyrkes af andre, så er det mig dog ikke mulig i dette lille district, som er anbetroet mig under administration, at se disse uordentligheder hæmmet. Det burde til bøndernes store nytte fastsættes, hvad af livvare husmænd, indsiddere og deslige folk på landet måtte have. Bæster, holder jeg for, burde være ganske forbudt, undtagen for de, der har så meget hartkorn til deres huse, at 3—4 af dem kunde dyrke deres ringe jord med ét el. 2 par bæster. Ti ser jeg for resten, hvad sådanne folk bruger deres bæster til, så går det mest ud på, at de her i skovegnene dermed stjæler på bondens ansvar, fører tørv og kul til torvs og har på den måde mere fordel af skoven og tørvemoserne end bønderne selv. — Amtmandens opfattelse af husmænd i forhold til gårdmænd er ikke alene den rådende i indberetningerne men deltes også af offentlige forfattere. Til exempel et stykke af en unavngiven forfatter i Danmarks og Norges økonomiske magazin*): Forfatteren anser husmændene for at være gårdmændenes »blodigler« og af bondestanden »vandbier udi staten.« Og spørgsmålet om, hvad husmændene er for folk, besvares dernæst saaledes: »*En del* er sådanne, som formedelst dovenskab har valgt husmandsstanden, i hvilken de kan være deres egne herrer (som de kalder det) og finde et mageligere levnet *enten* ved lumsk krohold eller ved arbejde nogle visse dage om ugen, når dem behager, og derfor tager i betaling nogle af bondens agre til at så og høste, — *eller* ved tyveri o. s. v. *En del* er sådanne mandfolk, som af frygt for at blive udskrevne til soldater fæster huse, hvorved soldaternes og tjænestefolkenes antal formindskes, folkelønnen bliver højere, og dovne stodderes antal formeres. *En del* endelig,

* 6. bind.

mandfolk, som har tjænt længe og samlet sig en god skilling, hvilke heller udvælge at leve som husmænd, det er: i magelighed deres livstid end at antage en gård, hvor der skal arbejdes, om brødet skal vindes. Dette slags, som enten har købt deres passer fra andre godser, eller og som har givet lige så meget i fæste af et hus på deres husbonds gods, som de ellers kunde købt deres passer for, på det de ej skulde være tvungne til at antage gårde, som de ej skøttede om eller til at tage tjæneste ved de gevorbne regimenter; dette slags husmænd, siger jeg, er af de allerskadeligste for bonden, ti enten holder de lumsk kroeri eller driver prangeri på en eller anden måde, hvorved bonden fornærmes eller og, hvad der er det sædvanligste, de holder ordentlig assistencehus for bonden, så at, når en bonde, der ikke er i stand, manqerer penge til en skat el. landgilde o. s. v., så kan han af dem blive assisteret men på hårde og ubarmhjærtige vilkår nemlig at bonden, som er i betryk, må overlade sin assistent så megen — undertiden af den bedste — jord, som den anden forlanger, d. v. s. så stort et stykke jordmål, som der kan avles korn på for 3—4 gange så meget, som den udlånte sum kan være, og dette anses endda som erkendtlighed for tjænester af lånet og som en rente af pengene, da kapitalen dog alligevel fuldkommelig skal udbetales en gang, når det bliver. Ja det bliver ikke derved, ti for det første må sådan en stakkels bonde, som er debitor, brav skænke og fylde sin creditor, hver gang han indfinder sig i besøgelse, og det sker da ved alle givne lejligheder, for det andet passer creditor på, når det er allerubelejligste tid for bonden at opsige sine penge, og da må den fattige bonde nødes til at gå ind på accord for at tilfredsstille sin ubarmhjærtige creditor og give ham mere villighed, som det kaldes, hvilket består i enten at sælge ham 3—4 lam, et ungt nød, en ko, et svin o. s. v. for hvad han vil give eller, og bonden må forpligte sig til at føde et par får om vinteren for husmanden el, accordere ham et læs hø el. foder til sine kreaturer, hvorved bonden udsuges til blodet.

Foruden alt dette må bonden altid holde godt venskab

med husfolk og flattere dem i alle ting, ti da der just for husfolkenes mængdes skyld på mange steder er trang for tjænestefolk så, for at bonden kan være vis på at få husfolk til sit arbejde udi høbjærgningens eller kornhøstens tid, hvor han ej kan hjælpe sig med sine egne tjænestefolk, må han aldrig nægte husfolkene noget af det, de begærer, ti dersom han gør det, kan han være vis på, at han i høstens el. anden travl tid, ikke får nogen husmand el. husmandskone, som han har nægtet noget, til at arbejde for sig én dag, om han end vilde give dem 4 gange så meget som de ellers kunne fortjæne« (!).

Dette husmændenes lønningsforhold, der af godsejerne blev anset for så skadeligt for gårdmanden, gjøres til genstand for en længere betænkning af Brink Sejdelin til Eriksholm. Betænkningen, der findes indsendt til kommissionen er helt igennem holdt i den sædvanlige krasse tone, som godsejerne altid benyttede ved omtalen af husmænd. Proprietairen — begynder den — burde have friere hænder over husmændene end nu er tilfældet, da det ellers er umuligt for ham at indskrænke den »exarbitante løn, som husmændede nu dristig piner af bonden«. Som forholdet nu er, kan proprietairen intet gøre; beklager bonden sig for ham, at han mangler folk og at husmanden begærer fra 36 til 42 rdl. årl., da kan han (prop.) vel prøve at mægle men vil i reglen få det svar af husmanden, at han ej vil tjæne for ringere. »Jeg svarer min husafgift, De har ingen ting med mig at gøre«. Lader én el. anden husmand sig »moralsk« (!) tvinge til mildere vilkår, forretter han arbejdet derefter. Dette forhold ruinerer gårdmanden, og det så meget lettere, som han gærne *vil* »forsidde« sin gård, ti når han derved bliver husmand, kan han leve meget bedre og behageligere siden. Husmanden burde tvinges ved lov til at tage tjæneste på det af ham påboede gods, og lønnen derfor skulde fastsættes i rede penge og ikke som nu (trods forord.) »in natura». Ti som det er, behøver husmanden næsten ikke at arbejde; har han nemlig blot »en ko, nogle får og gæs samt en liden have til huset, kan kan gærne leve deraf nu, da føden er let«. Og her har

man grunden til den høje løn. Vil husmanden ikke tage tjæneste på sådanne nærmere bestemte vilkår, da burde proprietairen have ret til »uden lov og dom» at sætte ham — først paa vand og brød, og hvis *det* ikke hjælper, da til fæstningsarbejde i én til 2 måneder. »Jeg véd vel at: uden lov og dom lyder noget hårdt, men det behøves, her er periculum in mora« (d. e. fare ved udsættelse).

De ovenanførte prøver vil være nok til at vise med hvad øjne, godsejerne betragtede husmændene i forhold til de fælligbundne gårdmænd. At denne betragtning dog *ikke* deltes af gårdmændene findes vel ingen bestemte beviser for, men efter det foreliggende må det dog anses for sandsynligt, især når der lægges mærke til, at noget nær de samme udtryk, som man finder om husmændene, de samme om end i mere mådeholden form, findes også om selvejerbønderne, der betegnes som et slags mennesker, der ikke burde »existere«.

Vender man sig nu fra de nøgne græs- el. lyngvoksede overdrev til de, der dækkes af skov, da må det for forståelsens skyld forudskikkes, at et sligt overdrev med skov var i de fleste tilfælde slet ikke andet, end hvad man i vore dage slet og ret vilde kalde en skov; men *én* forskel mellem datidens skovdækte overdrev og nutidens skove er der dog, og den består nærmest deri, at hint tillige brugtes som »græsbed« for kreaturerne, hvad der jo på ingen måde vilde anses for passende med nutidens skovbrug. Få forstod den gang hvor skadeligt dette var for ungskoven, man så vel den tog af, men kun yderst sjælden finder man grunden hertil så bestemt og tydelig angiven som i indberetningen fra Mariager kloster. Heri hedder det nemlig: »Kreaturet ødelægger i bund og grund al den opvoksende ungskov, og skal sådant blive ved, er skoven viet ødelæggelse«.

Man brugte ikke den gang nogen forstmæssig behandling af skovene, kun få steder var der egentlig sammen-

hængende skov, træerne voksede hist og her, enkeltvis eller i større og mindre grupper med åbne pladser imellem. Derfra skriver sig den omstændighed, at græsmængden tit i en sådan skov el. overdrev kunde være ret betydelig. Græsningen anså bønderne noget nær for det væsentligste udbytte, man fik af skovene; disse syntes da også at have været yndlingssteder for kreaturerne. Her kunde man møde dem om sommeren, idet de *snart* søgte skygge for solens brændende stråler og *snart* ly for plaskregnen og hagelbygen, og her kunde man endnu langt hen i efteråret og vinteren sé dem søge deres tarvelige føde, der da mest bestod af mos og vissent græs; i læ bag buske og underskov mærkede de kun lidt til efterårsstormene, der fo'r susende hen over de afbladede træers toppe. Der var den gang ikke så ensomt og stille i skovene som nu om stunder. Jo koldere og strengere årstiden blev desto mere holdt kreaturerne sig til skovene, der da blev betragtet som deres egentlige opholdssted, hvorfra de kun gjorde længere eller kortere strejfture i det åbne land. Men selv langt hen på året kunde der dog bestandig være adskilligt, der bidrog til at lokke dem frem fra deres lune tilflugtssted: godt vejr, en mér el. mindre grøn eng, en rugmark el. lign. Ganske særlig synes den unge vintersæd at have besiddet en forførende magt over de forskellige kreaturer, en magt der ingenlunde tjænte den selv til gode men var den så meget mere farlig, som de løsgående kreaturer ikke synes at have været meget besværede med opsyn om vinteren.

Stiftamtmanden over Fyns stift C. Rantzau til Brahesborg, drager da ogsaa stærkt til felts mod disse kreaturernes vinterglæder, der ligefrem betegnes som en »skadelig uorden«. Det er, skriver han, uforsvarligt, hvad man nu sér, at kreaturer såsom gæs, får, svin, kræ og bæster om vinteren og hele foråret går løse og afæder og nedtræder korn og græs indtil hvert års første majdag og er sådant særdeles skadeligt for rugsæden, som derved ilde bliver medhandlet og på skammelige måder bliver forødt«.

I Jylland var kreaturerne i mange egne ikke så heldig stillede som på øerne. Der var mange steder ingen skov,

knap nogen busk til et læ for vinden, men netop derfor forbavser i så megen højere grad den hårdførhed, de stakkels dyr udviste: Fra Voergård (Vendsyssel) får man at vide, at ikke alene om sommeren men endog om vinteren, »når jorden er ganske belagt med sne, får heste og kvæg *der* (d. e. på hede og fælled) deres meste føde, blot om natten indlades de i husene og fodres aften og morgen. Ja om foråret, når snart hver mand, den rige med den fattige fattes foder«, da udlades kreaturerne for selv at søge føden.

Hermed stemmer godt overens en meddelelse fra Sødringsholm (Randers amt); den går ud på, at *der* på godset findes en mose, som er indhegnet, hvad kvæg deri trænger ind bliver optaget og bragt i hus af mosens ejer og må atter udløses med penge. Man finder her kvæg at være optaget ikke alene helt ind i novbr. men adskillige endog »mellem jul og kyndelmisse«. At kreaturerne imidlertid ikke selv satte synderlig pris på disse vinterudflugter er temmelig indlysende, og det må vist nok betragtes som en alméngyldig sandhed, hvad der desangående skrives fra Fousingø (Viborg amt), at skønt det der var nødvendigt at kvæget måtte drives ud om vinteren for at spare på foderet (?), så »holder det dog ikke af at slide sin sin tunge på det tørre lyng, når det kan få noget andet»*).

Naturligvis var det dog kun undtagelsesvis, at *kvæget* ikke kom i hus om vinteren, men hvad *hestene* angår — navnlig de små såkaldte udgangsøg, da maa det for deres vedkommende betragtes som regel, i milde vintre kom de så godt som aldrig i hus, og kun når sneen dækkede jorden, og isen vandene, blev de små langhårede, hårdføre og nøjsomme dyr tvungne til at ty hjem til staldene, men da kneb det også mangen gang for bonden med at få foderet til at strække til, og blev vinteren ved at holde ud, da måtte han ofte tage sin tilflugt til halmen af tagene, og endda

*) På øerne mindedes man endnu længe efter den gamle skik, at unge piger om julen skulde ride ud i skoven med lidt hø eller andre rare sager til de derværende kreaturer i anledning af højtiden.

hører man til tider (af samtidige), hvordan de stakkels dyr »kreperede« i hundredvis af sult*).

Foruden græsningen havde man den gang endnu én betydelig indtægt af skovene og det var de såkaldte »olden«. Nutidens skovbrug kender ikke denne indtægskilde stort mere end af navn, men datidens så meget desto bedre, »Olden« kaldte man med et fælles navn frugten af bøg og eg, og denne frugt fandtes den gang i en sådan mængde, at den regnedes for en af skovens vigtigste frembringelser, idet den gjaldt som et udmærket fødemiddel for svin. Grunden til at olden ikke mere spiller den rolle nu som tidligere må søges i den omstændighed, at nutidens skovbrug, der især går ud på at frembringe så meget brænde som mulig, ikke tillader træerne at blive så gamle, at de når at kaste synderlig frugt. Den gang var forholdet imidlertid omvendt, det var særlig frugten, der blev lagt vind på. Man brugte næsten ikke korn som fødemiddel for svinene men kun olden. Om foråret eller henad forsommeren, når grisene var store nok, blev de indbrændte med et bestemt mærke dels som tegn på, at de havde ret til at være i skoven, og dels for at ejeren senere kunde kende dem igen. Derefter blev de slupne ind i skoven el. overdrevet for der i sommerens løb at søge deres næring af de nedfaldne olden og hvad andet, de kunde finde. Først når efteråret kom, blev de atter drevne hjem og fangede for enten at slagtes eller sælges. Tusinder og atter tusinder af svin ernærede sig hver sommer på den måde i de skovdække overdrev.

Fællesskabet antog på sådanne steder nogle af sine vildeste og mest indviklede former som f. ex. i »Gedeskov overdrev« på Falster: Overdrevet, der er halvanden mil i omkreds,

---

*) Som minder fra hin tid da man betragtede græsningen som den vigtigste indtægt af skovene — er mangfoldige navne paa disse; navne som har sin forklaring i det daværende, men er uforståelige efter det nuværende skovbrug. Således træffer man atter og atter — særlig fra Fyn men dog også fra andre steder — navne som heste-, ko-, kalve-, lamme- og dyrehave el. -vænge, o. s. v.

er fælles for 4 byer: Gedesby, Skelby, Fiskebæk og Staverby. Men gårdene i hver af disse byer tilhører forskellige godser. Om græsningen er de 4 byer lige gode, men skov og tjørnehugst ejes udelukkende af de to førstnævnte og af disse er Gedesby alene om at svare skovskyld af hele overdrevet.

Som omtrentlig regel for fællesskabet kan dog følgende anses: *Grunden* og *træerne* tilhørte kongen eller godsejerne som lodsejere i overdrevet; *græsningsretten* havde sammes bønder i fællesskab, men intet træ måtte hugges uden efter udvisning, ja selv om man visse steder finder slige overdrev tildelte forskellige byer, der hver ejer sin del, så finder man dog så godt som aldrig, at nogen by har ret til at hugge på sin del af overdrevet uden efter udtrykkelig udvisning fra lodsejeren. Denne bestemte hvormeget og hvad, dér årlig måtte hugges til gærdsel, til brændsel, til tømmer o. a. lign., og hvad bønderne tog der ud over betragtedes som skovtyveri.

Hvad græsningsretten på de skovbevoksede overdrev angår, da var den blandt andet til største hinder for »skovopelskning«, idet kvæget ubarmhjærtig afbed de unge skud, så der måtte et stort held til for et ungt træ at slippe helskindet gennem denne skærsild, og det var da også så rene undtagelser det lykkedes for, at »træbestanden« i hundredårets midte på mange steder truedes helt med ødelæggelse. Ti vel bød loven, at der stadig skulde indhegnes stykker af skoven, hvor træerne kunde fredes til de nåde en tilstrækkelig højde, men gennem indberetningerne får man at vide, at dette så godt som aldrig blev efterkommet. At ødelæggelsen derfor ikke skete, skyldes øjensynlig for en stor del kvægpesten og den »store hestedød«. Denne ellers så store ulykke blev en lykke for skovene; de unge træer blev atter satte i stand til i fred at skyde til vejrs og blev snart så store, at de uden fare kunde se ned på det tilbagevendende kvæg.

Det fællesskab, der af alle ansås for det uheldigste for skovenes vedkommende bestod deri, at *én* lodsejer ejede træerne, medens en anden ejede grunden og græsningsretten, ti følgen heraf var sædvanlig den, at sidstnævnte gjorde

alt muligt for at hindre de unge træer i at vokse op, ti i samme grad som skoven blev udtyndet og ødelagt, i samme grad tiltog græsningen under træerne, og måske kunde den tid omsider komme, da det sidste træ forsvandt, for i samme øjeblik at gjøre vedkommende fra fællesejer til eneejer af hele jordstykket. Flere klager over dette fortvivlede fællesskab lyder rundt omkring fra. Hovedtrækkene i en enkelt af disse klager skal her gengives:

Grevskabet Gyldensten på Fyn ligger i proces med Kærsgård angående fællesskabet i et stykke jord, der til dels er dækket med skov. Gyldensten ejer deraf 7 td. skovskyld og 27 td. jordskyld; Kærsgård 2 td. skovsk. og 52 td. jordsk. Skoven er fra gammel tid delt imellem de to lodsejere, så hver har sin del for sig selv, men da Gyldensten har mest af skoven og mindst af jorden og Kærsgård omvendt, så bliver følgen, at hvor Gyldensten på visse steder ejer træerne, *der* har Kærsgård el. rettere dens bønder »ager el. pløjeland uden omkring, tæt ved ja endog ind imellem træerne«, og nu mener Kærsgårds bønder, at når ejeren af Gyldensten lader et træ fælde, da tilhører den tomme plads Kærsgård, og den bliver straks af bønderne indtaget til dyrkning, om endskønt der slet ikke findes andet bevis på denne ret for Kærsgård, end »hvad gamle folk sige«. — Imidlertid har dette «skadelige fællesskab« hindret Gyldensten i at drage rigtig nytte af skoven, ti for at hindre tabet af jorden har ejeren været tvungen til at lade en mængde gamle træer blive stående, som ellers var tjænlige til at borttages. Det har hidtil ikke været muligt for grevskabet at få dette fællesskab ophævet.

At fællesskabet var i høj grad til hinder for skovens fremvækst, vil allerede være tilstrækkelig klart af ovenstående. Men *én* fjende endnu havde skovene, og hans ødelæggelse overgik på visse egne langt alle andres. Denne fjende var skovtyven. »Folk tror ikke, at det syvende bud forbyder at stjæle træ«, hedder det hos en samtidig forfatter. Man kan ikke komme bort fra den tanke, at skovtyveriet egentlig havde sin rod i en ældgammel forestilling,

der gik ud fra den forudsætning, at skovene (d. v. s. træerne) var fællesejendom; gods, der ejedes lige meget af alle og af ingen. I så henseende betragtede man dem med samme øjne som vildtet, de skjulte, også dette vilde man nødig indrømme tilhørte enkeltmand. Denne forestilling må vel nærmest betragtes som en overlevering fra den tid, da skovene virkelig var, hvad man nu forgæves søgte at fastholde, store almindinger, hvor hver kunde hugge af hjærtens lyst uden at mødes af nogen hindring fra lovens side. Allerede tidlig havde skovene dog begyndt at få værdi som det sted, hvorfra man fik sit brændsel og gavntømmer og samtidig med erkendelsen heraf, begyndte man da også at modsætte sig den planløse huggen ned for fode, med andre ord: ejendomsretten begyndte at gøre sig gældende og kæmpede for at skaffe sig anerkendelse.

Netop denne kamp i dens største hede er det, man bliver vidne til ved midten af forrige hundredår. Man lægger dog straks mærke til, hvor ulige langt man i den henseende var kommen i landets forskellige egne. Som oplysende i den retning kan blandt andet henvises til hvad I. Christensen i meddelelser om den gamle gård Frisholt (Viborg amt)*) fortæller selv at have hørt af sine »fædre og forfædre«: Skovtyveri dreves her ligefrem som erhvervskilde for bønderne om sommeren. Det besværlige arbejde blev dobbelt besværligt ved at det jo stedse måtte foretages om natten. Træerne blev huggede, læssede og kørte den »5 mil lange, usle vej« til Randers. Her blev de så byttede bort for brødkorn, men det var kun lidt man fik i bytte, 3 skpr. rug for 2 læs bøgetræ. »Det var«, skriver Christensen videre, »synd at sige, at dette skovtyveri blev eftersporet eller i opdagelsestilfælde nogen straffet derfor. Ikke en eneste sag findes at være rejst mod nogen bonde for denne ulovlige bedrift, og næppe faldt nogen på den tanke, at dette tyveri nedbrød den moralske følelse, eller at agtelsen for lovene derved slappedes. Man slog sig til

*) Samlinger til jysk historie og topografi 7. bind, side 201—23.

ro ved, at nødvendigheden krævede det« .... Dette gjorde man imidlertid ikke alle vegne.

Det var især de kgl. skove som tyvene kastede sig over, og skoven på Borum mark ved Århus er sikkert ikke den eneste i hint tidsrum, der, så længe den tilhørte kongen, var »et dagligt rov« for omegnens bønder, indtil den sidste eg ved hnndredårets begyndelse sank for kun at efterlade en skov, der bestod af små, tynde spirer, der skød op fra de gamle egestubbe.*)

Men var de kgl. skove end de, der vare mest efterstræbte af skovtyvene, så gik de almindelige fællesskove på overdrevene dog ingenlunde ram forbi. Fra Rønnebæksholm hedder det om »Næstved overdrev«: »Det er bekendt, at på dette overdrev har i forrige tider været mængder af skov, hvoraf nu intet findes, alt er ganske borthugget og ruineret .... ved slig fællig søger den éne at tage fordelen og beskadige den anden«. Her nævnes tyveriet vel ikke bestemt som ødelæggelsens årsag, men at det i det mindste har ydet et væsentligt bidrag dertil, må dog anses for sandsynligt.

Hele egne på landet ja selv enkelte købstæder siges skovtyveriet at have forsynet med brændsel indtil den sidste pind. Det vilde ofte have været en vinding for skovene, om tyvene havde fået fri udvisning, ti man kunde da have udvist dem de træer, som enten selv var afgrode eller som stod i vejen for andre, i stedet for at de sædvanlig bortstjal unge træer i den bedste vækst, da disse lettest — ved hjælp af det den gang så bekendte tyvesav — kunde fældes og derefter føres bort.

Mange forslag blev af kløgtige hoveder tid efter anden fremsat for at hindre tyveriet, nogle af disse blev prøvede, andre slet ikke ændsede; *èt* forslag af sidste art var, at skovejere skulde indrette træhandler, hvor bonden for »en billig penge« kunde få til købs det brænde og det gavntræ, han skulde bruge ved sin avlsdrift. Det fremhævedes, at

---

*) Danm. og Norg. økom. mag. 4. bind, side. 287—88.

det på mange steder var sådant, at træ til de mest påtrængende nødvendighedsgenstande »såsom klover, vender, tækkekæppe, river, lestager, plove, harver, vogne, hjul- og høbarrer« ikke kunde fås til købs. Var disse ting til fals, da kunde det dog være, at mangen én vilde købe *det*, som han nu uden »samvittighedsbesværing« stjæler. »Ti man får vel aldrig den geméne mand endog den redeligste iblandt dem det indprentet, at det er synd at stjæle, hvad han ikke kan undvære og ikke véd til fals at erholde .... Og er der end de skovtyve, som der og virkelig er, der gærne for penge forskaffer og bortsælger disse bondens fornødenheder, så tænker han dog (ti fine distinctioner vil ikke ind i den gemene mands hoved), at han lige så godt og med lige så liden samvittighedsbesværing selv kan stjæle det som således på en vis måde underkøbe en anden dertil.«

Man greb dog også sagen an på virksommere måder, man satte strænge mulkter for skovtyveri, og man indsatte — særlig på de kgl. skove — skovfogder og tilsynsmænd, der skulde tage sig af skovenes fredning og særlig passe på tyvene, ja man søgte at forene disse skovfogders og tilsynsmænds fordel med tyvenes pågribelse ved at lade dem få del i mulkterne, men det værste herved var, at denne fordel levede og døde med selve tyveriet, tiltog når dette tiltog og aftog på samme måde, når dette aftog. Følgen blev at betjænte og skovtyve slog sig sammen: Tyvene lod sig gribe og skaffede derved betjæntene fordel men fik til gengæld af disse lov til ved andre lejligheder at stjæle så meget, som de lystede. Bægge parter havde fordel, mens skovene og deres ejere havde tabet.*)

Også strænge straffe blev forsøgte. Allerede 1733 d. 26. januar udkom en forord., der bestemte, at enhver bonde måtte stå til regnskab og selv være ansvarlig for, hvad der blev begået af skovtyveri på den skovlod, der var tillagt hans gård, kunde han ikke påvise tyven, måtte han selv betale bøderne eller i mangel af penge bøde efter

*) Om dette se Danm. og Norg. øko. mag. 6. bind, stykket nr. XI, om brændsels vedligeholdelse.

tyveriets beskaffenhed med kroppen på »træhest, spansk kappe, fængsel på vand og brød eller arbejde i jærn på fæstning og Bremerholm«. Alle, der arbejder i træ, betragtes som skovenes skjulte men svorne fjender; forordningen kaster dem åbenlyst handsken: »Ingen træskomager eller hjulmand«, hedder det, må bo eller nedsætte sig udi *vores* (d. e. de kgl.) skove eller vildtbaner, eftersom de ved sådan lejlighed bortstjæler og tilpraktiserer sig meget af skovene«. Heller ikke kulsvierne skal gå ram forbi, om de vover at sætte deres kulmiler i »vores« skove. Grunden til det sidste påbud angives dog at være dobbelt: »en del for fares og en del for underslæbs skyld«.

Men at denne forord. til trods for sine strænge bestemmelser heller ikke havde fået bugt med skovtyveriet, erfarer man fra mange sider. Således fortæller kammerråd Christensen i sin bog »Hørsholms historie« (side 95), at alene i året 1755 blev her 52 bønder idømt bøder og straffe på kroppen, og at i det hele taget skovtyveriet endnu ved denne tid blomstrede frodigt i landets forskellige egne, får man noksom beviser på gennem indberetningerne til kommissionen. Som exempel et stykke fra ejeren af Bjærgbygård (Holbæk amt)*): »Til byerne Tornved, Bennebo og Jyderup har i gammel tid været megen over- og underskov, og de har endnu noget af bægge dele især den sidste, men besér man overskoven, som er øjensynlig for enhver, så véd jeg intet nærmere at ligne den imod . . . end som en stor afbrændt by, hvor skorstenene står alene tilbage, og husene er borte, ti *nogle tusende* træer har stået og står afhuggede midt på. Jeg for min part, som ejer det meste af Tornved og Jyderup skove, har gjort mig umage for at rydde det skammelige syn bort fra folkets øjne og årlig udvist stumperne til mine bønder for at frede om de endnu tilbagestående få træer, men bønderne har forekommet mig på deres sædvanlige måde og kronraget de fredede træer, så at, om jeg vilde blive ved at udvise stumperne, så blev

*) Det må dog bemærkes, at man kun fra få steder finder klagerne så stærke.

de også ved at forhugge træerne, indtil der ikke blev ét frugtbart træ tilbage. Vil nogen spørge, hvorfor ikke enhver lodsejer passer sin skov, så må jeg svare, at det er en umulig sag, så længe skoven ligger til fælles, ti bønderne stjæler da i flæng, en Bjærgbygårds bonde stjæler på Aggersvolds grund, og Aggersvoldsbonden på grunde, som tilhører Bjærgbygård både inden- og udenfor markskel, og bønderne dølge det med hverandre endog ved méned. Desuden bidrager også skovenes sammenblanding og store begreb meget til deres ødelæggelse«.

Sit væsentligste knæk fik skovtyveriet nærmest ved skovudskiftning og selvejendoms indførelse, om end det på sine steder i landet har været drevet lige ned til midten af dette hundredår.*)

Efter således at have omtalt overdrevenes to vigtigste indtægtskilder: græsningen og skovbruget står kun tilbage med få ord at pege på endnu et par, der ganske vist var mindre betydelige, men dog ikke helt kan forbigås, når der skal tegnes et billede af datidens overdrev. Disse to mindre indtægtskilder var tørveskær og lyngslet. Bægge omtales ofte fra de forskellige egne af landet, men synes dog at have spillet den betydeligste rolle i Jylland, hvor brændsel fra skovene ikke var så let at få fat på som på de mere skovrige øer.

Der forlyder intet om, at arbejdet med tørvene blev udført i fællesskab, tværtimod må det antages, at hver bonde skar, passede og hjemkørte sine tørv, eftersom han bedst havde tid og lejlighed. Men da tid og lejlighed indtraf omtrent samtidig for alle gårdmænd i de delhavende byer — i reglen hen på forsommeren, når så'ningen var tilendebragt, og før høhøsten begyndte — så kunde man dog sædvanlig ved denne tid se alle byens arbejdsdygtige be-

*) Jævnfør Christensen, Hørsholms historie, side 98.

boere, mænd som kvinder i travl virksomhed *i* og omkring tørvegravene på fællesmosen, nogle i færd med at *skære* tørven, andre med at »vende«, »stable« el. »skrue« den, og atter andre i færd med at køre den hjem til tørveskuret eller tørvestakken, hvorfra den så senere i årets løb blev hentet ind til arnested og kakkelovn eller kørtes til købstaden og solgtes. Var mosen lille, og lå den i en egn, der var fattig på tørv, da »nød« bønderne »udvisning« her så vel som i skoven, d. v. s., de fælles lodsejere bestemte årlig, hvor mange læs deres fæstebønder og husmænd måtte få, og hvor tørven det år skulde skæres, men var mosen derimod stor eller lå i en egn, hvor man havde tørv nok, så stod det som oftest enhver frit for at tage *hvor* og *hvor mange* han lystede.*)

Bønderne vilde helst for tørvens vedkommende på overdrevene gøre det samme gældende som for træernes og for vildtets, ingen af delene måtte skydes ind under begrebet ejendomsret, ja på sine steder gik man endog så vidt, at man næppe nok vilde anerkende ejendomsretten til de tørv, der allerede var skårne, hvorfor man også ofte ser klager over tyveri af tørv på mosen gå hånd i hånd med klager over skovtyveri. Korsør købstad synes især at være uheldig stedt. Den har på »Halskov overdrev« **) en mose, kaldet »store tørvemose«. Hver borger i byen har efter en udvisningsseddel lov til her selv at skære så meget, han vil. Men i den senere tid har borgerne måttet opgive selv at lade tørvene skære, det kan ikke betale sig, ti først

---

*) Også her skildres husmanden som den, der bedst formår at drage sig forholdene til nytte. Han har intet at så om foråret, og som følge deraf er han i stand til at begynde tørveskæringen tidligere end gårdmanden. Han vælger sig så det sted på mosen, hvor tørven er bedst, og lægger den, hvor det falder ham bekvæmmest, så når endelig gårdmanden bliver færdig med så'ningen og skal i lav med tørven, da må han kønt tage til takke med den tørv og de steder, som husmanden har vraget.

**) Om Halskov overdrev skrives, at det i gamle Dage skal have været bevokset med skov, men denne blev efter sigende afbrændt af Svenskerne »i forrige fejdetid«.

er der en mængde besvær ved selve arbejdet, dog det kunde endda blive godt, men værre er, at når »man tit har gjort sig mest umage og bekostning med tørven at skære, vande, røgte, stable o. s. v., så at den snart kunde føres hjem, at den da borttages om natten, så man intet får for sit slid og sin udgift dermed«. Vist nok kunde der jo våges om natten over tørvene, men dette finder borgerne dog at være lovligt strængt, så meget mere som de ikke kan komme over på overdrevet, undtagen ad den besværlige vej over færgestedet. De har derfor sét sig nødsagede til at leje omegnens bønder til at skære tørven og så endelig passe ikke at betale dem, før tørven er modtagen. Men denne måde at få sine tørv på er bekostelig, og man ønsker i høj grad, at der måtte blive sat en stopper for dette uvæsen.

Hvad imidlertid angår de tørv, som man gravede i de almindelige tørvemoser, da kan de jo langt fra ikke i alle tilfælde betragtes som indtægt af overdrevet. Moserne fandtes jo lige så ofte i de dyrkede marker som i de udyrkede overdrev, men dette gælder derimod fuldt ud for de såkaldte fladtørv*). Denne slags tørv fandtes kun hvor jorden henlå uopdyrket som hede el. overdrev. Som bekendt bærer den kun halvvejs med rette navn af tørv, egentlig består den af den afskrællede lyngsvær med underliggende muldlag, men da den desuagtet brændte og varmede ganske godt, blev den overalt anset som meget brugbar. Fra Fyn findes intet, der tyder på, at man kendte denne slags tørv; fra Lolland-Falster kun et ganske enkelt sted, hvorimod flere af de sjællandske overdrev afgav en betydelig mængde fladtørv, og ganske særlig synes det her at have været tilfældet med overdrevene i Odsherred; næsten fra dem alle erfarer man, at »alle de omliggende byer skærer fladtørv og slår lyng til at hede bagerovn ved«, og at »enhver tager i flæng, som han lyster«. Men alligevel var antallet af de fladtørv, man skar på Sjælland for intet

*) eller som de i andre egne kaldtes: lyngtørv, hedetørv, sandtørv, jordtørv, overtørv, brændtørv, skuetørv o. s. v.

at regne mod det tilsvarende i Jylland. Hedetørv el. lyngtørv, som de her sædvanlig kaldtes, var kendt over hele halvøen, når man undtager det smalle frugtbare Østjylland. Særlig måtte Midtjyllands heder årlig afgive tusender og atter tusender af læs, og salget af disse betragtedes af bønderne her som en af deres betydeligste indkomster, skønt den efter en nutidsberegning kun vilde tage sig temmelig tarvelig ud. Intet andet sted kunde dog komme Viborgegnen nær i henseende til den kraft, hvormed man her drev dette slags tørveskær: Hvert år i den smukkeste forårstid tilbragte folkene fra hver bondegård mindst 14 dage til 3 uger ved arbejdet med lyngtørven i de omliggende heder. Først skulde den skæres og så siden passes under tørringen. Det har været et underligt levende billede, disse fattige egne har frembudt i disse uger: Rundt omkring, de store vidtstrakte heder, men den sædvanlige stilhed er brudt, heden er for en stund hleven befolket, alle vegne fra høres råb og munter latter; større og mindre flokke af unge og gamle, mænd og kvinder ses over alt i fuldt arbejde med tørven, nogle så nær hinanden, at de kan tales ved under arbejdet, andre længere borte for sig selv. Enhver kunde jo slå sig ned, hvor han havde lyst. Liv og travlhed herskede overalt. Var tørven omsider tjænlig til at føre hjem, skiftede travlheden udseende, man mødte frem med heste og vogne så mange enhver ejede, og nu gik det i flere dage med at få den ført hjem. Hver bonde sikrede sig i reglen hen imod 150 læs. De hjemførte tørv må have taget sig ganske mærkeligt ud, som de stod der opstablede i store runde stakke udenfor hver bondegård.

Når så endelig vinteren kom og frosten gjorde de tit bundløse veje fremkommelige, så begyndte et nyt afsnit af arbejdet med tørvene, ti da skulde den ages til nærmeste købstad og sælges, men på grund af de ujævne, knudrede veje, de dårlige heste og tunge gammeldags vogne uden jærnbeslag var dette højst besværligt, så et læs tørv har sikkert under disse forhold ikke udgjort stort mere end halvdelen af det, man nu i vore dage vilde beregne til et sådant. Priserne

var da også derefter, i Viborg, hvor de fleste blev solgte, kunde man opnå fra én mark til højst 24 skilling for læsset. Byen havde nemlig selv hede med tørveskær. Tager man nu i beregning udgifterne med at få tørven skåren, passet under tørringen, ført hjem og derfra igen den ofte 2—3 mil lange vej til staden, da er det næsten umuligt at få øje på den indtægt, som bønderne her ménte, de havde gennem arbejdet med tørven.

Hvor tørveskæret blev foretaget i den udstrækning som her, blev det desuden i høj grad skadeligt for overdrevet el. heden især på strækninger med sand til underlag, ti her blev følgen ofte, at flyvesandet tog overhånd, efter at jordbunden på den måde var bleven, hvad man kaldte, »flået«, al plantevækst var jo ødelagt, og det tog stedse lang tid, før den atter vendte tilbage, ja selv om lyngen på ny snart fik fodfæste på de afgravede pletter, så varede det dog sædvanlig mellem 20 og 30 år, før ethvert spor af ødelæggelsen atter var udslettet.

Hvad endelig lyngslet angår, da foretoges den næsten overalt på de samme strækninger, som også afgav hedetørv el. lyngtørv, ti denne bestod jo for største delen netop af hensmuldrede rester af lyngen. Intet tyder på, at der med hensyn til lyngslet nogen steder skete udvisning, det var med den som med lyngtørven, enhver tog, hvad og hvor han vilde på det overdrev el. hede, han var fællesejer af. Til brændsel brugtes lyngen dog kun, hvor den var længst, den korte lyng blev sjælden »afslået«; skéte det imidlertid, anvendtes den gærne i stedet for hø til vinterfoder for fårene.

Vinteren blev anset for at være den tid, i hvilken lyngsletten helst burde udføres, og mangfoldige var de læs, der i det skovløse Vestjylland da blev ført til bys og her opbevaret for senere i årets løb på forskellig måde at gøre tjæneste som brændsel, fornemmelig dog til at »hede bagerovn ved«. Hvor stor pris man på visse egne satte på denne tarvelige brændsel, får man det bedste indtryk af ved at læse, hvad W. J. Rosenkrantz til Krabbesholm skriver i sit svar på kommissionens forespørgsel: Der er,

hedder det, over hele Skivehus amt en beklagelig mangel på ildebrændsel – Gud véd, hvordan det vil gå til sidst. – Det er Sallingboernes største klage, at der her i amtet ingen rette lyngheder er, så de fleste bønder og proprietairer må købe og hente deres brændsel flere mile herfra, og dersom lynghederne — som det tegner til — overalt bliver aflukkede for Salling, så bliver nøden større, end nogen kan forestille sig. — Ingen véd, hvor skoen trykker, uden den, som har den på. — Her i amtet er kun en liden flad hede, men den hede er lodsejerne til mere nytte end ager eller engbund. — Lyng er *kun* en foragtelig plante for den, som enten ikke savner den, eller ikke kender dens nytte, ja Salling var et velsignet land, dersom der fandtes flere og bedre lyngheder, nu er det ofte næsten umuligt at fa noget at varme sig på og koge sin mad ved. Derfor hjælper man sig også tit ved at »tilsnige sig noget lidet under hånden, hvor man kan. Jeg får også en rem af huden, såsom jeg tit træffer fattige folk i min liden skov, de hugger rask væk grene af små ristræer og berøver mig mine gærder og lukker omkring skoven, men hvad skal jeg sige — før jeg frøs ihjæl, tror jeg, at jeg blev ikke bedre« *).

Dette indviklede fællesskab i de store overdrev afstedkom utallige stridigheder både mellem lodsejere, bønder og borgere. Stridighedrrne kunde angå næsten alt, hvad fællesskabet omfattede. Snart var det græsningsretten, man var bleven uenig om, snart skove, oldengæld, tørveskær, lyngslet, ja undertiden endogså selve »grunden«, idet enkelte

*) Den gennemgående klage fra Salling og omliggende egne over mangel på brændsel skriver sig efter fleres udsagn fra den omstændighed, at »Løgstør grund« i Limfjorden efter hånden havde hævet sig i den grad, at skibsfarten til disse egne derved næsten havde måttet ophøre. Man kunde hverken udføre korn eller indføre brænde og bygningstømmer, så husene var på mange steder nær ved at falde ned over hovedet på beboerne.

lodsejere eller byer som f. ex. nogle af fællesbyerne i »Stensved overdrev« ved Vordingborg uden videre indhegnede og opdyrkede til egen nytte og fornøjelse forskellige stykker af overdrevet uden at ville formindske antallet af deres høvder på *den* tilbageblevne del, som fremdeles henlå til græsning*). Blandt de større stridigheder, der ofte førte til betydelige sagsanlæg, træffer man forholdsvis mange, der går ud på at udelukke én eller anden lodsejer eller by fra fællesskabet i overdrevet, frakende samme retten til at være deltager. Lykkedes dette, kunde der i mange tilfælde være vundet betydeligt for de tilbageblevne. I det hele taget mærker man slående sandheden af, hvad der i en lignende anledning skrives fra Vallø: »Borger-, bonde- og herremand«, hedder det, »kommer ikke altid godt ud af det i fællesskab med hinanden, og ofte må den bukke, som mindst formår«. Ingen synes dog i stridbarhed at kunne hamle op med de sjællandske købstæder, mens man så godt som ikke hører omtale en eneste proces angående *overdrev* fra de jyske og fynske købstæder, så er næsten hveranden af de sjællandske indviklet i en sådan eller har i hvert fald nylig været det. Grunden til de jysk-fynske borgeres tilsyneladende fredelighed i modsætning til deres sjællandske standsfællers stridbarhed må imidlertid søges i den omstændighed, at mens hine — særlig de jyske — havde påfaldende få jordejendomme i fællesskab med de omliggende godser og byer, så var dette i høj grad tilfældet for de sjællandskes vedkommende. Måske ikke en éneste by var her eneejer af sit jordegods.

Af *de* sjællandske købstæder, der havde været eller var i proces om fællesskabet i overdrev, kan blandt de mere fremtrædende nævnes Præstø, Næstved, Skelskør og Køge. Præstø for sit vedkommende fortæller, at den har ligget i proces med Faksinge by for at udvise den af fællesskabet i »Præstø overdrev«, men sagen gik staden imod, og Faksinge deltager bestandig. Byen må vel anse dette

---

*) Sidstnævnte slags uregelmæssigheder synes især at have fundet sted på Lolland.

udfald af sagen for højst uheldig for sit vedkommende men kan på den anden side trøste sig ved, at den nu kender sin rettighed.

Noget anderledes stiller sagen sig på dette punkt for Næstveds vedkommende, ti mellem denne by og de øvrige lodsejere i »Næstved overdrev« — især Rønnebæksholm — har der i »over 200 år svævet disputer og processer, som til dato vedvarer«. Byen kan ikke noksom beklage dette, ti følgen er, at man har kun liden eller så godt som ingen indtægt af overdrevet, som det nu henligger til fællesgræsning, det kunde på sine steder magelig lade sig opdyrke, hvad det før må have været, da man endnu kan se »tydelige spor af ager ved ager«.*)

Hvad nu Skelskør angår, da er byen ganske på det rene med, at den egenlig burde være eneejer af »Skelskør overdrev«, men uheldigvis er det ikke mulig hverken med det gode eller med det onde at få de øvrige lodsejere til at indrømme dette. Følgen har været, at byen bestandig har ligget i proces, hvad de tilstedeværende papirer noksom bærer vidne om. For øjeblikket er det navnlig beboerne af Lindeskov og Egerup, som byen har at trækkes med. Disse gør nemlig fordring på, med visse høvder at tage del i græsningen; men retten, hvorved en sådan fordring alene kan begrundes, den skal de have ondt ved at påvise. Gamle folk der i byen har nu deres egne tanker om sagen. De beretter nemlig, at dette fællesskab skriver sig fra omtrent år 1680, ti *den* gang magede en borgmester i Skelskør det således, at da landmålingen blev foretagen, fik beboerne i Lindeskov ret til græsning på overdrevet. Sagen var, at samme borgmester ejede gården Espe, hvorunder Lindeskov hørte. At dette fællesskab har været i samme grad til skade for Skelskør, som det har været til

*) Spor af tidligere dyrkning var i øvrigt noget, der omtales fra flere steder: »Man kan tydelig se furer og agerréne fra gammel pløjning«, hedder det om et overdrev fra Ribeegnen. Og om et lignende uopdyrket sted under det daværende Bøttigersholm på Fyn: Man sér endnu både »ryg og rén« fra tidligere dyrkning o. s. v.

gavn for Lindeskov, er en selvfølge, men betydningen deraf kan bedst skønnes, når man mærker sig den kendsgerning, at Lindeskov, som den gang kun bestod af nogle få og små fiskerhuse, er nu en stor velhavende bondeby. Skelskør må indrømme, at den for overdrevets vedkommende ikke kan sande det gamle ord: Retten giver os alle nok.

Køge befinder sig ligesom Næstved i en slags vedvarende krigstilstand angående et overdrev »Køge lyng«, hvori byen er lodsejer. »Disputerne« mellem byen og de andre lodsejere har været i to til tre hundrede år og antages af én af de andre lodsejere at ville bestå indtil den dag, da hver lodsejer får sin del for sig selv. At dette nogen sinde skuldeské, søger Køge imidlertid af alle kræfter at forhindre i den tanke, at byen da vilde blive tildelt den dårligste del af overdrevet. Striden, der til enkelte tider kan være nærved at dø hen, blusser til andre tider op igen med fornyet kraft. Som et af de mest afgørende hovedslag omtales en proces, der endtes 1734 med sejr for byen efter dog først at have kostet samme den smukke lille sum af 1000 rdl. Men at denne sejr nok egentlig var en Pyrrus-sejr turde være indlysende, når man kommer til kundskab om, at overdrevet, der var meget magert og delt mellem 4 lodsejere, kun var lidt over en halv mil langt og en fjærdingvej bredt.

Men hvorfor da — kunde man spørge — hvorfor lod man ikke overdrevene høvedlægge, således at enhver kunde lære at kende sine rettigheder, skete dette, vilde jo dog mange stridigheder kunne undgås. Ja ganske vist, men for at høvedlægning el. taxation kunde finde sted, måtte der penge til; taxationskommissionen skulde nemlig betales af vedkommende fællesejere. Men det er selvsagt, at de, der havde fordelen af at overdrevet henlå uden taxation, de sværmede ikke for at komme til at betale for en kommission, der berøvede dem denne fordel, og skulde de forurettede være éne om betalingen, kunde udsigterne til at spinde silke ved forretningen være dårlige nok, især da det synes, som om kommissionen nok forstod at gøre sig betalt. Et exempel, der nærmere kan belyse det fremførte,

træffer man fra godset Glorup i Fyn. Her fandtes en fællesmark el. overdrev, hvis græsning var fælles for Frørup, Torup og flere byer således, at hver by indsatte, hvad den ejede af »fæmon«. Imidlertid havde Torup allerede for længere tid siden begyndt at frahegne stykker af denne utaxerede fællesmark, og disse stykker brugte byen nu stadig til dyrkning uden dog at mindske tallet af sine kreaturer i den tilbageværende del af marken men vedblev som hidtil at indsætte alt, hvad den havde overfodret om vinteren. Allerede dette måtte Frørup og de andre byer betragte som et indgreb i deres lovlige ret, men det blev ikke derved: Frørup havde uheld med sit kvæg, besætningen mindskedes og svandt ind til en ubetydelighed. Men også dette forstod Torup at benytte sig af til sin fordel, idet den nemlig indsatte så mange flere høvder på overdrevet, og derved så godt som for stedse hindrede Frørup i på ny, at få sin besætning fuldtallig. Da tabte Frørup endelig tålmodigheden og tog sin tilflugt til taxationskommissionen. Udfaldet heraf blev, at efter at værdien var fradragen af de stykker, som Torup havde indhegnet, så tilkendtes Frørup ret til et flere gange så stort antal høvder som Torup. Efter at Frørup ved denne heldige begyndelse havde fået blod på tanden, var det meningen at fortsætte med nogle andre små fælleder, men piben fik en anden lyd, da man kom til spørgsmålet om betaligen og så, »hvor forfærdelig ubillig rettens folk og synsmændene skruede salairet op, ... alene for Åmarken fordredes 88 rdl., men det blev dog tinget ned til 70«. Byen opgav da al tanke om taxation af de øvrige marker og vil herefter ansé det som en umulighed for de fleste byer — på *den* måde at »tage lovlig taxation«. Nej så hellere søge at hjælpe sig på anden måde, man kunde jo f. ex. ty til næveretten, den kjendte man fra andre områder, og den forstod man at rette sig efter. Blandt andre må f. ex. byen Tindbæk i Skern sogn til liden glæde for nabobyerne have forsøgt sig i den retning, i al fald lyder klagerne desangående meget højrøstede fra nabobyen Årup: Tindbæk, hedder det, indlader på visse timer fast dagligen henved 90 bæster på et lidet fælles overdrev. Disse bæster er

meget forslugne og opæder i den tid, de er der, det bedste af græsset, hvorefter så kreaturerne fra Årup må lade sig nøje med det, de lævner. Mod denne ubillighed er intet at stille op for Årups vedkommende. Det nytter nemlig ikke, man møder frem med bevisligheder og grunde, ti da påberåber de Tindbæk mænd sig gammel hævd til denne græsning, og det nytter lige så lidt, om man forsøgte at tage skéen i en anden hånd og sætte hårdt imod hårdt; byen er nemlig Årup overlegen med hensyn til »vogternes« antal, ti »så mange mænd, der er i Tindbæk, så mange hyrder og øgdrenge følger med hestene« for at vogte dem og tillige passe, at andres kreaturer ikke skal komme til. Indberetningen slutter med en varm opfordring til landvæsenskommissionen om at gøre alt muligt, for at få sligt skadeligt fællesskab ophævet.

Mangelen på gode vandinger i overdrevene kom også til at spille en rolle blandt de ting, der vanskeliggjorde ophævelsen af fællesskabet dersteds: I den våde årstid var der mere end nok af vandinger. Ti *den* gang, hvor rørlægning endnu ikke var kendt, og udgravning kun lidt nyttet, kom hvert hul og hver sænkning i jordsmonnet straks til at »stå blank«, når regnskyllene indtraf. Men når sommeren kom, og sol og varme efter hånden udtørrede disse selvdannede søer, så var som oftest de gravede vandinger de eneste, hvori der vedblev at være vand, og hvor kvæget da kunde slukke sin tørst. Man gjorde sig dog ikke møje med at grave flere end højst nødvendig. Havde man én eller højst 2 på hvert af de store overdrev, så anså man sig for godt hjulpen, om de da kunde »holde vand«.

For enkeltes vedkommende synes dette imidlertid at have været temmelig usikkert, således berettes atter og atter fra egnene om Randers, Mariager og Viborg, at vandingerne på overdrevene næsten hver sommer går tomme, og da kniber det for de stakkels dyr. Uger igennem må de tage til takke med »råddent vand og dynd, ... der tit

har til følge, at de krepérer«. Eller også sér man dem i den varmeste middagstid komme løbende halve mile ude fra overdrevet eller heden for i byens gadekær at slukke *den* tørst, som de udtørrede vandinger ikke har kunnet fri dem for.

Vandmangel kunde til tider blive en slem plage for mange egne. Også om vinteren i barfrost kunde den indtræde: Fra Foussingø fortælles om landsbyer, der 3—4 uger i den koldeste vintertid har havt deres gadekær bundfrossent, så de i den tid — én til 2 gange daglig har måttet drive deres kreaturer halvanden fjærdingvej for at få dem vandede. På de færreste steder havde man brønde. At grave og sætte disse blev anset for uoverkommeligt. Dog omtales, at enkelte byer — under Krabbesholm i Salling — af den årlige vandmangel endelig har sét sig nødsagede til at forsøge denne afhjulpen ved brøndgravning.

Ja der var efter samtidens fremstilling vanskeligheder nok, der tårnede sig op imod det at ophæve fællesskabet i de store overdrev. Man forestille sig blot et sådant, hvori flere byer er deltagende, og disse ejes igen af forskellige lodsejere. En del af overdrevet er god og frugtbar jord, en del store og sandige bakker, en del stor og tæt skov, en del gærdsel, en del side og sumpige moradser, en del godt tørveskær el. eng o. s. v., o. s. v. Hvordan skulde nu alt dette deles, så ingen led uret eller afbræk i sin bedrift. Mon det ikke vilde gå så, at — til ex. én by vilde få vandingen på sin lod (hvordan skulde det da gå med de andres kreaturer*)), én skoven, én engbunden, én tørvemosen, én elletrunterne o. s. v., mens andre byer fik de fuldstændig værdiløse stykker, og mon det da ikke vilde blive så, at det blev enkelte byer, der blev berigede på alle øvriges bekostning. Og hvor det nu endvidere traf sig så, at lodséjerne havde skov, gærdselhugst el. tørveskær til fælles, mens bønderne kun havde græsningen — én sad

*) Kun på det lave og side Lolland gyste man ikke tilbage for den tanke at grave flere vandinger.

for skovskyld, andre for de øvrige skatter, hvordan kunde alt dette da lade sig afvikle. Der måtte, mener adskillige, en ny landmåling til og magelæg *påbydes* ved lov. Dette bliver den eneste udvej til at komme ud af det indviklede fællesskab i de store overdrev.

Er der noget, hvorom man dog kan sige, at det er gennemgående i alle disse godsejerlige indberetninger, da er det *ønsket* om at få fællesskabet i overdrev ophævet, således at hver by og om mulig hver lodsejer får sin del deraf for sig selv, men *håbet* om, at dette kan lade sig udføre, er hos mange betydelig mindre end ønsket. Adskillige anser det for en rén umulighed.

Fællesskabet i de dyrkede marker var vel af et lidt andet slags men ingenlunde mindre indviklet end det, der fandt sted i overdrevene. Det havde sin rod i og blev opretholdt ved den måde, hvorpå jorderne den gang dyrkedes. På Sjælland, Fyn og småøerne brugtes gennemgående for ikke at sige udelukkende det såkaldte »trevangsbrug«. Dette bestod i — hvad navnet også antyder — at byens jordtilliggende var delt i 3 skifter eller vange, der dyrkedes på følgende måde: Efter at græsmarken i løbet af efteråret var pløjet og gødet, så vidt man kunde, blev den om foråret tilsået med byg, så vidt den havde fået gødning og gik da under navn af »bygvangen«, men hvor gødningen ikke havde kunnet strække til, eller hvor marken var for langt fraliggende til, at den kunde føres derud, som også hvor jordbunden var sandig, der blev sået havre, og sådanne lettere jorder bar da gærne navnet »havreland«. Efter høsten blev bygstubben fældet og vangen endnu samme efterår — sædvanlig i løbet af oktbr. el. begyndelsen af nvbr. — tilsået med vintersæd (d. v. s. rug. Uden for småøerne var hvede endnu den gang kun lidt kendt) og dette år kaldtes den nu »vinter-« el. »rugvangen«. Kun de strækninger, der havde været havre i, blev liggende til

næste forår og da tilsået med blandkorn eller ærter og boghvede. Efter denne afgrøde blev hele vangen udlagt til »fang« el. »fælled«, d. v. s. fællesgræsning, for efter et års hvile på ny at blive opbrudt og begynde omgangen forfra. Med få forandringer herfra gik det og havde det på de danske øer gået år efter år i umindelige tider. Kun var der undertiden lidt forskel på sædskifternes rækkefølge, i det rugskiftet i enkelte egne kom førend bygskiftet.

I Jylland derimod synes trevangsbruget kun at have været lidt kendt, udtrykkelig nævnes det kun fra et par steder i Århus amt (Kærgård og Stensballegård), og dette kan derfor blot betragtes som undtagelser fra regelen. »Det er ikke her som på Sjælland og Fyn« — skrives fra Mariageregnen, — »ti *der* har hver by sædvanlig kun 3 vange, mens bymarkerne her fra arilds tid har været *ind*delt i 8, 10 ja flere gøder el. indtægter. Af disse indtægter er 4—5 årlig tilsåde, de andre ligger i hvile til kreaturernes græsning«. Denne omtale af vangskifter i en enkelt jysk egn kan vistnok anses som alméngyldig for hele halvøen, man havde her et langt større antal »gøder« el. »indtægter« (vange), og man lod som oftest halvdelen af jorderne »hvile«, d. v. s. udlægge til græsning. Grunden hertil er måske at søge i den omstændighed, at de lettere jyske jorder ikke har kunnet udholde et trevangsbrug, hvorunder de kun fik lov til at »hvile« ét år for hver 2 års afgrøde. Man savner en nærmere forklaring af, hvordan sædskifterne fulgte på hinanden, og hvordan jorden blev behandlet, og man savner den så meget mere som forskellige henkastede ytringer tyder på, at man flere steder her endnu kunde finde den ældste(?) dyrkningsmåde i brug. Det vil sige, man tilsåde år efter år det halve antal gøder med korn, og med lidt veksling i kornsorterne vedblev man at tilså de samme gøder til jorden *der* var uddreven. Når dette efter 4—6 års forløb var skét, lagde man det hele ud til græsning og »ryddede« samtidig dermed den anden halvdel af marken og tilsåde nu denne med de samme kornsorter, som man havde brugt i den første, og under en stadig veksling af disse nærmede man sig så det tidspunkt, da

også *disse* gøder var uddrevne for så atter at begynde på første halvdel igen.

Medens driftsmåden således ses at have været noget forskellig på øerne og halvøen, så var *fællesskabet* i landsbyernes dyrkede marker temmelig ensartet over hele landet. Men førend en nærmere omtale af dette fællesskab påbegyndes, vil det her være på sin plads at stifte lidt nøjere bekendtskab med det såkaldte bylag, der i sin tid spillede en meget betydelig rolle.

Bylagets bedste tid endte med begyndelsen af det 18. hundredår. Dets næsten uindskrænkede herredømme og den dømmende og udøvende magt, det indtil da havde besiddet i alt, hvad der vedrørte byens indre anliggender — blev senere for en del *ophævet* ved godsejernes indgriben og *afløst* af *deres* voksende myndighed og strængere tilsyn, men trindt omkring fandtes der dog endnu bylag med mér end *levninger* af det gamle selvstyre, og om end dettes grænser stadig indskrænkedes, så fremgår det dog af de godsejerlige indberetninger, at der stedse var områder, hvor bylagets gamle hævdvundne rettigheder fremdeles stod ved magt. Efterfølgende skildring vil nærmest tage udgangspunkt fra disse steder.

Bylaget (Lolland: »ejerlag« el. »ejerskab« og enkelte egne af Jylland: »grandelag«) kan på sit område næsten betragtes som en stat i staten, en lille fristat med sin præsident, oldermanden (i Jylland »grande«- el. »bondefoged«, i Fyn »aldermand«), sine ministre, stolsbrødre (et vist antal mænd, oldermanden valgte til sin hjælp i de større landsbyer), sine embedsmænd, pantemænd, byhyrder o. l. og endelig sin grundlov, der vel nævnes på forskellig måde såsom »bylov«, »byskrå« og »grandebrev«, men som dog mest almindelig kendtes under navnet: »vide-*) og vedtægtsbrev«. Disse vide- og vedtægtsbreve, hvoraf nu en del findes trykt, er en samling af alle de bestemmelser, bymændene fra gamle dage var blevne enige om at rette sig efter i deres fællesanliggender, og indeholder derfor

*) D. e. bøde.

mange oplysninger om disse. *Her* vil dog kun hovedsagelig blive taget hensyn til sådanne, der særlig bidrager til at kaste lys over jordfællesskabet.

I spidsen for bylaget stod altså oldermanden, der i reglen kun klædte sin post êt — eller enkelte steder 3 — år ad gangen, hvorefter en ny mand udnævntes til denne værdighed. Udnævnelsen gik gærne efter omgang »ret om i byen« *), således at hver mand efter sin tur måtte påtage sig bestillingen, selv om vedkommende nok så meget mangglede både lyst og ævne, her hjalp ingen undskyldning, kun havde han ret til at leje en anden pålidelig mand i sit sted. Vilde nogen helt nægte at modtage udnævnelsen, blev han straks idømt bøde, og hvis han nægtede at betale denne, blev han af pantemændene udpantet derfor; dog havde man i flere byer bestemte grænser for, hvorvidt og hvortit en udpantning for den sags skyld måtte foretages, og var man nået denne grænse, kunde der intet yderligere foretages mod den nægtende, og i så tilfælde slap han altså fri, men en sådan stædighed hørte vistnok til de største sjældenheder. Udnævnelsen foregik på en bestemt dag hvert år — sædvanlig kyndelmisse dag (d. 2. febr.) dog nævnes også »st. Paulli dag« (d. 22. marts), »Voldborg dag« (d. 1. maj) og »Mortens dag«. Udnævnelsen bestod i, at den hidtilværende oldermand afleverede til sin eftermand de ting, der hørte til embedet, idet disse på somme steder blev overbragte af ham selv personlig på andre steder ved et lille fastsat antal på 3—4 af byens »ældste« mænd, der havde denne forpligtelse.

Samtidig med en ny oldermand blev også i de større landsbyer efter omgang udnævnt en mand til hans medhjælper. Samme mand går under forskellige navne som »stolsbroder«, »skriver«, »skyrrebroder« el. »videfoged«. Hvad hans forretning har bestået i fremgår ikke klart af

*) Med udtrykket »ret om i byen« forstod man en bevægelse, der i byen fulgte samme retning som solen i sin bane altså: fra øst over syd, vest, nord tilbage til øst. »Ave om« var den mod satte vej.

det foreliggende, men at han på sine steder har havt med skriverier at gøre, kan man måske slutte sig til af det andet navn på hans embede. Det tredje navn skyrrebroder el. »skorsmand« stammer øjensynlig fra én af de pligter, der pålå ham, den nemlig, at indskære de »skyrrer« el. mærker i »bysens kæp«, som betegnede idømte bøder; og da en sådan bøde kaldtes »vide«, så ses også der oprindelsen til det fjærde navn. Vil den pågældende bymand ikke påtage sig dette hverv, da kan han ligeledes udpantes.

Men foruden denne stolsbroder finder man f. ex. Bjærgegrav bylov (Viborg amt) at forordne et slags byråd bestående af 4—5 bymænd, som oldermanden dog selv må udnævne til sin hjælp. Det synes, som om oldermanden i forening med skriveren og disse mænd endogså har kunnet afsige virkelige kendelser. Fogden (d. e. oldermanden) kan, hedder det i nævnte bylov, idømme straffe og bøder, der siden må »tages« af de øvrige bymænd, uden at det skal anses for vold.

Løn har vist yderst sjælden været tilstået oldermanden *eller* hans medhjælpere, kun fra et enkelt sted (Rønninge by på Fyn) hedder det, at »aldermanden« for »sin umage« må få »en ko græsset i Elvedet«.

Det var sikkert ikke nogen misundelsesværdig stilling at være oldermand. Vedkommende, der jo var en ganske almindelig bondemand som en af sine øvrige standsfæller og uden større uddannelse end enhver af disse, har sikkerlig tit havt vanskelighed ved at klare for sig til alles tilfredshed i en stilling, der, — samtidig med at den lagde en ikke ringe myndighed i hans hånd, med det samme tillod den mest indgående kritik fra deres side, som hans afgørelser eller domme gik imod. Et fingerpeg i den retning er det vel også, at næsten alle bylovene til en vis grad anser oldermændene og deres medhjælpere for »hellige og ukrænkelige« personer, når de optræder i forretningssager. Det medførte ikke alene strænge bøder, når nogen vovede håndgribelig at hindre dem i at udøve deres pligt, men blot det at udskælde eller true dem var nok til at skaffe vedkommende en bøde på halsen.

Blandt de ting, der fulgte med oldermandsværdigheden fra mand til mand byen rundt, må især fremhæves »bysens kæp« og byhornet« samt vistnok vide- og vedtægtsbrevet. Selve navnet bysens el. byens kæp, som her er brugt, er kun et af de mange, hvormed denne vigtige genstand nævnes. Blandt de øvrige kan fremhæves: »videkæppen«, »bystokken«, »karvestokken« *), »talliestokken«, »talstokken«, »tallien« **) o. s. v. Det var en firkantet stok på 2 til 3 alens længde inddelt i lige så mange afdelinger som der var gårde i byen. Ved hver afdeling stod vedkommende gårds bomærke eller forbogstaverne til »mandens« navn, og for hver gang denne på stævne eller anden steds idømtes en bøde (»vide«), skar videfogden en »skyrre« (»indkærvede en vide«) i hans afdeling på stokken, og havde man på den måde fyldt stokken med skyrrer, så var man nået til »pinds ende«. Derfra denne temmelig kendte talemåde.***)

Byhornet var enten et støbt horn — sædvanligt af kobber el. messing — eller det var et naturligt, stort tyrehorn, hvis første og eneste dyd sattes deri, at det — når man »tudede« i det — kunde lyde så stærkt, at det kunde høres overalt i byen og helst et godt stykke udenfor på markerne. Det brugtes, når »mændene« skulde sammenkaldes til stævne, eller når folk om natten skulde purres ud i tilfælde af ildebrand el. lign. Ved sådan lejlighed gik da en mand op og ned ad byens gade og »tudede« af al kraft.****) Det var dog ikke alle byer, der havde byhorn,

*) En karve d. e. et indsnit.

**) Den sidste navneform står åbenbart i forbindelse med det jyske udsangsord »at tælle«, d. e. snitte.

***) At oldermanden dog i somme byer har benyttet en »kæp« for hver mand i byen i stedet for den fælles »bykæp« med de tilsvarende afdelinger — sés af følgende sted i vide- og vedtægtsbrevet for Søgårde i Sevel sogn (Ringkøbing amt): »Hvo som ikke vil gjøre sin tallie færdig til st. Voldborgs dag og få den fra sig, når den begæres at skrive på«, han bøde.

****) Denne gamle måde at sammenkalde bymændene på har hårdnakket holdt sig ned gennem tiderne og findes endnu lyslevende i mange landsbyer på Fyn (som også adskillige steder på Sjælland). Når

selv om det var meget almindeligt; i enkelte brugte man i stedet for hornet en »klokke«. Hvorvidt denne, som byhornet fulgte med oldermandens embede fra mand til mand, eller den havde sin faste plads ved stævnen, er ikke nemt at sige med sikkerhed; i retning af det sidste tyder det, når »videbrev for Nordby på Samsø« byder, at mændene her skal møde til gadestævne »enten ved klokken« eller hvad sted, oldermanden tilsiger.

Hvad endelig vide- og vedtægtsbrevet angår, da har man ganske vist ikke nogen udtrykkelig hjemmel for, at det blev opbevaret hos oldermanden, men det må dog nærmest betragtes som noget selvfølgeligt. Det vil være klart, at de mange forskellige bestemmelser angående styrelsen af det lille samfund måtte til enhver tid være let tilgængelige for oldermanden, som den, hvis styrende og dømmende myndighed netop hvilede på disse vedtægter. Men om end oldermanden i følge sin stilling havde både det største krav på og den største pligt til at stifte bekendtskab dermed, så måtte dette heller ingenlunde formènes de øvrige bymænd, og derfor træffer man undertiden en bestemmelse som den, at vide- og vedtægtsbrevet altid skal være til stede, når der bliver holdt stævne og — måske særlig af hensyn til dem, der ikke selv kunde læse — skulde det desuden læses højt flere gange om året. I Radsted på Lolland fandt denne oplæsning sted 2 gange årlig nemlig 8 dage før »Filippi-Jakobi dag« (d. 1. maj) og

---

»aldermanden« her »tuder til stævne«, slipper alle hurtigst mulig deres arbejde og skynder sig ud for at høre, hvad det betyder, om det kun er tilsagn om et almindeligt møde på stævnen, eller der er andre overordentlige ting på færde; og det er ikke aléne byens *folk*, der kommer i bevægelse, det er endnu mere tilfældet med byens *hunde*, hvem denne »tuden til stævne« synes at sætte i fuldstændig henrykkelse; i det mindste istemmer de, så snart hornet lyder, en så frygtelig tude- og pibekoncert, at man vanskelig skal høre mage. Hver gård afgiver sit bidrag snart i høje og snart i dybe toner, og disse ophører ikke, før en god stund efter at hornet er forstummet.

8 dage før Mikkels dag (d. 29. septbr.); i Bjærgegrav 4 gange årlig og »ellers når nogen begærer det«. O. s. v.

Som oldermanden var den vigtigste mand i bylaget så var uden sammenligning »stævnen« den vigtigste offentlige plads i byen*). Man fandt den sædvanlig i byens midte helst på et lidt ophøjet sted under et stort træ (sædvanlig ask el. lind) eller omgiven af store træer. Midt på selve pladsen var undertiden en stor flad sten hvorpå oldermanden trådte op og gav sine meddelelser, medens bymændene hver havde sin mindre sten eller — i mangel af sådanne — træbænke i en kreds uden om.

»Stævne« blev for en del afholdt på visse forud bestemte dage i årets løb, dage på hvilke bymændene én gang for alle havde vedtaget at samles, uden at oldermanden havde behov ved hornet eller klokken at lade dem sammenkalde (»siellffvaaren stævne»). Sådanne dage var f. ex. for Rønninge by på Fyn hellig tre kongers dag, kyndelmisse dag, Voldborgmisse dag (d. 1. maj) 2den pintsedag og »hellmys dag (d. 1. nvbr.), og fra flere byer deriblandt Søgårde i Sevel sogn endog »hver søndag straks efter middagsmåltidet . . . . fra Filippi-Jakobi dag til kornet er inde«. Over hovedet blev søndag eftermiddag anset for særdeles passende til disse møder. Man plejede jo dog så nogenlunde at lade arbejdet hvile på denne dag, ja i flere bylove er det ligefrem forbudt at gøre »grovt arbejde« om søndagen, men en lille sammenkomst mellem bymændene »straks efter middagsmåltidet« kunde på en gang være til nytte og til udmærket tidskort den lange søndag eftermiddag om sommeren.

Til andre ubestemte tider blev der imidlertid indvarslet til stævne ved at oldermanden enten selv eller ved en anden lod »tude til stævne« i byhornet eller ringe med klokken, og på dette bud havde alle gårdmænd at møde eller i det mindste sende en anden i sit sted. Blev bægge

---

*) Angående stævnen da henvises til en anmærkning desangående i Brasch: Vemmetoftes historie 3. del, side 173 - 4, hvorfra flere træk er hentede.

dele undladt uden lovligt forfald, da var vedkommende ubønhørlig hjemfalden til bøde. Det samme gjaldt naturligvis også for oldermanden og hans medhjælpere.

Mødet ledede s af oldermanden som selvskreven formand, og åbningen foregik derved, at han med bysens kæp i sin hånd trådte op på den flade stén midt på stævnen og her opråbte »mændenes« navne i den orden, hvori deres mærke stod på kæppen. Var nogen endnu ikke kommen til stede, da »tudede« han i hornet én gang til, og derpå blev mødet sat, mens de udeblevne af »skorsmanden« fik en skyrre sat i deres afdeling på kæppen til tegn på, at de var falden i bøde.

Så snart mødet på den måde var sat, var stævnen med det samme fredlyst. Ingen måtte under straf af bøder bruge skældsord, sværge eller bande; ingen måtte »skamfere andre med vedernavn«, ingen måtte »løgte« (sige løgn om) en anden, ingen måtte bruge en »skiens mund til ulyd« for at forstyrre taleren eller forhandlingerne; kort sagt: *ingen* måtte med ord eller handling fornærme nogen af de *tilstedeværende* eller forstyrre mødet, men alle skulde »give lyd« og opføre sig roligt og sømmeligt, som det passede sig på et så vigtigt sted.

Forhandlingerne drejede sig om alle mulige ting, som vedrørte fællesskabet, men navnlig dog så vidt dette angik markerne og deres drift: Hvorvidt man nu skulde begynde paa så'ningen, på høsten, på skovningen el. lign. Var der uenighed om disse spørgsmål, afstemte man derover, og flertallets mening blev da den gældende. Og efter at man således var kommen til afgørelser i disse almindeligere sager, gik man over til de mere private men tillige mere spændende. Sådanne var især afgørelser på trætter mand og mand imellem og undersøgelse af fremkomne klager. Men før disse sager kom for, blev bymændenes navne atter råbt op af oldermanden, idet han for hver mands navn med det samme spurgte, om der var nogen, der vilde føre klage over samme mand, ti da måtte han nu møde frem. Denne del af mødet udmærkede sig især ved livlighed og opmærksom deltagelse fra de tilstedeværendes side, og det

turde anses for givet, at man her særlig har havt brug for de steder i byloven, hvor ting som sværgen, banden, skældsord og trusler var forbudte på stævnen.

Anledning til trætte var let at afstedkomme og let at få, navnlig var de fast utallige skel mellem bymændenes forskellige små agre en uudtømmelig kilde i så henseende; snart påstod den éne »rénbroder«, at hans nabo var gået over skellet eller i hvert fald gået det lovlig nær med ploven eller léen og snart påstod naboen, at hin havde væltet sténe fra sin ager over skellet og ind på hans og så fremdeles. Men var trætterne hyppige, så var klagerne det sikkert endnu mere. Snart gik de ud på, at den anklagede ikke holdt sit hegn i orden eller for betaling indlemmede fremmed kvæg i byens hjord el. lign., og snart igen var det besværinger, der ikke kunde rettes mod nogen bestemt som den skyldige, som f. ex. at klageren var frastjålen græs eller korn på ageren. Kort sagt, klager kunde opstå for hver gang blot én af bymændene overtrådte èn af vedtægterne i byloven.

Som oftest blev disse sager straks undersøgte og afgjorte af oldermanden i forening med de øvrige bymænd, men på flere egne indskrænkedes dog oldermandens myndighed til blot at udnævne et antal mænd til at foretage dette stykke arbejde. For hver klagepost, hvori nogen fandtes skyldig, »indkærvedes en vide« ved hans navn på bysens kæp som mærke på den idømte bøde. Ménte nogen sig forurettet ved disse afgørelser, da »skal han næste søndag derefter med tryge (pålidelige) vidner det bevise, og da skal den, som førte løgn, give vide«.

Bøderne (vide) afgaves i de forskellige egne af landet — dels som penge, dels som øl og dels som byg. Hvor betalingsmidlet var penge, blev disse — umiddelbart efter at mødet på stævnen var sluttet — udbetalte på den store sten og der modtagne af oldermanden; hvorefter man enten gik hver til sit eller også — hvad der for en del var skik på øerne — fulgte oldermanden hjem og tilbragte her en glad aften for de penge, der var indkomne som bøder og nu efter at være omsat i øl nødes af alle i forening.

Hvor bøderne derimod betaltes som øl, *der* blev de ikke straks afgivne men stod på regning indtil en nærmere bestemt dag hen ad efteråret, da man blev enig om at opgøre og indbetale dem for så ligeledes i fællesskab at drikke dem op. Et sådant drikkelag gik under navn af »videstue« el. »videøl«, og forbudet fra stævnen mod at bande, skælde og true var hist og her også udvidet til disse, men dette var langt fra tilfældet alle vegne, hvis man da tør fæste lid til de godsejerlige indsendere — navnlig fra Sjælland og Fyn — som ofte i stærke ord udtaler sig mod disse sammenkomster, hvor fylderi, forsømmelse, kiv og slagsmål skal have hersket, hvor »ukristelige eder«, forbandelser og skældsord lyder, og hvor tid og penge spildes, mens deltagerne ofte i »flere dage derefter er uskikkede til arbejde«. Ganske vist bød loven, at de indkomne bøder ikke således måtte drikkes op, de skulde anvendes til almènnyttige foretagender for byen, men der forekommer intet exempel på, at dette lovbud eller enkelte godsejeres arbejde i samme retning mægtede at ophæve denne gamle skik i så meget som ét éneste af de bylag, hvor den fandtes.

Hvordan og hvortil man brugte bøderne i de få byer, hvor de afgaves som byg, får man intet nærmere at vide om.

At bøderne ikke altid blev betalte godvillig, følger af sig selv, ti skønt rimmeligvis hver mand ved optagelsen i bylaget (den såkaldte »igang«) forpligtedes til at rette sig efter de fælles vedtægter og underkaste sig de fælles afgørelser, så stod disse dog ved sådanne lejligheder altfor meget i modsætning til vedkommendes egen fordel til, at han uden videre skulde anerkende og underkaste sig dem. Følgen var, at »fællesbrødrene« på dette punkt næsten altid havde en mængde bryderier. Gik nogen imidlertid så vidt, at han rent ud nægtede at betale bøden, da måtte bylaget sikre sig denne på anden vis, og man skred da til udpantning. Denne blev vistnok oprindelig foretagen af selve oldermanden med alle de øvrige bymænd som vidner, men skønt denne måde at pante på havde holdt sig lige ned til

den her omhandlede tid og endnu på enkelte steder var i brug, så var den dog i sig selv for besværlig og tidspildende til, at den kunde bruges, hvor pantning var mere hyppig. På sådanne steder greb man derfor til den udvej at lade oldermanden udnævne et mindre antal — sædvanlig 4 såkaldte »pantemænd«, der da fik det lidet taknemmelige hverv at »pante for vide«. Ingen, hvem oldermanden udnævner dertil, må under straf af bøde undslå sig for at være pantemand hedder det gærne i bylovene, og man kan godt forstå, at en sådan vedtægt kunde være nødvendig, ti pantemandens stilling var åbenbart en sådan, som ingen tragtede efter, men alle undslog sig for. Man ser da også enkelte bylove pålægge oldermanden at lade udnævnelsen »skifte fra nabo til nabo .... efterdi den ene bør pante så vel som den anden«. Ligesom oldermanden var pantemanden til dels også en hellig og ukrænkelig person. Ingen måtte bruge skældsord og trusler imod ham og endnu mindre hindre ham i udøvelsen af sin pligt, ti blev denne ikke gjort til gavns, var han selv en bøde vis. Hvad selve pantene angår, da blev de enten solgte ved den første givne lejlighed, eller de undtagelsesvis fik lov at henstå til indløsning en 14 dages tid. Fandt indløsningen ikke sted i dette tidsrum, blev pantet solgt, og af de indkomne penge blev bøden betalt.

Alle bymændene, hvad enten de var selvejere eller de var fæstere til dette eller hint gods, drev i fællesskab byens dyrkede jorder. Særeje med uafhængighed af fællesskabet kendtes sædvanlig kun for havens og den lille såkaldte tofts vedkommende; bægge lå i gårdens umiddelbare nærhed. Det vilde måske ligge nærmest for nutiden at tænke sig bymændene som et slags actieselskab, hvor hver gjorde sit indskud af arbejde ved jordens drift, hvor hele vangen dreves som en éneste stor herregårdsmark, og hvor hver atter ved høsten — af den samlede afgrøde — til-

deltes så meget, som kunde tilkomme ham i følge sit indskud. Men en sådan forestilling vilde dog ligge meget fjærn fra, hvad der virkelig fandt sted. Vistnok blev jorden dreven i fællesskab, for så vidt bylaget bestemte driftsmåden, tiden på hvilken de enkelte arbejder såsom så'ning, høslet, høst o. lign. skulde foretages, hvormange kreaturer hver måtte sætte på græs o. s. v. men ikke desto mindre havde hver gård sit bestemte jordtilliggende, og på dette havde ingen anden end vedkommende gårdmand noget at skaffe med avlsredskaber. Han måtte følge den driftsmåde, som byen havde vedtaget, men om hans agre så for resten blev behandlede godt eller dårligt, om såkornet var godt eller slet, om høstudbyttet blev stort eller lidet, det kom ingen anden ved. Ja han kunde endogså helt lade være med at dyrke sin lod, det fik at blive hans egen sag, men *hvis* han dyrkede den, måtte det ské på samme måde og til samme tid, som hos de andre bymænd.

Slutter man nu heraf, at en bys marker netop måtte være delt i så mange samlede jordlodder, som der var gårde i byen, da er man imidlertid atter på vildspor. Dette var langt fra tilfældet. Grunden hertil må vistnok søges i det, at man i de tider, da markerne blev delt imellem byens gårde, ikke kendte til en bedømmelse af jordens godhed (bonitéring), man havde ingen anden målestok for delingen end fladeindholdet. Men hvis denne målestok blev brugt hensynsløst, kunde den jo meget let afstedkomme store uretfærdigheder, idet et sådant tilfælde muligvis kunde indtræffe, at den ene gård kunde få hele sin lod tildelt i — både den bedste og nærmestliggende jord, mens en anden kunde få sin i den dårligste og længst fraliggende. Denne ubillighed havde man søgt at undgå ved allerførst at bestemme, at hver gårdmand skulde have sin forholdsvise del i hver bymark: i den bedste som i den dårligste, men dermed slog man sig endnu ikke til ro, man gik videre i samme retning. Hver bymark blev inddelt i »åse« el. »slåder« *) efter hensynet til disses godhed, lettere eller

*) Henholdsvis sjællandsk og lollandsk udtryk for det samme.

tungere drift, nærmere el. fjærnere beliggenhed o. s. v. Ved »rebning« blev så atter *hver* af disse åse delt i *lige så mange* »agre«, »stykker« el. »hutte»*), som der var gårde i byen. Man skal vanskelig kunde påvise sidestykke til *den* omhyggelighed, hvormed her på den måde var sørget for, at hver fik, hvad ham tilkom så vel af det gode som af det dårlige så vel af det nære som af det fjærnere; en omhyggelighed, der således blev dreven på spidsen, at den i høj grad bidrog til at forvirre og forværre de i forvejen højst uheldige forhold, hvorunder landbruget sukkede. At have sin jord delt og adspredt i 20—30 forskellige smålodder rundt omkring på bymarkerne var kun det almindelige. Ja antallet af disse smålodder el. agre nåde for ikke få gårdes vedkommende op over det halve hundrede og for enkeltes næsten det hele. Således ejede Århus domkirke i byen Elsted en gård, der havde sine jorder delt i 97 »agre«, der lå adspredte mellem bymændenes på alle byens marker således, at kun ganske enkelte agre hist og her tilfældig kunde træffe til at ligge ved siden af hinanden. I denne kendsgerning har man svaret på, hvorfor alle bymændene måtte følge en énsartet drift. Agrenes store antal gjorde det nødvendigt, idet man nemlig anså det for en umulighed at anlægge vej til hver enkelt af disse, og uden en sådan, der tillod ejeren at komme på sin mark hvad tid han vilde, kunde en fri, selvstændig driftsmåde naturligvis ikke tillades eller gennemføres af den enkelte.

Som ovenfor antydet, blev driften i høj grad besværet ved jordernes spredte beliggenhed, og der mangler da heller ikke på klager over det uheldige heri: Bonden må, hedder det hos en samtidig**), »fare og springe omkring efter sin liden avl på en hel bys mark, undertiden nogle miles vej i omkreds, ti hans ene ager ligger i østen af byens mark og den anden i vesten vel en halv el. hel mil fra hinanden«. Det er selvfølgeligt, at driften for mangen bonde udfordrede

---

*) Sjællandsk og fynske udtryk for det samme.

**) Westenholtz: Prisskrift om folkemængden i bondestanden. Side 79.

den dobbelte arbejdskraft imod, hvad der vilde have været tilfældet, om jorderne havde ligget samlede på ét sted og i gårdens nærhed.

Når bymarkerne i ovenstående omtales som »nogle miles vej i omkreds«, da må det vel nærmest forstås for Jyllands vedkommende, hvor landsbyerne havde størst jordtilliggende, og hvor forfatteren havde hjemme, men alligevel kunde man meget godt også i de øvrige dele af landet finde agre, der vel tilhørte samme gård, men dog lå over en mil fra hinanden ja endog tilfælde, som under Kristiansdal på Lolland, hvor agrene lå indtil en mil fra selve den bondegård, hvortil de hørte.

At dette kunde være muligt og måske ikke usædvanligt*) skyldes dog vistnok i de fleste tilfælde den omstændighed, at også *de forskellige byer kunde have deres marker i indbyrdes fællesskab.* Dette slags jordfællesskab mellem *forskellige byer* var ligeledes udbredt så godt som over hele landet, kun i de frugtbare egne i Østjylland synes man ikke at have kendt det**). Det må efter det foreliggende bestemt antages, at fællesskabet — og da ganske særlig i denne sidste betydning var i disse egne langt mere indskrænket end i de øvrige dele af landet. På Fyn, småøerne og navnlig Sjælland fandtes det derimod i sin største fuldkommenhed. — Kun få landsbyer her havde alle deres marker eller blot nogen af dem således for sig selv, at de kunde drive dem, som de selv vilde uden at spørge om nabobyernes mening. At det var galt med dette fællesskab, kunde man i reglen nok indse, men at komme ud af det havde man bestandig næsten anset for utænkeligt, så det var kun få byer og, som det synes, mest på Fyn, der havde fået en fraskillelse iværksat med marker, der hidtil havde været i fællesskab. Som exempel på en sådan by fremhæves i indberetningerne fra Tøjstrup (Svendborg

---

*) Flere bønder i Strøby i Stevns herred havde en mil til markskellet.
**) Heller ikke havde de jyske købstæder i almindelighed fællesskab med andre i deres bymarker (modsat de sjællandske).

amt) landsbyen Sødinge. Denne by havde allerede flere år tidligere fået sin del fraskilt i de marker, den fra gammel tid havde havt til fælles med nabobyerne, Ringe, Rynkeby, Søllinge og Eskildstrup. Sidstnævnte to byer var imidlertid senere kommen i tanker om, at deres rettigheder nok var bleven gået lovlig nær ved fraskillelsen og havde desårsag nu bragt sagen for retten.

Den måde, hvorpå nabobyer havde deres marker til fælles, dèlte sig øjensynlig i to slags nemlig som et *mere* og et *mindre* gennemført fællesskab. Det mest gennemførte og fuldstændige kaldtes »flæde«. Deraf en talemåde, som den gang var meget almindelig: »marken ligger i flæd og fællig«. Ved denne benævnelse forstod samtiden, at marken eller den strækning af jord, hvorom talen var, ejedes af flere byer i fællesskab på samme vis, som ellers kun en enkelt by ejede den. Der var — m. a. o. — ingen bydeling på den; derimod var den som den enkelte bymark først delt i åse, og i hver enkelt af disse fik så hver gård i de delhavende byer sine agre, hvad der, når byerne var store og mange, medførte noget af det mest indviklede, man er i stand til at forestille sig: Først de mangfoldige, ofte ubetydelige agre til hver gård og dernæst deres spredte beliggenhed over hele den store strækning. Det er med hentydning til denne forvirring, at en fynsk godsejer skriver om bymarkerne: »Agrene ligger aldeles i flæng, således kan en bonde i en af byerne have på ét sted én til 2 agre; lige op til disse støder så en anden lignende ager måske et par skæpper land stor, som tilhører en bonde i en helt anden by og så fremdeles«. I anledning af frahegning i fællesmarkerne skrives fra Store-Hedinge, at dette vil altid have sine store vanskeligheder, men især vil disse tårne sig op, når talen bliver om frahegning i marker, der ligger i »flæd og fællig«, da »agrene her ligger meget blændede mellem hverandre«, så selv i gunstige tilfælde kunde man dog få exempler på, at hegnet måske kom til at »gå op af én agerén, bøje om enden på samme ager og tilbage igen ned ad den anden agerrén .... Flere sådanne småagre tilhørende købstaden ligger helt ude ved landsbyerne ja

endogså imellem disses tofter, medens landsbyerne til gengæld har agre, der ligger tæt inde ved Store-Hedinge«.

Heldigvis var det dog et temmelig ringe antal marker, hvor fællesskabet var dreven så vidt som til flæd og fællig, og det må sikkert betragtes som noget temmelig enestående, hvad der fortælles om byerne Søllinge og Eskildstrup (Svendborg amt), at de havde *alle* deres 3 marker »aldeles til fælles, som om bægge byerne kun var én by« (d. e. i flæd og fællig), ja at de to byer endogså kun havde *ét* bylag. Så godt som alle indsendere er enige om det umulige i at få marker, der ligger i flæd og fællig delt og frahegnet, uden det må ske ved hjælp af landmålere og magelæg. Og indsenderen fra grevskabet Bregentved er blot én af dem, der udtrykker sig klarest, når han ved omtalen heraf skriver: »Det er umuligt at indhegne dem (de enkelte byers dele), sådan som de nu er beliggende, men ævret bør derfor ikke opgives, man behøver blot at lade foranstalte nogle magelæg samt udnævne landmålere, *der kan* foretage opmåling og afdeling med alt hensyn til jordens beskaffenhed og beliggenhed for brugerne«. Bliver dette iværksat, er indsenderen, vis på, at vanskelighederne dog skal kunne overvindes.

Var således »flæde« el. »flæd og fællig« den form, hvorunder byfællesskabet var dreven til sin højeste spidse, så var den tillige den sjældneste. Langt mere almindelig og næsten gennemgående på øerne var den anden form, der nærmest bero'de på, at flere byer ganske vist var fælles om den samme mark, men dog således at hver by havde sin del adskilt for sig selv. Det kunde måske tænkes som en mulighed, at en sådan stor fællesmark kunde være fremkommen derved, at flere byer lidt efter lidt havde ladet hegnet forfalde mellem hver én af deres sammenstødende bymarker, og kun holdt de hegn i stand, der i fællesskab omringede alle disse.

I en sådan stor fællesmark blev af alle de delhavende byer fulgt en énsartet drift, gærne således at *samme* år frembar marken overalt *samme* slags korn, næste år et andet slags, tredje år måske græs o. s. fr. men bestandig éns over det

hele. Hvad driften angik, da sørgede hver by for sin del men efter en fælles plan og en fælles aftale med de andre byer. Antallet af de delhavende byer vekslede meget efter markens størrelse, frugtbarhed o. l. Almindeligst beløb det sig kun til 2 el. 3, men ikke så sjældent nærmede det sig dog også stærkt op imod den halve snes. Af exempler herpå kan blandt andre nævnes hovedgården Østergård, der var i fællesskab med 7 landsbyer om én mark; landsbyen Vig (i Odsherred), der sammen med 8 andre ligeledes havde del i én mark, men fremfor de fleste andre kunde i denne sammenhæng nævnes den store »Bjærgemark« under hovedgården Stensgård (Svendborg amt). Denne mark, der overalt bestod af ager og eng, ejedes i fællesskab af følgende 9 byer: Østrup, Håstrup, Jordløse, Strandby, Hårby, Akkerup, Trunderup, Vesterhæsinge og Stenderup. Markens omkreds var mellem 2 og 3 mil. Går man nu ud fra, at hver især af ovennævnte byer havde del i 3 fællesmarker, hvad der på øerne var det almindelige (måske med undtagelse af Lolland, hvor antallet endog synes at have været større), da vil man let kunne forstå, at en enkelt by på den måde kunde komme i jordfællesskab med et ganske betydeligt antal af nabobyerne*).

Disse store fællesmarker må i hine dage have givet landskabet og folkelivet et ejendommeligt præg. Tænker man sig f. ex. hensat på Bjærgemarken en forårsdag i såtiden, hvilket mærkeligt syn der da vilde have mødt øjet: Rundt omkring travlhed. Så'ningen skal overalt begyndes til samme tid og endes til samme tid, derfor må hver især passe på i sit lille stykke. Hist sér man manden med såsækken over skulderen i færd med at udkaste sædekornet, foran eller bag efter kører karlen med harven, som med de små »trætinde« gør forsøg på at løsne jorden og dække

*) Til jævnføring hidsættes følgende: På Selsø gods 7 byer, der hver har én, flere el. alle deres vange til fælles, henholdsvis med 1, 1, 8, 5, 3, 3 og 4 andre byer.

På Sonnerup 8 byer, der ligeledes henholdsvis har fællesskab med 7, 4, 5, 6, 12, 11, 10 og 10 andre byer.

kornet. Hos enkelte efternølere, som ikke i efterårets og vinterens løb er bleven færdige med pløjningen, sér man den »liden karavane« i færd med dette arbejde. Foran den tunge klodsede plov 6 (undertiden 8) af de små langhårede udgangsøg med drengen som kusk ridende på et af de forreste og bagefter ved styret *karlen,* som med stort besvær sørger for, at der da bliver rodet lidt alle steder. Det går langsomt, ti hestene er små og magre, ploven er klodset, og den udrænede og ugrøftede jord er fugtig og tung. Overalt og til alle sider veksler og gentager sig dette billede atter og atter. Men er såtiden forbi, er sommeren kommen og høsten nær, da må det i sandhed have været et prægtigt skue at se ud over den store gule kornmark, der overalt, så vidt øjet kunde række og tit endnu videre, bølgede med den samme gyldne høst. — Og alligevel — ingen tid frembød doget rigere, livligere og mere mangfoldigt billede end selve den travle høsttid med al dens anstrængelse, alt dens håb og alle dens glæder. Høsten som *så'ningen* foregik jo til samme tid over hele den store mark. Man tænke sig blot en sådan dag, når man måtte slippe for at komme »til hove«: Allerede ved solens opgang ses store flokke fra de forskellige lodtagende byer nærme sig marken fra alle sider. Gamle og unge, kvinder og mænd, alle, som på nogen måde kunde undværes hjemme, måtte med, det gjaldt jo lønnen for alt éns arbejde i årets løb. Og lige så stille og øde, der den dag må have været i byen, lige så muntert og broget et skue frembød marken, hvor folkene fra de forskellige gårde hver for sig gav sig i færd med de mange spredte småagre hist og her, som hver især ejede. — Og kom så endelig dagen for indagningen, da kunde man sè høstvogne i halvthundredvis snart tomme snart fuldtlæssede jage frem og tilbage på kryds og på tværs i alle retninger over den store mark med de mange »åne« *). Det er ikke uden grund af tidligere for-

---

*) En fynsk benævnelse på de sammenstillede hobe af neg, der andre steder i landet kaldes »traver«, »halvtraver« o. s. v.

fattere bleven fremhævet, at netop dette fællesskab i arbejde gav et liv i bondens sure bedrift, som vanskelig kunde erstattes af noget andet i hine — for bonden — ellers så tunge og mørke tider.

Når fællesmarken havde afgivet sine »halme« og blev udlagt med græs, var det kun på få steder i landet, at fællesskabet fra kornvangen bibeholdtes uforandret. På disse steder vedblev enhver bonde at have éneret over sine småagre, og efter behag lod han enten græsset vokse til »slågræs«, eller han tøjrede sine heste og sit malkekvæg derpå, mens ungkvæg, får, svin og gæs enten under en hyrdes tilsyn blev sendt ud på hederne eller indsatte i de tofter og »haver«, som hver bonde havde for sig selv, og som mest henlå med »gærdselhugst og anden underskov«. Først når høsten var forbi, og sæden fra kornvangen *i hus*, så blev alt byens kvæg i en samlet hjord »dreven i vut« (d. e. vogtning) under byhyrdens tilsyn. Dette fremhæves imidlertid fra mange sider som en uheldig ordning, ti nærmer sig den tid, da enhver må opgive eneretten til sine »hvilende« agre så »ødsles aldeles uforsvarlig med græsset i den tanke, at man selv vil have så megen nytte og fordel deraf som mulig i stedet for at lade det stå til det fremmede kvæg, når fællesgræsning indtræder«. Den her omtalte måde, hvorpå man vilde fastholde eneretten til sin jord i fællesmarken — også når denne var »fælled« el. »fang« (d. e. udalgt med græs) var dog temmelig undtagelsesvis og synes nærmest at høre hjemme i Midtjylland. Men for største delen af det øvrige lands vedkommende stillede forholdet sig derimod noget anderledes. Samtidig med at kornvangen her blev udlagt til »fang«, skifter fællesskabet karaktér. Det optræder nu under en ny og udvidet form: Alt særeje til de enkelte dele af marken forsvinder fuldstændigt, enten disse så tilhører en hel by eller kun én bonde. Alt hensyn til skel inde på selve marken lades ude af betragtning, det hele område er en stor udelt og udelelig græsslette, hvor ingen mindre del ejes til afbenyttelse af nogen enkeltmand, men det hele benyttes som

fælles græsgang for alle de lodtagende byers kvæg, der frit kan søge deres føde overalt på marken.

Bymændenes fælles drift af de fælles marker deler sig således i 2 slags efter som marken »lå i vang« (med korn) el. »i fang« (med græs), men da de 2 slags indbyrdes er en del forskellige, bør de betragtes hver for sig.

Hvad kornvangen angår, da begyndte man om foråret med at tage bestemmelse om, hvornår sæden skulde lægges, ti det skulde jo — som omtalt — sædvanlig ske til samme tid over hele vangen. Det var ingenlunde altid så nemt at opnå enighed om dette punkt, ti de forskellige mænds agre kunde være tjænlige til forskellig tid. *En* lå f. ex. højt, en *anden* lavt, *ét* stykke var *vel* udgravet med grøfter et *andet* slet ikke; *her* var jordbunden sandig, *hist* léret o. s. v., men ikke desto mindre blev der ikke og kunde vel heller ikke blive taget hensyn til den enkelte, han måtte bøje sig og indordne sig under hensynet til det heles tarv; den fuldstændige mangel på veje gjorde udslaget. Men ulæmperne var hvert år de samme: mens nogle agre endnu var for våde og bløde, var andre allerede bleven for tørre og faste. Bægge steder var jorden ubekvæm for sæden, og høsten har her sikkerlig båren spor deraf. Og sagen synes ikke at blive synderlig bedre, hvor man i en fælles mark prøvede på at lade hver by for sig bestemme tiden for så'ning og høst. Et exempel blandt mange: Byerne Erdrup, Boeslunde og Sønderup-søndre (Sorø amt) har en mark, kaldet »Store-vang« til fælles. Den høje og tørre del af marken, som lå nærmest ved de 3 byer ejes af Erdrup. De længere bortliggende dele, som »falder meget side og våde«, tilhører Boeslunde og Sønderup-søndre. Efter markernes beskaffenhed må de to sidstnævnte byer så' meget senere end Erdrup, sædvanlig en 14 dages tid, så kornet på Erdrups stykke er allerede stort, og »da skér det, at *de* heste, som af bymændene fra Boeslunde og Sønderup-

søndre bruges til pløjning og harvning, de ikke alene nedtræder, men optrækker og afbider sæden på Erdrups mark«, når de drager frem og tilbage fra arbejdet, ti der er ingen vej at følge, og kuskene er ikke så dumme, at de søger, at hindre hestene i noget, der så afgjort sigter på ejernes fordel. Ikke så lidt bliver ødelagt ved denne fremgangsmåde, påstår Erdrup.

Var såtiden om foråret forbi, og sæden begyndte at spire frem, så var det tid at efterse hegnene — vel at mærke i de egne af landet, hvor sådanne fandtes om kornvangen. »Gårde (hegn) og gærder« skulde alle være »gablukkede« og »fuldfærdige« til en nærmere bestemt dag omkring ved Voldborgs dag (d. 1. maj). På denne bestemte dag drog oldermanden i spidsen for alle bymændene ud til vangen for at tage hegnene i øjesyn. Undlod nogen at give møde ved denne såkaldte »gårgang« blev han straks idømt den sædvanlige bøde, og det samme var også tilfældet med de mænd, hvis del af det fælles hegn ikke fandtes i forsvarlig stand. Så snart »hegnets tid« således var begyndt, måtte på øerne ingen indlade kreaturer i »hejneden« ikke engang på sine egne agre, selv om disse var ubesåde. Vangen skulde i den tid være utilgængelig, og for at dette så meget som mulig kunde gennemføres, brugte man på sine steder at forbyde alle de sædvanlige private adgange: »Ingen må have porte, døre eller anden udgang fra deres gårde til vangen, når den er sået, være sig til deres egen eller andres ager«, hedder det i en af bylovene fra Lolland. Gik der offentlig vej gennem vangen, blev »led hængt«, hvor vejen gennemskar hegnet, og den vejfarende var pligtig at lukke det efter sig. Man tålte endogså meget nødig, at noget menneske færdedes der i vangen: »Ingen må lave stier i kornet«, hedder det videre. Jo mere man nærmede sig høst, desto strængere overholdtes denne afspærring af en frygt for rapseri, der nok ikke har været helt uden grund. I hvert tilfælde blev der på stævnen ikke så sjælden klaget over ét og andet i den retning, snart savnedes der en halv eller hel høstak, snart var det så og så mange kornneg, der var forsvundne eller

ombyttede med nogle mindre og dårligere o. l. De mange små og sammenblandede agre gav lejlighed; og at lejlighed gør tyve, var noget, man nok undertiden kunde erfare her. For dog at indskrænke lejligheden så meget som mulig, drev man det i enkelte byer så vidt, at man fra den tid, kornet begyndte at modnes, og til høsten var endt, lod holde nattevagt i vangen. I Nordby på Samsø påhvilede det oldermanden i dette øjemed at udnævne 2 mænd, »som skal skiftes til at se sig om, hvordan det står til i hejneden ved nattetide«, og træffer disse mænd da nogen, ligegyldig hvem, da skal samme betragtes, »som om han der ikke fandtes med troskab«, med mindre han kan godtgøre en lovlig årsag til sin nærværelse.

En til 2 gange om ugen blev hegnene tilséte, om de fremdeles blev holdt i god stand. Tilsynet foretoges enten af pantemændene eller andre, som — på stævnen — var udnævnte til denne bestilling; og opdagede de steder, hvor hegnet var brøstholdigt, da fik vedkommende ejer deraf en vide indkærvet. Fandt de — til trods for hegnene — løse kreaturer i kornvangen, da var det disse mænds pligt at få dem dreven ud af samme og ind i »gadefolden«, hvor de så henstod til ejeren afhentede dem, imod at enten han eller byhyrden efter de forskellige egnes skik fik en vide. Så' nogen anden kreaturer i hejneden, da var han pligtig til — under straf af bøder — straks at angive det for disse tilsynsmænd, som så tog sig videre af sagen.

Når såtid, høslet, kornhøst eller fællesarbejder af lignende betydning stod for døren, så lod oldermanden alle bymændene sammenkalde og — ligesom ved »gårgang« — drog alle i forening ud i marken for der på selve stedet at afgøre, hvad dag det fælles arbejde skulde påbegyndes. Var man uenig gjorde flertallet udslaget. I nogle byer betragtede man dog denne ordning som altfor tidsspildende og ubekvæm. I stedet for skulde oldermanden her hver søndag på stævnen udvælge 3 el. 4 mænd, som i forening måtte træffe bestemmelse om alt, hvad der skulde gøres og lades i den påfølgende uge, være sig enten i mark eller by. Hvad disse mænd bestemte, måtte alle de andre rette

sig efter, om det end nok så meget var til skade for enkelte, ti at det gik ud over sådanne, var — som allerede påvist ved så'ningen — noget, man umulig kunde undgå. Ingen årstid kunde dog som høsten være ubarmhjærtig mod enkeltmanden: »Hans korn kunde være modent eller grønt, hans omstændigheder tillade ham det eller ej, så må og skal han dog herud og kaste det omkuld« den dag, fællesskabet bestemmer. Et lille træk, der belyser det her omhandlede forhold, bør hidsættes. Det er en samtidig, der fortæller*): »Da jeg rejste gennem Møens land, blev jeg en del agre vár, på hvilke det umodne og næsten grønne korn lå slaget omkuld. Jeg spurgte en bonde, som just stod derhos, om det ej var synd og skade således forsætlig at fordærve jordens afgrøde. Han gav mig til svar, at 4 bymænd havde været udridende for at se, om kornet i den mark var tjænlig til at høstes. Og eftersom de nu fra gammel tid satte megen pris på eller søgte et slags ære i at være de første der på landet, som havde indhøstet, eller — efter hans ord — som kunde være først på færde, og da endvidere den største del agre havde været lovlig (tjænlig) om ej så ganske fuldmoden, så havde de kommen overéns om, at leen skulde gå over agrene. Han havde mod sin vilje måttet gå med og sig til liden fromme kaste sit grønne korn omkuld.« I det her omhandlede tilfælde synes de 4 mænd dog at have været lovlig forhippede på at få deres by »først på færde«, ti meddeleren fortæller senere, at da forvalteren erfarede, at marken allerede var bleven høstet, så lod han tage syn på kornet, og da det herved blev godtgjort, at en altfor stor del af marken var umoden, så dømte han bymændene i en ansélig pengemulkt for deres »forseelse«, men, fortsætter meddeleren, den stakkels bonde, jeg talte om, var dog kun lidet tjænt hermed, »han blev for det første af med den store Guds velsignelse, som han havde kunnet indhøste, ... den var spildt og duede næppe til at føde kreaturerne med, og dernæst måtte han jo også bidrage sin del

*) »En rejsendes betragtninger« findes i økonomisk magazin I bind.

til at betale den mulkt, som forvalteren havde idømt bylaget, fordi det havde ladet det umodne korn meje.

Samtiden har sikkert kunnet fremvise mange sidestykker hertil.

Men om end bylovene hævder, at alle skulde høste deres korn på den dertil bestemte dag, så er det dog et stort spørgsmål, hvorvidt dette alle vegne blev gennemført i bogstavelig forstand, *det*, som det nærmest gjaldt om, var da også kun at have et lovsted, hvorefter man kunde komme den dovne og trodsige »fællesbroder« til livs, ti en sådan kunde ellers efter de daværende forhold ved sinkeri gøre de øvrige fællesbrødre megen skade, når de af hensyn til ham ikke kunde slippe kreaturerne ind på stubben eller, som det den gang hed, »opgive ævret«. Nu må en sådan mand tage skade for hjemgæld, hvis han ikke bliver færdig i ordentlig tid, så de andre bymænd opgiver ævret og derved udsætter hans korn for at blive ædt op. Stod man overfor en sådan mand, da tav alle undskyldninger, og da talte loven i den strænge tone: »Dersom én eller 2 (bønder) kan findes«, siger den, »som vel kunde med de andre have deres korn inde men for ladhed ikke vil, da skal de påmindes af oldermanden. Kan det ikke hjælpe, da må de andre drive deres kvæg derind, og de, som bekommer skade, beholde det til undervisning«. På dette punkt måtte man dog altid være forsigtig, at ikke nogen léd uret og man havde da også adskillige bestemmelser, som sigtede i den retning: Ingen er pligtig til at indage sit korn, før det er tjænligt, hedder det; ingen må slå sit kvæg ind i vangen før den dag, som dertil er bestemt indtræffer. Gør nogen det af lyst til fortræd, fordi han har sit korn inde, mens andre endnu ikke er nået så vidt, da skal han bøde; o. fl. lign.

Det gjaldt jo her som på alle deslige områder, at sætte den rette grænse mellem samfundets og enkeltmandens gensidige ret. En grænse, som til de forskellige tider har været draget meget forskelligt. —

Når endelig den dag var bleven fastsat, på hvilken man skulde opgive ævret, og når kreaturerne på denne

dag var slupne ind på stubmarkerne, så havde man det år egentlig kun ét større fællesarbejde tilbage, og det bestod i at få rugen sået. Også i rugvangen måtte man sørge for at der blev holdt fred, og derfor skulde hegnene her nu om efteråret istandsættes på samme vis som om foråret ved bygvangen. Denne istandsættelse skulde i almindelighed finde sted ved Mikkels dags tider, skønt rugen rimeligvis sjælden blev sået så tidlig. Sædvanlig udførtes dette arbejde i løbet af oktober måned, og var det tilendebragt inden samme måneds udgang, var man på de fleste steder godt til freds, men det hørte ingenlunde til undtagelserne, at det trak ud lige til Mortens dag, ja man kunde endog træffe enkelte efternølere, der først blev færdige helt ind under jul. At denne rug så til næste høst ikke kunde blive moden til samme tid som de øvrige bymænds, ja det fik at blive ejerens sag, han måtte da tage til takke med den som halvmoden.

De mindre efterårsarbejder, såsom at få gødningen kørt ud, at få græsmarken »ryddet« (pløjet) o. a. lign. synes det, som hver har måttet foretage, når som helst tid og omstændigheder var ham belejlige. Mange blev derfor heller ikke færdige stort før den tid, da marken om foråret skulde tilså's — og det til trods for, at man gærne søgte at slippe så let som mulig fra bægge arbejder. Hvad således pløjningen angår, da skriver Daniel Heitmann på Birkholm i en af de mange afhandlinger, han tilsendte kommissionen, at den er højst elændig — nærmest som følge af, at de vil skynde sig for meget og tager da altfor brede furer, så det bliver kun noget roderi; desuden er plovbæsterne tit trætte, inden de har tilbagelagt den lange vej ud til det sted, hvor arbejdet skulde foregå. Og som det gik med pløjning således også med gødningskørsel, man vilde eller kunde ikke overkomme at køre gødningen ud på agre, der ofte lå 2 til 3 fjærdingvej borte. Disse »udjorder« fik så godt som aldrig gødning, hvorfor de også sædvanlig brugtes som havreland og sjælden nåde at give mere end 2 til 4 fold. Men heller ikke de nærmereliggende fællesagre skulde blive fede af den gødning, de blev tilførte, ti fik de nogle læs en gang hvert åttende eller niende år, så var det store ting.

Man nåde derfor her sjælden over 3 til 5 fold af rug og havre og 5 til 7 af byg. Gødningen blev fornemmelig brugt i toften, ti her var man da sikker på, at den helt ud kom ejermanden til gode, da toften var helt uden for fællesskabet, men dog skal man heller ikke her forestille sig, at der kunde blive ødslet synderlig med den, dertil forekom den i altfor ringe mængde. En tiendel af årets afgrøde tilegnede sig tiendetageren, og desuden var kvæget sjælden på stald længer end omtrent fra jul til påske og fik i den tid ikke mere eller kraftigere foder, end at de netop kunde undgå at dø af sult. Hestestalden med sin forholdsvis talrigere besætning kunde jo nok afgive et noget større bidrag, men dette var dog hovedsagelig af samme dårlige beskaffenhed. Dertil kom, at stedet, hvor den blev opbevaret, og måden, hvorpå den blev behandlet, ingenlunde tjænte til at forøge dens naturlige værdi. Møddingsstedet, et stort firkantet hul, der gærne var halvt eller helt fuldt af vand, fandtes sædvanlig inde midt på gårdspladsen. I dette blev gødningen for hver dag kastet ud og druknet, hvorved naturligvis en fuldstændig afvaskning fandt sted. Efter at den her havde ligget og svømmet omkring og skøttet sig selv til udagningstiden kom, så blev den atter fisket op, og lige så udvasket og vandtung, som den var, kørt ud paa marken til nedpløjning. Det hjalp kun lidt, at man undertiden søgte at gøre den drøjere ved at give den en tilsætning af aske, lyng el. jord, ti vel blev mængden derved større, men også arbejdet med den blev større, uden at det samme i nogen videre udstrækning kan siges om værdien. Imidlertid begyndte man dog hist og her navnlig på herregårdene at få øjnene op for den betydelige rolle, gødningen kunde komme til at spille i et vel ordnet landbrug, og man prøvede da også så småt på både at forbedre og at formére den, men hvor løjerlige og famlende disse forsøg var, det vil bedst kunne oplyses ved at fremdrage et enkelt, således som det meddeles fra ét af datidens bedste landbrug, godset Holstenshus på Fyn. På dette gods, der ejedes af den unge, daværende kammerjunker Holsten, og hvor man i mere end én henseende var forud for samtiden, var man

også kommen på det réne med den ting, at det gjaldt om at forøge den årlige gødningsmængde, og i den hensigt gjordes der da følgende forsøg: Man »afmejede« 3 til 4 gange i sommerens løb alle de »bregner, tidsler, nælder og pestilentsblade«, som det var muligt at opdage i gårdens nærhed, blandede dem med så mange høvlspåner, som man kunde skrabe sammen i værkstedet samt med en hel mængde afskårne græs- og stæretüer fra eng og mose, og hele denne blanding blev nu henlagt på en »kørestenbro«, og når der da her var bleven kørt på den så længe, at »det ene kunde hænge ved det andet«, så blev det atter skrabet op alt sammen og henlagt ved møddingen, hvor det forblev i ro i 2 år for så derefter at køres ud på marken. Meddeleren antager, at denne gødning vist er lige så god som den, der føres ud fra stalden (?) og opfordrer andre til at *følge* exemplet.

Det følger af sig selv, at bymarkerne umulig kunde vedblive at give korn de 2 år og græs det tredje, når de kun blev gødet så lidt og så dårligt, som de blev, det måtte nødvendigvis gå tilbage, og tilbagegang er da også *det*, man stadig har for øje i bondens drift, indtil fællesskabets ophævelse, indførelsen af den såkaldte holstenske drift og tiendens ydelse i penge gjorde det muligt, at skaffe jorden mere hvile og mere gødning og derfor en bedre afgrøde med forholdsvis mindre arbejde.

At fordelene kun var få og små ved den tvungne fællesdrift af byens kornvange og at ulæmperne derimod var mange og store turde være fremlysende af ovenstående, men at dette uheldige forhold ingenlunde forandrede sig til det bedre det år, marken »lå i fang«, vil efterfølgende skildring af dette vise.

I det enkelte at bestemme reglerne for, hvorledes fællesbrugerne el. de såkaldte fællesbrødre afbenyttede sådanne fang, er meget vanskeligt, da der næsten findes lige så mange regler, som der fandtes fang, hvert fællesskab kunde

jo nemlig bestemme sit efter eget tykke og efter, hvad de forskellige stedlige forhold udkrævede. I det følgende vil derfor kun blive taget hensyn til sådanne, som i hvert fald for større dele af landet fortjæner navn af almindelige:

Endnu før vinteren var endt, og fælleden begyndt at grønnes, samledes fangsbrødrene for i en række af møder at tage bestemmelser for den kommende sommer. Jo større fanget var, og jo flere byer, der var deltagere, desto tidligere begyndte møderne, og desto flere vanskeligheder var der at overvinde, før man nåde frem til enighed. Det er i så henseende en væsentlig omstændighed, hvorvidt fællesbrødrene kun var beboere i samme by, eller de var fra flere byer. I første tilfælde var det i reglen let at opnå enighed, hver by havde som oftest sin leder, sin toneangivende mand, hvis mening de øvrige bymænd havde stor agtelse for og tillid til, og som de gærne rettede sig efter uden ophævelse, og skulde der en enkelt gang her opkomme meningsforskel, afgjorde man sagen ved stemmeflerhed. Men helt anderledes var det, når der var flere byer, det gjaldt om at bringe til enighed, ti disse betragtede gensidig hverandre med stor mistro og skinsyge, bestandig rede til bag hvert af de andres forslag at skimte de skumleste planer og snedigste hensigter til at fordele sig på de øvriges bekostning og der foreligger intet om, at man havde en bestemt fremgangsmåde at følge, hvorved man som f. ex. ved afstemning kunde fremtvinge en afgørelse. Måske har der dog været en sådan.

På enkelte steder — som f. ex. på Birkholm hvorfra disse møder findes særlig udførlig omtalt af forvalter Jens Stiesen — samledes man til det første allerede i slutningen af januar måned. Dette holdtes dog kun af de delhavende byer hver for sig. Det gjaldt her navnlig om at blive klar over, hvilke af de tidligere års fællesbestemmelser, der havde været til byens skade, og hvilke der havde været til dens gavn, og da om mulig for det kommende år at få de første strøgne og de sidste udvidede og befæstede på de store fællesmøder, de såkaldte »fælleshøj« el. »fælleshøvd« (undertiden også »grandestævne«) mellem udsendinge

fra hver by. Var æmnet tilbørlig drøftet, og den størst mulige klarhed opnået, skred man — enten ved lodtrækning eller ved simpel stemmeflerhed — til valg af de mænd, der skulde tale byens sag på fælleshøj, og dermed var første møde til ende.

Kyndelmisse dag trådte så byernes udvalgte mænd sammen til fælleshøj for her at rådslå og enes om de fælles bestemmelser, der skulde gælde for den følgende sommer, og hvorefter alle måtte rette sig. Her var mange ting at drøfte, f. ex. hvor mange kreaturer en husmand*) i år måtte holde, om man skulde lade får, svin o. desl. følge med kvæget eller udskille dem i en særegen hjord, om man i år skulde sætte flere eller færre kreaturer på fanget end taxt og gammel sædvane mælder om, om man skulde ansætte flere eller færre kreaturer til et »fuldt høveds græsning« end forrige år var sket, hvornår kvæget skulde »drives i vut« og meget mere af samme slags. Det holdt sædvanligvis hårdt at opnå enighed på alle punkter og således få de mange hoveder under én hat. Forskellige fordringer mødtes, modstridende meninger krydsedes og brødes, sejrede eller veg; hver by stod på sin fordel, og denne vilde ikke altid falde sammen med det heles. Forhandlingerne endte dog gærne med, at der til sidst blev opnået enighed, men rigtignok kun derved, at hver især måtte give noget efter i de forskellige stridsspørgsmål og således gensidig vise sig lidt imødekommende. Men selv når man var kommet så vidt, var sagen ingenlunde til ende, det gjaldt nu om, hvorvidt valgmændene hver især kunde faa sin by til at anerkende de tagne beslutninger, ti ellers var de endda ugyldige. I den hensigt sammenkaldte byerne nu et nyt møde hver for sig, og på dette blev så bestemmelserne fra fælleshøj tagne under overvejelse og sammenholdt med byens fordel og dens tidligere fordringer. Fandtes disse nogenlunde fyldestgjorte endte det med, at byen dermed erklærede sig for tilfredsstillet. Men dette var yderst sjælden tilfældet for alle byernes vedkommende og følgen blev, at

*) Samsø: »Stånsvend«.

et nyt møde mellem valgmændene blev nødvendigt. Det ny fælleshøj blev da gærne berammet til fastelavns mandag. Efter at dette udfald var bleven bekendtgjort for de forskellige byer, holdt disse på ny møde for at overveje, hvad stilling de skulde indtage til de omstridte spørgsmål på det ny forestående fælleshøj, og med indtrykket af gangen i disse forhandlinger og mundtlig fuldmagt samledes valgmændene så igen på ovennævnte dag. Man søgte nu i fællesskab at læmpe lidt hist og her på de tidligere bestemmelser og derved så meget som mulig tage hensyn til de misfornøjede byers klager, og med de således ændrede beslutninger skiltes man derpå igen for nu om mulig at skaffe dem anerkendelse i denne ændrede form. Det lykkedes som regel også på de møder, hver by for sig bagefter afholdt, men undertiden kunde det dog endnu være vanskeligt nok.

Optæller man nu de herovenfor omtalte møder, ser man, at deres antal beløber sig til 6. Dette vil efter vort *skøn* anses for særdeles stort, og dog betragtede man sig — i den omtalte egn — for meget nådig sluppen, om sagen dermed blot foreløbig var til ende. »Disse 6 samlinger er«, skriver Jens Stiesen, »så godt som fastsatte og skér vist ja kan ej undgås, men hvor mange, der ellers om vintertiden af hver bys mænd skér, ... det kan vel næppe bestemmes og derfor heller ikke omtales.«

Fra forskellige egne af landet omtales disse møder med samt deres tidsspilde; men ligesom de kunde være mér eller mindre hyppige og begynde mér eller mindre tidlig på året, så kunde de også på de forskellige egne være fastsat til forskellig tid. Fra Samsø nævnes således Marie bebudelses dag som den dag, på hvilken »hver bonde skal lade så meget kvæg indskrive i byens bog, som han det år vil have på græs«. Denne nøjagtighed med at lade kvæget indskrive træffer man flere steder, blandt andre også fra Jylland med den tilføjelse, at hvis senere i sommerens løb, noget sælges eller dør, bør det straks tilkendegives, at det kan blive udslettet af »byens bog«. Men det var dog langt fra alle vegne at denne priselige nøjagtighed

fandt sted, det var ofte i bymarken som i overdrevet, man havde ikke ladet den høvedlægge, og derfor stod det hver by og hver bonde i byen frit for at indsætte efter behag og efter ævne.

Så snart nu frost og sne om våren var forsvunden, og de første grønne spirer lige havde begyndt at titte frem, så måtte kvæget ud »mere for at sultes end for at fødes«. Havde man overdrev, kunde dette jo nok være tidlig på færde, men til gengæld var græsningen på fanget vist så meget desto tarveligere. Året forud havde her jo været rug, og den smule græs — lidt måske isået, det meste vildtvoksende — som i løbet af efterår og forår pippede frem har sikkert ikke frembudt skuet af en mønsterværdig græsmark. Tvært imod, den siges om foråret tit at se ud som »det bare sand og jord«, og hvor *det* var *tilfældet*, måtte kreaturerne foreløbig tage til takke med overdrev el. lignende steder.

På flere egne af landet var det skik dagen førend kreaturerne blev »dreven i vut« at »ringe« svinene, d. v. s. give dem en ring i »trynen«, så de ikke kunde omrode hegnene og vende op og ned på grønsværen, samt at afskære den yderste skarpe spids af køernes horn, for at de ikke dermed skulde afstedkomme skade på hverandre eller riste i hegnene. Selve dagen for udbindingen — der var fastsat efter den fælles bestemmelse — indtraf gærne i april måned, og byhyrden var dagens helt. Men da samme mands bedrifter står i så nær berøring med alt, hvad der angår fanget, så bør han og hans virksomhed her skænkes lidt nærmere omtale:

Allerede tidlig på ovenommældte dags formiddag så man ham drage ned ad byens gade med hyrdehornet hængende i en snor over skuldren og med stokken eller den lange pisk i hånden og fulgt af »sit hjælp«, en af byens karle. Han fortsætter sin gang, til han kommer til den inderste gård i byen, uden for hvis port oldermanden og bymændene eller i al fald pantemændene har givet møde. Idet han når stedet, sætter han hornet for munden og giver nogle kraftige stød, og straks som ved et trylleslag åbner

sig gårdens port og stalddøre, mens en broget skare af alle gårdens kreaturer: heste, kør, får, svin og gæs kommer brølende, brægende og gryntende ud på gaden, hvor de modtages af hyrden og hans hjælp, der søger at holde styr på dem, mens de tilstedeværende bymænd anstiller deres forskellige undersøgelser, om — f. ex. — alle køerne har fået deres horn tilbørlig afskårne, om alle svinene er ringede, om kreaturernes antal ikke er større, end ejeren kan tilkomme o. s. v. Finder de nogen deslige bestemmelse overtrådt eller ikke efterkommen, da idømmes den skyldige bøde med påbud om inden en vis tid at rette sin fejl, hvis han ikke vil se bøden gentaget. Endelig er undersøgelserne endt, og alt i orden. Det er lykkets hyrden og hans hjælp — af de uensartede skarer at danne en tætsluttet fylking, der så med sin høvding i spidsen sætter sig i bevægelse op ad byens gade, dog kun til nærmeste gård, hvor der på ny bliver gjort holdt. Atter lyder hornet, atter går port og døre op, og atter myldrer en broget skare frem for efter endt undersøgelse at blive forenet med den første. Og for hver gård, som toget skrider forbi i byen, gentager sig det samme optrin — naturligvis overværet af en del nysgerrige — men *først* når den sidste gård har afgivet sit tilskud, og når synsmændene har erklæret deres hverv for endt, *først* da kan fremrykningen vedblive uden afbrydelse, til hjorden når fanget eller overdrevet, hvor dagen skal tilbringes. Lå denne græsgang ikke for langt fra byen, blev kreaturerne drevne hjem til natten, og de samme optrin fra morgenen gentog sig nu om aftenen blot i omvendt orden og med udeladelse af den rolle, som synsmændene spillede, og således gik det her dag ud og dag ind, til det blev så mildt i luften, at hjorden uden at fryse kunde overnatte under åben himmel. Var vejen derimod så lang mellem byen og græsgangen, at den ikke godt kunde tilbagelægges de to gange daglig, så havde man undertiden på selve marken indrettet et slags kvægfolde, hvor hjorden kunde drives ind og tilbringe natten.

Var fanget så stort, at det benyttedes af flere byer i forening, så havde man gærne for skik at udvælge og an-

sætte en »markmand« el. »fangsfoged«, som havde det hverv at føre et slags overopsyn med byhyrderne og overhovedet med alt, vedrørende fanget. Han var udrustet med en almindelig »videkæp«, og på den indkærvede han vider for de forsømmelser eller lovovertrædelser, som bymændene eller hyrderne og deres kreaturer i ugens løb gjorde sig skyldig i. Kæppen blev så hver søndag fremlagt på stævnen, og de tilsvarende bøder indkrævede. Hvad ellers byhyrden angår, da havde han åbenbart en meget ansvarsfuld og temmelig besværlig stilling med at vogte og sørge for alle de mange kreaturer, således at ejermændene kunde være til freds dermed, at dette ikke altid var så let, og at der tit vankede utak og det, som værre var, derom vidner den omhyggelighed, hvormed bylovene indskærper sætningen om, at ligesom ingen med ord eller handling må krænke oldermand og pantemænd således heller ikke byhyrden. Hvem der vilde pådutte ham uretfærdigheder, overfuse ham med skældsord og trusler var en bøde vis, og det samme gjaldt også den, der ikke udbetalte sit tilskud til hans løn i rette tid eller ikke skaffede ordentlig mad de dage, det påhvilede ham at have hyrden i kost. Hvad dette, sidste angår, da var det nemlig skik i mange — måske de fleste landsbyer, at hyrden »gik på omgang« d. v. s. fik sin kost efter tur hos bymændene, således at han hver dag havde en ny vært. Denne omstændighed kunde imidlertid afstedkomme en sådan pudsighed som den, Carstensen meddeler i sin bog om Hjørlunde sogn: Også her fik hyrden sin kost på omgang, men i byen Skenkelsø var det efter hånden bleven en stående skik hos alle bymænd, at den dag, de havde hyrden i kost, bestod middagsmaden af ærter og altid af ærter. Følgen var, at den stakkels hyrde hver eneste middag dag ud og dag ind måtte hugge løs på ærter, så han næppe gennem hele sin tjænestetid stiftede bekendtskab med nogen anden ret om middagen end ærter. Hvorvidt denne ejendommelige skik har været brugt i flere byer end Skenkelsø, skal dog lades usagt.

Som bymændene »på omgang« måtte have hyrden i kost, således måtte de også på omgang forsyne ham med

»ét (el. to) hjælp«, eftersom hjorden var stor til. Dette hjælp, der sædvanlig var en af bondens karle, må, hedder det fra Samsø, ikke være under 16 år og skal i det hele taget være »et færdigt hjælp«. Det skulde »gå ret om at vutte i vangen« som hyrdens medhjælper, og enten skulde denne medhjælper stilles èn dag fra hver gård uansét dens størrelse, eller også han skulde stilles én dag for hver 2 eller 3 køer, hvad der vel egentlig var det retfærdigste. Medhjælperen stod fuldstændig under hyrdens befaling og kan nærmest betragtes som et slags underhyrde; viste han sig uduelig eller forsømmelig i marken, da havde hyrden ret til at føre klage over ham på stævne, og om klagen fandtes beføjet, da få ham dømt i bøde.

Ovenstående skildring af byhyrden og hans virksomhed svarer nærmest til, hvad der meddeles fra Jylland, hvor så godt som hver by havde sin hyrde. Dette har næppe været tilfældet på øerne, man kan endogså træffe godser her, hvor byhyrder slet ikke kendes således f. ex. Rygård (Københavns amt). I indberetningen herfra findes følgende stykke: »Alle Rygård underliggende bønderbyers marker er hver for sig indelukkede dels med stengærder og dels med jorddiger, ti som de fleste byer af fornødenhed haver fælles græsgang med hverandre, og bønderne *her i Sjælland ingen hyrder* el. vogtere holder ved deres kreaturer, så er det følgeligt, at alle marker, som ligger i vang, må være indhegnede og ligeledes fællederne, når de kommer i vang«. Hertil må nu først bemærkes i anledning af hegnene, at en sådan fuldstændighed i hegnsætning, som her omtales, må have været så godt som enestående i landet, og derefter kan føjes til, at når indsenderen så bestemt vil hævde, at bønderne på Sjælland ingen hyrder holder, så kan det fra de andre indberetninger klarlig godtgøres, at han her går alt for vidt, måske kan det have været tilfældet lige i den nærmeste egn om Rygård, men både fra Nordsjælland og fra flere steder på den sydlige del af øen findes bestemte udtalelser om det modsatte. Men skønt man altså kunde finde byhyrder mange steder på øerne, så er der dog meget der tyder på, at samme person ikke

nær spillede den vigtige rolle eller havde den betydning på øerne som på halvøen. Hvad øerne angår, da må man antage, at hyrden her meget lidt gav sig af med at føre et stadigt og nøjagtigt opsyn med kvæget; var den årstid først kommen, da hjorden ikke skulde drives hjem til natten, så fik den for det meste lov til at skøtte sig selv, hyrden sørgede blot for, at ledene holdtes lukkede ind til det fang eller overdrev, hvor kreaturerne gik, samt værgede byens tilstødende vange mod overskridelser fra fanget; men hvor kreaturerne opholdt sig, og hvordan de opførte sig, det synes at have været ham fuldstændig ligegyldigt. Egentlig kunde han derfor nærmere kaldes en vogter for vangen end en vogter for kreaturerne, og det er vel grunden til, at man fra Sjælland finder en mængde klager over, at dyrene driver ud i sumpe og moser, hvor de synker i »bløde« og »gunger«, som de ikke ved egen hjælp atter kan komme op af men ligger og »creperer«. Enkelte hændes det også, at de bliver skilt fra den samlede hjord, forvilder sig og på egen hånd flakker om på de ofte flere mil store overdrev og fang, indtil de omsider — måske først efter flere dages søgen — bliver fundne igen og på ny indlemmede i flokken.

En ganske kvik men tillige hånende skildring af den sjællandske byhyrde og hans virksomhed findes indsendt fra Vordingborgegnen. Stykket begynder med at påvise en del mangler ved fællesskabet i græsmarkerne og fortsætter i flugt dermed således: »Ganske vist holder de fleste byer en vogter om sommeren, men han forretter ikke andet end ligge i en hytte ved et led og kryber sjælden ud, uden når han agter at trygle en rejsende en skilling af. Hvorledes det går med kreaturerne, om de er syge eller døde, om de er hist eller her, det er ikke hans sag. Det er derfor ikke sjældent at høre, at en bonde har mistet en hest, en stud eller en ko enten af sygdom eller ved, at de er faldne i en grøft eller mose, altsammen af mangel på opsyn, og som let kunde have været forebygget. Den samme løn, som en bonde skulde give hyrden for at have opsyn med kreaturerne, at drive køerne til et vist sted for at malkes,

at efterse, at ingen fremmede kreaturer indkom på marken eller fanget, den samme løn har han omtrent hidtil udgivet alene for at få opvartet to ledstolper, som gærne kan stå uden slig hjælp, når kreaturerne ikkuns har tilstrækkeligt tilsyn og opvartning«. Indsenderen slutter med at anbefale gode og påpassende hyrder i lighed med, hvad man havde i Jylland. Billedet er tegnet, for at manglerne ved hyrdens virksomhed netop skulde falde i øjnene, og derfor er det meget ensidigt, men *det* hindrer dog ikke, at det alligevel er naturtro, for så vidt det hævder, at hyrden ingenlunde ydede kvæget et stadigt og omhyggeligt tilsyn. Her har man da hovedforskellen mellem den ødanske og den jyske byhyrde, ti *dette* var netop, hvad sidstnævnte måtte lægge vind på særlig af to grunde. Først den næsten fuldstændige mangel på hegn, og dernæst de endnu talrige ulve*). Allerede mangelen på hegn om de ofte vidtstrakte græsgange gjorde det til en nødvendighed for hyrden at følge med hjorden og have den under stadigt opsyn, da kreaturerne ellers let i mark og hede kunde overskride grænserne for byens ejendomme, blande sig med andre byers kvæg eller drive helt bort, og det kunde da ofte i disse tilfælde være meget vanskeligt at finde dem igen på de store udbredte strækninger, hvor intet hegn hindrede deres gang. Hvad dernæst ulvene angår, da var det navnlig Midtjyllands hedeegne samt Randers amt, de havde valgt til tumleplads, og hvor de optrådte talrigst og med størst dristighed. Her gjorde de ikke så lidt skade på småkreaturer og var heller ikke bange for at binde an med et enkelt af de større kreaturer, når det tilfældigvis havde skilt sig fra den øvrige flok. Under sådanne omstændigheder var en hyrde uundværlig. Han måtte stadig søge at holde hjorden samlet, ti en samlet hjord turde ulvene dog sjælden give sig i kast med, han skulde sørge for, at småkreaturerne kom i sikkerhed om natten i hus eller fold, ja han kunde

---

*) Østjylland danner dog herfra en undtagelse, frodigt og tætbebygget som det var.

måske endog have udsigt til selv at måtte optræde som forsvarer, hvis rovdyrene på grund af sult eller i tillid til deres mængde blev alt for dristige. — »Hederne er opfyldt med ulve« skriver en samtidig*), de skjuler sig i det høje lyng og kan ikke fordrives . . . . . Jeg erindrer, at ulvene i min barndom gjorde så stort nederlag på kreaturerne, som gik i Alheden, at man agede de ihjælrevne får og lam hjem i læssetal. — Ulvene samler sig undertiden i så store flokke, at de rejsende må frygte for dem. De forjager tit hyrderne fra hjorden og gjør stor skade«. Det er fuldstændig unyttigt at opsætte hegn, skrives der fra disse egne, ti selv om hegnsætningen kunde overkommes, og selv om hegnene var aldrig så gode til at lukke for kvæget; hyrder er dog nødvendige, ti hegnene kunde ikke holde ulvene ude, disse skulde nok indfinde sig og overfalde de ubevogtede kreaturer.

Efter at kvæget om foråret første gang var »drevet for byens hyrde«, tillodes det ingen at »holde sær hjord«, alle skulde de overlade deres kreaturer til byhyrdens omsorg. Kun én undtagelse gaves der herfra, og det var, hvis nogen af kreaturerne blev syge, og navnlig da, hvis man kunde antage, at det var »fængsom« syge, som for hestenes og fårenes vedkommende f. ex. den såkaldte skab eller for kvægets vedkommende den frygtede kvægpest. Et sådant »skrøbeligt fæmon«, som ikke kunde eller måtte følge med hjorden, skulde — i flere egne — fremstilles på stævne for »menige grander« og af disse anvises en bestemt plads, hvor det kunde gå éne for sig selv, til det blev rask. Indtil den tid var det ejermandens sag at vogte det og først og fremmest påse, at det ikke på nogen som helst måde kom i berøring med de sunde dyr for ikke at tilføje dem smitte. Mens sygdommen stod på, skulde det hver søndag på ny fremføres på stævnen, og der, synes af de menige grander, for at disse kunde følge sygdommens gang, og, når denne var til ende, da bestemme en dag, på hvilken det atter måtte slippes ud til de andre.

*) Danm. og Norg. økom. mag. 3. bind, side 278.

Det gik undertiden med fanget som i almindelighed med overdrevet, at det ikke var høvedlagt, hvor sådant var forsømt, gjaldt det naturligvis for hver bonde om at sætte det størst mulige antal kreaturer derind, selv om græsningen end derved skulde blive »forsat«, ti også her kunde enkeltmanden sige: fordelen er min, men skaden er fællesskabets. Det var dog vistnok kun temmelig få steder, at denne regelløshed herskede, men ikke desto mindre havde man bryderier nok i de store fang, navnlig med at påsé, at enhver holdt sig »jævnet« efterrettelig og ikke indlod mere kvæg end ham tilkom, noget der let kunde ské især på øerne, hvor hyrden ikke bestandig fulgte med hjorden. I danske lov 5–10—23 forbydes det at indsætte mere på fælleden »end hvers lod kan tåle«, men hvor meget dette var, skulde så nærmere bestemmes ved taxationskommissioner, som dertil blev udnævnte, men for disse var det tit umuligt selv med den bedste vilje og den største omhyggelighed at bestemme nøjagtig hvor mange høvder, der kunde *tilkomme* hver by i de store vidtløftige fang, så meget mere som græsjævnet kun blev foretaget »efter gisning og uden nogen regel«. En følelig mangel ved disse kommissioner finder Daniel Heitmann desuden i den omstændighed, at de bestod af »bønderne på stedet«. Ti disse bønder, siger han, »flyer ofte uden skønsomhed eller agtsomhed over de vidtløftige fælleder alene par compagni for at følge deres formand og bistå alt, hvad han siger, og er straks rede til derpå at aflægge ed«. Bønderne er jo rigtignok, mener forfatteren, de »bedst skønnende« i dette spørgsmål, når de virkelig med alvor vil tage sig af sagen, men det hænder ikke ofte, sædvanlig lader de sig »bringe fra sandhed ved partiskhed eller frygt ja endog flere gange ved penge, et glas brændevin el. lign., eftersom de uden ære og samvittighed har lige så lidt agt for billighed og ret, som de har frygt for at gjøre falsk ed, hvad der desværre er altfor almindeligt blandt bønderfolk«. Hvorvidt disse udtryk, der indeholder så meget ærekrænkende for bøuderne var sande eller ej, må stå hen, men hvad taxationerne angår, da synes de ganske vist ofte at have været upålidelige, hvad

de talrige stridigheder desangående noksom udviser, og de mange byers klager over, at de ved græsjævnet er bleven forurettede. Daniel Heitmann fortsætter med beskrivelsen heraf således: »Er græsningen til forn taxeret af 4 mænd, da begærer nogle byer af retten 8 mænd, som da i almindelighed kuldkaster de førstes forretning og tillægger de klagende så meget, som de forlanger. Men hvad skér, nu begærer modparterne udnævnt 16 mænd, som så atter dømmer tvært imod de 8, og således kunde det jo gå i det uendelige, uden at man af deres udsigende kan være forsikret om, hvad der er ret«. Den samme mening, som Daniel Heitmann her fremsætter om kommissionernes partiskhed, deles af mange indsendere, således skriver f. ex. Jens Stiesen, at det kan ikke undgå iagttagernes opmærksomhed, at de byer, som lader taxationsmændene opkræve, og som betaler og beværter dem, de høster også den største fordel af forretningen. Han kender exempler på, at ikke alene de 16 mænd har været opkrævede, men at der endogså om høsten har været stævnet til landsting til »ridemænds opkrævelse«, for at disse igen kunde kuldkaste de 16 mænds taxt.

En følge af den større usikkerhed på dette punkt var, at begrebet om »mit og dit« i fanget blev i høj grad tåget for de fleste, og når hertil kom, at det var forbundet med stort besvær og tidsspilde at skaffe sig vished for, hvorvidt den enkelte bonde for sit vedkommende holdt sig jævnet efterrettelig, så forstår man, at overskridelser her jævnlig kunde finde sted. Snart gjorde man sig ikke den ulejlighed at holde svinene ringede, og snart indsatte man flere kreaturer end jævnet tillod. For at opdage hvad underslæb der mulig i den retning skete, plejede man at foretage de såkaldte »opeigninger«*) eller, som man også kaldte det, »drive fælled«**). Det er betegnende med hensyn til den forskel, der var på byhyrdens virksomhed i Jylland og på øerne, at disse opeigninger slet ikke omtales fra den første, men kun fra de sidstnævnte landsdele, og indenfor disse

*) Sjællandsk udtryk.
**) Fynsk udtryk.

findes de igen udførligt beskrevne af Jens Stiesen, hvis fremstilling derfor nærmest er lagt til grund for det følgende· Opeigningerne blev enten foretagne et vist, forudbestemt antal gange eller så ofte, som man fandt anledning dertil, men i bægge tilfælde naturligvis til ubestemt tid for derved at overraske dem, der havde prøvet på at gøre sig ulovlig fordel. Så snart der var truffen bestemmelse om, at en opeigning skulde foretages, samledes straks hver for sig alle bymændene i de delhavende byer og drog derpå ud til *det* sted på det fælles fang, hvor opeigningen skulde foregå, og her væntede man nu indtil alle de kreaturer, der fandtes på fanget, var drevne sammen på stedet. Var fanget stort, og især hvis det blev græsset sammen med tilstødende overdrev, da var det ofte et højst besværligt arbejde at få alle kreaturerne fundne og drevne sammen. For at spare på tiden og på benene var opdriverne gærne til hest, og man får en forestilling om, hvor ivrige disse — for det meste ungdommelige — ryttere har været i deres kald, når det hedder, at rytterne under sådan opeigning ofte »forrender« hestene, som de rider på, og »forjager« kreaturerne, så de kommer til skade. Var nu endelig alle de løsgående kreaturer under skrig og skrål af ryttere og fodgængere bleven samlede, så blev de af bymændene efterséte og talte, for på den måde at opdage, om der var indsat flere, end det efter græsjævnet var tilladt. Viste dette sig at være tilfældet, skaffede man sig oplysning om, hvem ejeren af disse tiloversblevne var, og han måtte da finde sig i at betale en klækkelig bøde, samt indskrænke sit antal kreaturer til *det*, der oprindelig var ham hjemlet.

Af sådanne opeigninger kunde der undertiden i løbet af en sommer blive så mange, at de — som Jens Stiesen udtrykker sig — »vilde være vanskelige at holde bog over«, ti var først mænd fra den ene by falden i bøde, da søgte samme by på alle mulige måder at opdage medskyldige fra andre byer, og i den hensigt kunde da byerne gang efter gang blive stævnede til opeigning. Dette kunde der være så meget mere grund til, som det i hvert tilfælde på enkelte steder synes at have været skik, at ikke alene den

enkelte skyldige skulde betale bøde men også hele hans bylag, hvorved dette i væsentlig grad kom til at ansé hans sag som sin egen.

At hele dette retssystem gav anledning til en mængde stridigheder, er en selvfølge, det kunde umuligt være andet, hvor de samme folk — foruden det at være part i sagen — både var anklagere, dommere og de, der skulde udføre dommen.

Sædvanlig begyndte stridighederne med, at de dømte påstod at være dømt uretfærdigt og vilde derfor ikke betale bøderne. Man måtte da gribe til det sædvanlige middel, udpantning. Samtlige fangsbrødre fra alle de lodtagende byer blev så — rimeligvis hen ad efteråret — stævnede sammen for i forening at foretage udpantning for de ubetalte bøder og desuden for »pantesinkelse«, d. v. s. det sinkeri, det forvoldte at foretage udpantningen. Skulde pantet for dette sinkeri imidlertid have svaret nogenlunde til sin hensigt, *den* nemlig at betale tiden, som dertil blev spildt, da vilde det ufejlbarligt have bragt mangen mand til betlerstaven. Man kan bedst danne sig en forestilling herom, når man hører, at for et enkelt fang, hvori 5 byer med tilsammen 110 bønder var lodtagende, løb pantesinkelserne op til et tidsrum af flere dage, i hvilken tid altså de 110 mand drog om fra sted til sted for at pante. — Men ikke nok hermed: Der kunde naturligvis ofte forefalde ulovlige udpantninger, og trode den udpantede, at dette var tilfældet, skyndte han sig at klage til herskabet. De forskellige herskabsfogder måtte da samles og med det samme tilsige samtlige fangsbrødre at møde, for at de i disses overværelse kunde undersøge årsagen til pantningen og fremgangsmåden ved samme og derefter træffe en afgørelse, der kunde hæmme al videre strid desangående. For øvrigt måtte jo også fogdernes afgørelse bygges på mindelig overenskomst mellem disse indbyrdes, så dersom hver især var altfor påstålig for sit gods, så var det umuligt at få et forlig i stand, og det hele kunde da ende i de vidtløftigste processer. Men om end sligt kunde og havde hændt, så var det dog meget sjældent, at det kom til den

yderlighed; den skyldige fandt sig gærne i at betale sine bøder eller i hvert fald at lade sig pante. — De indkomne bøder brugtes gærne til øl og nødes da gærne af alle fangsbrødre i forening, hvad der selvfølgelig gav fornyet anledning både til fylderi og forsømmelser. »Der er«, hedder det hos en samtidig, »megen dobbel og drik mellem bønderne . . . . især ved de store samlinger, hvor 6 til 8 ja flere byers mænd mødes«. Er bøderne ikke tilstrækkelige, da skydes sammen til endmere at »drikke og sværme for, hvorved Gud fortørnes, og tiden forsømmes både for bonden og hans folk, som sjælden arbejder noget i hans fraværelse«.

Så længe kornet stod på marken, var fanget og overdrevet de steder, som kreaturerne måtte lade sig nøje med, men aldrig så snart var høsten nogenlunde til ende, før bymændene trådte sammen for at enes om en bestemt dag, på hvilken kreaturerne måtte få adgang til stubmarkerne, (»opgive ævret«) en handling, der sikkert havde langt større betydning for datidens kreaturer, end den tilsvarende for nutidens, idet nemlig stubmarkerne alle vegne beskrives som dækket af en rigelig mængde vildtvoksende »bundgræs«, noget man langt fra ikke var utilfreds med, men snarere betragtede som et slags eftergrøde, og altså som en dobbelt fordel og meget beklagede, hvor det ikke fandtes. Den første tid, efter at ævret var opgivet, blev derfor anset som årets bedste, hvad græsning angik. Det var store strækninger, der fra det øjeblik henlå som græsgang for en bys kreaturer: Først og fremmest de store fælles stubmarker, hvori den enkelte by før høst kun havde havt adgang til sine egne agre; nu lå markerne i hele deres udstrækning åbne for hver bys kreaturer, og dernæst som før fanget og overdrevet el. heden. Der fandtes byer, som på den måde fra høst kunde have fælles græsgang med 10 til op imod 20 andre byer, alene i de dyrkede vange. Med denne forudsætning for øje indser man let det store besvær, der — for øernes vedkommende — kunde være med til enhver given tid at finde sine kreaturer, enten det så var hestene, der skulde hjem i arbejde, eller det var kvæget, der skulde malkes, og at dette besvær ikke blev mindre, hvor overdrevet

var dækket med kratskov, er en selvfølge. Her kunde karlen godt tilbringe hele morgentimer med at søge efter hestene, og hvad malkepigerne angik, da var de ingenlunde bedre stillede med hensyn til køerne. Selv om de havde den bedste vilje til at skynde sig, bero'de det dog altid meget på et held, om de hurtigt kunde træffe køerne. Hvor viljen hertil savnedes, var det såre let at finde undskyldning for séndrægtighed og driveri. En indsender fra Sydsjælland skriver herom som følger: »Omendskønt en bonde ikkun har én til 2 køer, må han dog holde en pige for samme at malke. Denne pige går tidlig ud om morgenen med sin mælkekande og mager det således, at hun kan lige slippe hjem til middagsmaden er færdig. Derefter går hun straks bort igen og kommer endelig hjem om aftenen. Spørges der, hvor hun har været så længe, er svaret, at hun ej kunde hitte køerne, og således går det dag efter dag hele sommeren igennem. Jeg forestiller mig, at dette til dels er årsagen til, at kvindfolkene her til lands udretter så lidt, og at en kone med 2 piger næppe kan spinde til det vadmel og lærred, de selv kan slide«. Indsenderen udvikler derpå videre, hvordan han har tænkt, der kunde rådes bod herpå, det kunde ské på flere måder, men navnlig ved, at man i lighed med Jyderne holdt »en hyrde el. opdriver, som kunde drive kvæget til byen eller et andet bestemt sted, når det skulde malkes. En kone eller pige vilde da kunne gå fra sin spinderok eller anden gerning og udi en halv time udrette det samme, som nu udfordrer en halv dag«.

Eftersom årstiden nu skred frem, efteråret nærmede sig, og græsset svandt, så gik de stakkels kreaturer ofte en stræng tid i møde. Føden mindskedes, mens kulde, regn og storm tog til; græsmarkerne begyndte man at pløje, stubmarkerne var for længe siden afgnavede, kun overdrevet frembød endnu lidt, og her måtte så kreaturerne mellem kratskov og elletrunter søge ly og på kummerlig vis friste livet ved de rester af tørt, vissent græs og mos, der endnu kunde være lævnet fra sommeren, indtil de —

langt hen ad juletid — i forkommen tilstand endelig blev tagne på stald.

En bys besætning, sådan som den i de tider fandtes i de *store* samlede hjorder, og sådan som man nu finder den i de mange *små*, vilde frembyde flere betydelige afvigelser, og *det* ikke alene i dyrenes størrelse, udseende og antal men ganske særlig i forholdstallet mellem de forskellige husdyr. Hvad hestene angår, da overgik *deres* tal langt *det* som i nutiden er sædvanligt på en bondegård af samme størrelse. Antallet af svin og får var større end nutidens. I det hele taget finder man ofte, at en by den gang ejede et omtrent lige stort antal af heste, får og svin. Gæs fandtes forholdsvis også i langt større mængde end nu om stunder. Med kvæget derimod var lige det omvendte tilfældet. Selv om man bortsér fra den omstændighed, at det her omhandlede tidsrum netop var i kvægpestens tid, så må det dog betragtes som en kendsgerning, at antallet af en bys kvæg ungt og gammelt i de fleste tilfælde kun nåde halvdelen af hestenes og mangen gang ikke så højt. Endnu en væsentlig afvigelse finder sted for plagenes og ungkvægets vedkommende, hvis antal den gang var forholdsvis langt større end nu er tilfældet. Det vilde ikke være ualmindeligt at finde byer, i hvis besætning der var lige så mange stykker ungkvæg som voksent kvæg, et forhold, der åbenbart har givet de store samlede hjorder et meget ungdommeligt udseende og skaffet byhyrden en del extrabeskæftigelse.

Grundene til disse afvigelser vil ikke være vanskelige at påvise: Hvad hestenes store mængde angår, da skyldes den alvsredskabernes uhensigtsmæssighed og hoveripligten, og at ligeledes gæs, ungkvæg og svin var så talrige må sikkert tilskrives de store fællesgræsninger. Her kunde enhver indsætte så mange gæs, han vilde, da disse de fleste steder ikke blev regnede med ved græsjævnet. Her var det langt bekvæmmere at holde ungkvæg, det behøvede ikke nær så opmærksomt tilsyn som malkekvæget, og så slap man desuden for en stor del af det tidsspilde og besvær, der var forbunden med — på de store overdrev at oplede køerne hver gang, de skulde malkes. Og her kunde svinene

på de skovrige overdrev leve højt ved den nedfaldne olden, hvoraf kendere især priser »bøgeolden«, der gjorde svinene raske og livlige, ja hvis den nødes i alt for stor mængde endogså kunde gøre svinene »ligesom drukne og meget hidsige, så de atter må svale sig ved græsset og dets rod«. Gennemgående blev svin betragtet som meget skadelige for græsmarkerne, og det netop fordi, de alt for meget vilde »svale« sig ved græsroden. På hele strækninger — helst hvor der var lidt sidt, kunde de vende op og ned på grønsværen, så det var fuldstændig umuligt for græsset at komme frem. Rigtignok bød lovene, at svinene skulde ringes, førend de indsattes på fælled, men overholdelsen af dette lovsted synes kun på meget få steder at have været gennemført. »Svinene forbliver for det meste uringede«, skriver Jens Stiesen, »så de omroder græsningen, hvad jeg har funden så godt som umuligt at ændre, hvor fanget er stort, ti omendskønt f. ex. mit herskab årlig lader sine bønder tilholde, at de forsvarlig skal ringe deres svin, som loven byder, så er dog befunden andre byers mænd og andre godsers bønder, der ej har villet ringe deres svin. Og kommer det endelig til, at derfor kan blive lovlig bødet en gang, så opkommer derved kun en del stridigheder, men øjemålet med svins ringning opnås ikke«. På andre steder gik man mere fiffig til værks, idet de ganske vist blev ringede til den dag, de skulde indsættes på græsningen, men om dette foretagende hedder det, at »de dagen til forn får et sådant stykke ståltråd i næsen, som de dagen efter taber igen«. Og enten lovstedet således er bleven trodset eller omgået, i bægge tilfælde blev fællesskabet udsat for mere skade, end svinenes ejer kunde høste fordel af sin uefterretteliged.

Fælles »bytyr« holdes af bylaget i forening, enten således, at bymændene skiftedes dertil efter omgang (noget der på mange steder har holdt sig lige ned til vore dage), eller så, at en enkelt mand én gang for alle påtog sig dette imod at få en vis passende erstatning. I Bjærgegrav bylov nævnes således præsten som den, der har påtaget sig både at holde »terragelse (teriak) for fæmons skyld, som bliver sygt«, og bytyr og byorne. Som erstatning fik ved-

kommende da gærne enten 2—3 td. korn »vel målt« for vintertiden og et høveds græsning mere om sommeren, eller også han i bymarken fik »indstenet« et lille stykke jord, som han fra den tid måtte besidde som særeje unddraget fra alt fællesskab og med fuldstændig brugsret over. Et sådant lille jordstykke — afgivet af denne eller en lignende grund kaldte man »ornum«, »stuf« el. »særkøb«, de træffes oftest i Jylland. Der gaves dog endnu flere måder, hvorpå bylaget godtgjorde den mand, som holdt bytyren, og — mærkeligt nok — findes flere exempler på, at godtgørelsen er vedbleven selv efter, at modtageren for længe siden havde unddraget sig forpligtelsen. Rosenkrantz til Krabbesholm omtaler et sådant tilfælde, der åbenbart har forarget ham meget: En møller der på egnen har for mange år tilbage i den anledning fået hævd på, at han »i hegns og uhegns tid må græsse 5 køer udi adskillige byers tildelte enge. Disse 5 Faraonis magre køer opæder ikke alene det bedste græs, men da det er bløde og våde enge, nedtræder og fordærver de lige så meget, som de æder op. Ja når bønderne med meget slæb og umage har fået deres hø sat i stak, må de tit sé, hvorledes disse forsultne køer splitter stakkene og nedtræder høet«. Rosenkrantz anfører dette som et bevis på al den usikkerhed i ejendomsforholdene og alt det sløseri, fællesskabet giver anledning til.

Det var en temmelig almindelig skik, at bylaget lønnede de tjænester, der blev ydet det med at give *den*, der ydede tjænesten græsningsret på byens fang. Denne omstændighed blev dog ofte i tidens løb kilde til talrige stridigheder og megen kiv, når man efter hånden havde glemt den tjæneste, der gav anledning til, at retten blev bortskænket. Blandt de byer, hvor et sådant tilfælde forekommer, kan nævnes Hillerslev i Tisted amt. Her var nabobyen Kåstrup en gang kommen i Besiddelse af en sådan ret, hvis oprindelse nu var glemt, men som Kåstrup ved brugen i de mange år oven i købet havde vunden hævdsret til. De nærmere omstændigheder var følgende: Hillerslev havde en mark, kaldet »havremarken«, hvortil byen var éneejer de år, den blev dyrket med korn, men al græsningsret var derimod

overladt til Kåstrup, som derpå måtte græsse sine får imod at betale »7 græslam eller 14 mark i penge« til herremanden på Ullerupgård, der var ejer af Hillerslev. Under disse omstændigheder gjaldt det naturligvis for Hillerslev om så meget som mulig at benytte marken til kornavl og så lidt som mulig til græs, da indtægterne af dette kun kom nabobyen til gode. Havremarken blev derfor pløjet og tilsået år efter år, så længe den blot nogenlunde kunde betale arbejdet ja ofte meget længere, blot for at brugen ikke skulde overlades til Kåstrup. Men kom endelig den tid, da marken aldeles udpint ikke kunde bære korn længer, så nødtes man til at lade den hvile, og aldrig så snart var det tidspunkt indtrådt, før Kåstrup også straks var der med fårene og det tit — efter Hillerslevs sigende i sådan mængde, at alt blev afgnavet indtil det sidste græsstrå, »hvorved marken bliver hindret i at få en ordentlig grønsvær, under hvilken jorden skulde samle kræfter til en ny afgrøde«. På den måde søgte de to byer efter tur gensidig at drage den størst mulige fordel af marken, men følgen blev jo uundgåelig, at jorden, der ellers omtales som ganske god, blev fuldstændig »udpisket«. Hillerslev klager i høje toner og mener ikke, der kan være mening skabt i, at den skal lade sine »bæster og køer sulteføde ja moksen fordærves i Ballerum kær«, der er en mil fraliggende, mens Kåstrup nyder godt af græsningen på dens egen mark. Ti det er ikke alene skadeligt for Hillerslev, men det er også »smærteligt at sé en anden by tage græsningen på éns egen agerjord«. Byen håber, at kommissionen vil hjælpe den til igen at få fri rådighed over dens egen ejendom.

En væsentlig ulæmpe under fællesskabet var vangenes forskellige størrelse, ti dette vanskeliggjorde i høj grad en nogenlunde regelmæssig og velordnet drift. Forskellen kunde ofte være ret betydelig, således havde landsbyen Tystrup i Fakse sogn en vang, der — når den var udlagt til græsning — var ansat til 250 høvders græsning, mens den næstfølgende derimod kun var ansat til 47. Fra Birkholm nævner Jens Stiesen bønder, der, eftersom vangene lå i fang, det ene år havde græsningsret til 13 høvder og det

andet år kun til 5, eller andre bønder, der det ene år havde til 18 og det næste til 6 o. s. v. Et fast kvæghold blev herved næsten umuliggjort. Ti lå den store vang til græs, og havde bonden i den anledning fået sig anskaffet et så stort antal kreaturer, som hans ret tillod ham at indsætte der om sommeren, så var han dog nødt til atter at bortsælge en stor del af disse, når vinteren kom, og han kun havde avlingen fra den lille vang at fodre dem med, og det almindelige var da også, blandt de mindre velhavende bønder, at der sjælden var nogen, som havde flere kreaturer, end hvad der passede efter den lille vang, hvorved den store naturligvis aldrig kunde blive ordentlig gødet, og det hjalp ikke, man søgte at råde bod derpå ved at tillade en sådan bonde at indsætte så mange fremmede kreaturer, som han selv manglede i det antal, jævnet tillod ham, og for disse kreaturer selv beholde lejen. Det var ikke mange steder, den fattige bonde på den måde kunde holdes skadesløs.

En ting var der dog, som på mange steder bødede noget på dette misforhold, og det var den omstændighed, at flere-byers sammenstødende græsvange (fælleder) sædvanlig blev udlagt til fælles brug for samme byers kvæg, og skéte det da, at den ene by det år havde sin *lille* vang udlagt med græs, så kunde muligvis en af nabobyerne samme år have sin *store* vang, mens til gengæld det modsatte kunde være tilfældet næste år.

I svarene på kommissionens forespørgsel om hegnsætningen og dennes mulighed fremhæves atter og atter denne omstændighed som noget, der var heldigt under de daværende forhold, men som derfor også vilde blive en væsentlig hindring for tanken om hegn mellem byens vange.

Hegn var overhovedet noget, som datiden kun kendte såre lidt til; flest synes der at have været på Fyn, færrest i Vestjylland. Ja man kunde vist gærne sige, at på sidst-

nævnte sted så vel som i det nordlige Jylland var de så godt som ukendte. Man talte ikke her om hegn men kun om »skel«, dels naturlige (såsom bække, moradser, »vandsiger« og »dalstrækninger«), dels dannede af menneskehånd. Sidstnævnte bestod som oftest af de såkaldte skelsten (el. skelpæle), en række af sten, der var sat så vidt mulig i lige linie og således, at man under arbejdet bestandig kunde sé fra den ene til den anden for på den måde nogenlunde at holde sig inden for de rette grænser under pløjning og høst.*) Hvor man ikke havde slige skelstén, indskrænkede man sig til blot at lade en grøn agerfure henligge upløjet, den gjorde da samme nytte som skelstenene. Men ingen af disse skelmærker ydede noget i retning af at sikre vangen mod fremmed kvæg og kun lidt i retning af at sikre den de rette grænser. Var det træpæle, smuldrede de lidt efter lidt hen, og blev de ikke i tide ombyttede med andre, så kom omsider den dag, da de forsvandt for at efterlade markens ejer i mer eller mindre uvished om, hvor *det* skel var, som de tidligere havde betegnet. Skelsten var vel ikke udsat for på den måde at forsvinde, men var til gengæld måske endnu lettere at flytte eller forrykke, hvad enten det så skéte af ond vilje eller af uagtsomhed, ligesom de også i de sandede egne let kunde dækkes af flyvesandet. Usikkerhed om skel er derfor i indberetningerne fra disse egne af Jylland en idelig gentagen klage**). Snart forudsættes det forrykket ved vold, snart ved uvidenhed, uagtsomhed eller efterladenhed, og hvert af disse tilfælde giver da gærne anledning til »talrige disputer«, der endmere vokser i vidtløftighed, ved at også »skelbrevene« på mange steder var i uorden eller helt bortkomne. Endogså længere øster på finder dette sted, således skrives herom i indberetningerne fra herregården Bygholm (Vejle amt): Det vil være på høje tid at få markskellene ordentlig efterséte og fastsatte, da der

*) En mark, afgrænset på denne måde, sagdes at være »indsténet«.

**) Jævnfør også de talrige sagn om folk, der efter døden må »gå igen«, fordi de i levende live har »flyttet skel».

på dette punkt hersker stor forvirring. »Mange sten og skelmærker mellem bymarkerne er forvildede og forrykkede eller overgrode; sandemændstogene næsten alle borte, og de gamle justitsprotokoller ikke mere at finde. Det var mere at ønske end at håbe, at markskellene én gang for alle enten af lodsejerne selv i kærlighed eller ved uvildige mænd kunde bringes i rigtighed og for eftertiden fastsættes, hvorved mange ulyksalige processer blev forekomne«.

Også Viborg borgere beklager sig over usikkerheden i skel, og for øjeblikket fører de just en kostbar proces, opstået derved. Dens nærmere anledning er efter amtmand Lütticaus sigende 2 tilfælde. Det *første* således: Stadens skovfoged og en anden borger var én dag ude i skoven for at hente et læs gærdselris. Men netop som de var i færd med arbejdet, kom nogle af landsdommer Schinkels*) bønder og tjænere og påstod, at de var gået over skellet og tog risene på Halds grund. De 2 mænd ménte nej (og efter borgernes mening med fuldstændig ret), men mændene fra Hald blev ved deres, og tvisten endte omsider med en hidsig nævekamp, hvori de 2 borgere dog trak det korteste strå og hurtigst mulig måtte flygte hjem ad mod byen efter at have fået rigeligt både af »hug og slag«. Heste og vogn måtte efterlades på valpladsen men blev efter kampen i triumf ført til Hald.

Det *andet* tilfælde bestod deri, at én af Schinckels bønder har opbrudt et stykke hede på et sted, som, byen er ganske overbevist om, ligger på *dens* side af skellet. Manden har sået boghvede deri og nu oven i købet bygget sig et hus der på stedet. Sligt kan byen ikke tåle, men det afstedkommes altsammen ved skellenes utydelighed.

Fra Mariageregnen gentager sig de samme klager næsten énslydende: I egnene der omkring hersker stor uvished om skel mellem de forskellige lodsejere og byer. Næppe nogen véd nøjagtig rede på sin ejendom, »som og sés af landmålingsforretningerne i denne egn, hvor intet ret skel

---

*) Ejeren af Hald.

er udvist«. Årsagen til egnens sørgelige mangel på »skelbreve« angives at være følgende: Den gang da der til denne egn kom underretning om, hvordan skipper Klement hærjende drog frem gennem landet og alle vegne på sin vej afbrændte adelens gårde, så flygtede alle egnens herremænd med deres papirer og deriblandt også deres skelbreve til Viborg. Skelbrevene blev nedlagte i en »mægtig stor kiste« og denne henstillet bag altret i byens domkirke, og her fik de senere lov til at blive, så endnu i »mands minde lå de der halvt hensmuldrede, men i sidste Viborg brand opbrændte de«, og senere er de aldrig på ny bleven erstattede.

På sin forespørgsel om muligheden af at sætte hegn får kommissionen da også til svar et meget bestemt og afgjort nej fra hele denne del af landet. *Det* lader sig ikke gøre, dertil er nytten altfor lille og hindringerne altfor store: Til stengærder — som den gang blev ansét for det bedste hegn — fandtes der ikke sten, til risgærder ikke ris, »levende hegn« vilde ikke kunne gro i den magre jord og det skarpe vejrlig; at opkaste jorddiger vilde være ørkesløst, da sandet vilde regne ned og blæse bort lige så hurtigt, som man kunde kaste det op, og på samme måde vilde opkastede grøfter straks skyde sammen og fyldes på ny, inden det første år var omme, og man kunde da til næste år begynde forfra igen.

Værst stillede sagen sig naturligvis for hedernes vedkommende. Hegnsætning vilde her være aldeles uoverkommelig på grund af den længde, hegnene vilde få, og fordi der på store strækninger fandtes underlag af al. Blot at prøve på *her* at lave hegn, vilde være i højeste grad letsindigt, »da det for mange egnes vedkommende vilde være det samme som at åbne for sandflugten«, noget der kunde drage de største ulykker efter sig. Selve grøfterne vilde desuden kunne »fyldes på mindre end én dag ja på 2 timer i sandfog«.

At ville ad lovens vej tvinge bønderne til at sætte hegn om byens vange og hedestrækninger bliver derfor frarådet som en ulykke for disse egne.

Hegn i den mængde, som f. ex. et fynsk landskab i nutiden fremviser, kendtes ingen steder ved midten af det forrige hundredår. Det var allerede store ting, hvor en by havde sine fællesjorder omgivne deraf og adskilte derved fra andre byers. Sligt træffer man dog paa Fyn, småøerne og i Østjylland, skjønt ikke ofte. På Sjælland derimod hørte det sikkert til undtagelserne*), hvorfor også et landskab i de dage må have havt et langt mere bart, ensartet og kedeligt udseende end i vor tid, efter at hegnsætning og træplantning allerede for længe siden har vunden så stærk indgang. — Det var ikke blot i Jylland men også på øerne, at man stillede sig meget tvivlende overfor spørgsmålet om hegnsætningens mulighed og dens nytte, og selv om man ikke just her sådan som hist bestemt frarådede det, så havde man dog et åbent øje for vanskelighederne og de uheldige sider ved sagen.

For mange byers vedkommende fik dette spørgsmål dog kun plads i anden række blandt dem, der tilstilledes af kommissionen. Sådanne byer nemlig, som havde deres jorder liggende splittet ad og spredt mellem andre byers. Her måtte ikke alene fællesskabet først ophæves, men hver bys ejendomme udskilles og samles for sig, før der kunde være tale om at lade dem indhegne, og denne omstændighed syntes her at skubbe spørgsmaalet ud i en tåget fremtid. Men selv hvor den vanskelighed ikke kendtes, hvor byerne havde deres jordtilliggende samlet og på ét sted, selv *der*, syntes folk, hindringerne kunde være store nok til at afskrække fra al begyndelse.

Ganske vist opfattede man alle vegne kommissionens forespørgsel om hegnsætning som et forsøg på ad denne vej at nå til klarhed om, hvor vidt samme måtte anses for nyttig og gennemførlig, men man underforstod tillige,

---

*) Den beregning over gærdselsbruget, som Pontoppidan år 1763 giver i sit »danske atlas« (side 420), må efter de her foreliggende indberetninger fra hele landet anses for meget overdreven og kun lidet egnet til at give et sandt billede af den virkelige tilstand.

at i så tilfælde vilde hegnsætningen ikke alene blive *tilladt* men *påbudt* ved lov. Dette bidrog vistnok meget til at gøre svarene så forbeholdne og så omhyggelige i stadig at fremhæve vanskelighederne.

En hovedhindring møder straks, idet »danske lov« (3—13—13) forbyder bonden at »indgrave eller indelukke nogen ager, eng eller jordbund, uden hans husbonds minde, og alle lodsejeres samtykke«. Før hegnsætning i fællesmarker kan få synderlig fremgang, må altså loven forandres på dette punkt. Er dette sket, kommer man til de mere håndgribelige vanskeligheder i selve marken, og tager man blandt disse først sådanne, der nærmest tilhører enkelte egne, træffer man straks for Nordsjællands vedkommende en sådan stedlig vanskelighed i anlægget af de mange vildtbaner, der navnlig, hvad overdrevene angår, vilde være til hinder for hegnsætning. Trindt om i Nordsjælland var der nemlig den gang indrettet store kongelige og herskabelige vildtbaner, og i mange af disse anlagt »fast utallige jagt- og promenadeveje«. Gennem »det store og almindelige overdrev for Frederiksborg og Kronborg amter» gik der ikke mindre end 50 sådanne jagtveje, som ikke kunde omlægges eller opgives, »da de med stor bekostning er anlagte på de allerbekvæmmeste steder«, de måtte — selv under en indhegning — beholde deres nuværende løb og vilde da nødvendiggøre en sådan mængde led og »jagtporte«, at bekostningen vilde blive uoverkommelig. På »store overdrev« i Tikøb sogn når antallet af jagtveje op til over 200, og heller ikke her kan de af hensyn til hegnsætning omlægges eller opgives, følgelig måtte man da også her benytte sig af jagtporte, men dette, — mener amtmanden — bliver en aldeles umulighed, »parforcejagten vil lide altfor stort ophold ved så mange jagtportes og ledes oplukkelse.«

En anden stedlig vanskelighed mødte ved strandkanten. Hvoraf og hvordan kunde her sættes hegn sådan, at de kunde gøre fyldest. Ti for at dette kunde opnås, måtte de gå helt ud i vandet, da kvæget ellers vilde gå uden om og ind på nabobyens enemærker. Hvordan og hvoraf skulde

disse hegn laves, når de skulde stå fast på den plads: Jord eller sten vilde snart glide ned og skylle bort, ja selv om de blev sat af pæle og stænger, vilde disse dog snart gå samme vej, tvungen dertil af bølgeslag og isstykker under storm og højvande.

Desuden kunde man også på øerne og i Østjylland finde jorder så sandede, at hegn deraf ikke lod sig opføre. Der kunde være mangel på sten, mangel på gærdsel. Der kunde i andre egne være en sådan mængde af vildt, at ethvert forsøg på at frembringe »levende hegn« (d. v. s. beplante grøftevolden) vilde være forgæves, da vildtet øjeblikkelig vilde afgnave de unge skud.

Også vejenes slette tilstand kunde her komme til at spille en rolle. Fra flere steder i Jylland hedder det, at hegnsætning vil være det samme som til visse tider af året aldeles at stænge for samfærdselen. Vejene blev nemlig under tøbrud eller langvarigt regnvejr ofte bundløse og aldeles ufremkommelige, og under sådanne omstændigheder vidste man kun et råd for at komme frem: man lavede et andet spor på marken ved siden af vejen, og blev også dette opkørt, begyndte man på et tredje, fjærde o. s. v. Og selv om der så på den måde blev — som en datidig forfatter skriver — nedtrampet jord til mangfoldige bøndergårde, så kunde man dog komme frem. Men blev der nu sat hegn langs vejene, var dette til sådanne tider umuligt, og man vilde da fuldstændig være afspærret fra omverdenen.

Endnu et forhold skal i denne sammenhæng fremdrages: Man tænke sig en by, hvis fællesmark består af mindre lodder, der hver især tilhører de enkelte gårde i byen. Tag da et sådant tilfælde som ofte findes, at én af disse lodder strækker sig langs skellet mellem to byers marker, følgen af denne omstændighed vil da blive, at et par alen af samme lod fra ende til anden vil medgå til hegnet, og ejermanden altså komme til at lide stor uret i forhold til sine fællesbrødre, hvis jordstykker ligger i god behold inde på marken.

Går man dermed over til at betragte de hindringer og vanskeligheder, der er af mere almén beskaffenhed, så møder os straks, hvad Jens Stiesen kalder, »markskellenes bugter og sving«, der som han udtrykker sig — »vil gøre hegnene 3—4 gange længere end ellers er nødvendigt«. Ja man kunde endog møde sådanne særsyn, som at hegnet kom til at gå »op ad én agerrén, bøje om enden af ageren og gå tilbage ad den næste rén«.

Amtmand Barner til Vedbygård véd dog råd herimod: Man bør foranstalte magelæg, før man påbegynder arbejdet med at sætte hegn. Det må kunne gennemføres ved hjælp af lidt god vilje fra de pågældendes side, men at lade hegnene følge de nuværende skel på alle deres »unyttige og vanskabte bugter og krumninger«, det vil gøre arbejdet langt mere besværligt, ja måske uoverkommeligt, samtidig med at disse krumme hegn til ingen nytte vilde unddrage en stor del af jorden fra dyrkning. Af de forskellige hegn bør hver egn have lov til at vælge *det,* der for den er lettest at overkomme og bedst svarer til hensigten. Således, at hvor man har overflod på gærdsel, kan man lave risgærder, hvor man har sten, stengærder. Hvor ingen af delene findes, må man tage til takke med vandgrøfter eller jorddiger, men sidstnævnte bør da, hvor det er muligt gøres til »levende hegn«. Stengærder var tidens yndlingshegn, ti foruden det at være stærkt, let at holde ved lige og fortrinligt skikket til at sikre markens fred, så friede det tillige jorderne fra de overflødige sten, og dem var der den gang mange af. »Der er«, skriver amtmand Barner, »adskillige steder her i egnen, hvor der findes så mange og så store sten, at plovmanden ikke kan holde ploven i jorden et halvt stenkast ad gangen.« Disse sten burde tages i brug og anvendes til nyttige hegn i stedet for som hidtil kun at hindre markens drift, Men skønt næsten alle indsendere er enige om nytten af, at alle bymarker hver for sig blev omgivne med hegn, så fraråder de fleste dog også her at fremtvinge sagen ad lovgivningens vej. Der vil altid være egne — og det navnlig af de fattige, hvor stedlige forhold kan lægge uoverstigelige hindringer i

vejen, og disse egne vil loven da blive uretfærdig imod. Man bør indskrænke sig til at *opmuntre* folk dertil, samt fortælle og vise dem, at sagen ikke er uoverkommelig, då den allerede er i færd med rask at blive gennemført på flere steder. Blandt andet henvises så til Ringsted klosters ejendomme, der allerede for en stor del er omhegnede med stengærder. Klosterets bønder opfordres stadig til at følge det givne exempel, rense markerne for sten og bruge disse til hegn. Klosteret har tilbudt at ville lade deres stengærder opsætte for én mark favnen. Dette tilbud har meget fremskyndet sagen, og den er nu i rigtig god gænge.

Af alle indsendere er forvalter Jens Stiesen *den*, der *her* som flere steder giver det bedste indlæg i sagen. Han har for en del år siden været forvalter hos den daværende unge men ivrige landbruger kammerjunker von Holsten til Holstenshus (Svendborg amt), og han giver nu følgende livlige skildring af, hvordan det gik til, at sagen allerede den gang blev gennemført på dette gods: Da kammerjunkeren overtog Holstenshus, fandtes der — så vel på gårdens som godsets marker — en del gamle stengærder, men disse var så forfaldne og brøstfældige, at man brugte årlig næsten lige så megen gærdsel til at lappe dem med, som man vilde have brugt, om der havde stået risgærder på stedet. Gærdselskov havde man kun lidt af, men en sand overflødighed af sten fandtes der liggende alle vegne omkring på markerne. Kammerjunkeren besluttede da, at anvende disse til hegn og således spare på skoven. Nu viste det sig imidlertid, at der på hele godset kun var én eneste mand, en husmand, der forstod at sætte stengærder, han blev imidlertid antaget og skulde da først begynde med på ny at opsætte de gamle nedfaldne. En »ung frisk husmand« blev ham tilstillet som håndlanger og lærling, og de 2 tog nu fat med god lyst, og det gik rask fra hånden. For hver favn »dobbelt stengærde« — indvendig fyldt og pakket med småsten — fik den gamle husmand »én mark dansk«, og deraf måtte han så også lønne sin håndlanger. Gærdet skulde holde 2 alens bredde i bunden, 1 alen for oven og 11 kvartér i højden.

Efter nogen tids forløb kunde den unge husmand betragtes som udlært og veløvet i håndværket, hvorfor han blev erklæret for at være mester og fik lov til at arbejde som sådan, mens »2 friske husmænd« måtte tiltræde *hans* plads som håndlanger hos den gamle. Den ny mester fik på samme måde 2 medhjælpere, og således var der nu i løbet af kort tid bleven 6 stensættere, som alle arbejdede med at istandsætte de gamle hegn.

Så snart kammerjunkeren kunde begynde at se de gode frugter af sit forehavende, besluttede han sig straks til at udvide dette også til sit böndergods. Til trods for fællesskabet havde hver by her sine jorder liggende så nogenlunde samlede, og fra gammel tid omgivne med stengærder, der dog på det daværende tidspunkt var aldeles nedfaldne og ødelagte. 6 bønder fik nu tilhold om — så snart kornhøsten var forbi, da at istandsætte deres del af de gamle stengærder. Til mester for arbejdet fik hver af dem tilsendt én af hovedgårdens 6 stensættere og desuden tilladelse til at anvende deres egne karle og halvvoksne drenge som håndlangere og medhjælpere ved arbejdet. Forsøget viste, at sagen på denne måde let kunde lade sig gennemføre: I løbet af få dage havde hver af de 6 bønder fået alle deres gamle stengærder på ny opsat til gode og forsvarlige hegn. Man skred derfor videre ad den betrådte vej, idet stensætterne nu i samme hensigt blev sendt til de 6 næste bønder og derpå atter til 6 andre, og således vedblev man, til stensætterne havde været hos hver eneste én af alle godsets bønder og alle vegne på ny fået de gamle hegn sat i stand. Men kammerjunker Holsten standsede endda ikke her. Han havde lagt mærke til, at overalt på bøndernes dyrkede marker fandtes en ganske urimelig mængde sten. Disse — besluttede han — skulde opbrydes og anvendes til ny hegn, og så snart det nu i de følgende år lakkede mod enden af kornhøsten, så blev der straks lejet fra 12 til 18 ja stundom endog 20 husmænd for i løbet af 2—3 uger at opbryde sten dels på bøndernes og dels på herregårdens egne marker. Hver husmand fik i fast dagløn »10 skilling dansk«. Disse arbejdere blev

delt i 2—3 el. flere hold, der hver fik sin formand til at lede arbejdet. Et hold fik f. ex. ladefogden, et andet skytten, et tredje kusken »eller en anden dertil bekvæm person«. Ridefogden fik overopsyn med det hele og måtte daglig være i marken, medens arbejdet stod på. For at fremskynde dette var det desuden pålagt formændene selv at arbejde med, og til yderligere opmuntring blev der om aftenen efter endt arbejde uddelt drikkepenge *dels* til det hold, der i løbet af dagen havde opbrudt det største antal sten, og *dels* til det hold, der havde ryddet og renset det største flademål, efter at arbejdspladserne om morgenen ved lodtrækning var bleven tildelt de forskellige hold. »En utænkelig hob sten blev på den måde opbrudt«, og hvad mere var: bønderne blev derved »i bund og grund kendte med deres jord«.

Så snart et tilstrækkeligt antal sten om høsten var brudt op, blev der straks taget fat på at føre dem hen til det sted, hvor hegnet skulde stå. Transporten foregik på vogne eller småslæder, som man lærte at indrette til dette brug. Hvad man ikke kunde overkomme at flytte straks, blev liggende til siden hen i vinteren og da tilført i sneføre eller paa is. Et Par af stensætterne og så mange af herregårdens folk, som kunde undværes fra andet arbejde, hjalp stadig bønderne med denne flytning og bidrog derved meget til, at det kunde gå rask fra hånden. Således blev arbejdet med at sætte stengærder begyndt på Holstenshus, og da det først var i gang, gik det stadig bedre og bedre. Bønderne fik lidt efter lidt en sådan øvelse deri og lyst dertil, forsikrer Jens Stiesen, at »en bonde under Holstenshus ikke er så bange for at sætte 20 favne stengærde, som en bonde her på Sjælland er for at grave en grøft af samme længde. Man har«, fortsætter han videre, »exempel på, at hver helgård i en by opbrød sten på sin mark, førte disse sten til gærdestedet og derpå satte 40 favne stengærde, altsammen i mindre end 8 dage«. Dette, at således alle blev stensættere: gårdmanden og karlen så vel som drengen og husmanden, *det* var — mener Jens Stiesen — hovedårsagen til den kendsgerning, at i løbet af

4 år blev der alene på hovedgårdens og 3 bønderbyers marker sat over 10,000 favne dobbelt stengærde. Godsets første og oprindelige stensættere tilbød til sidst at sætte en favn dobbelt stengærde for 10 skilling dansk og en favn enkelt for 6 til 8 efter dets højde.

Så vidt var man kommen, da indsenderen for 6 år siden forlod Holstenshus for at flytte til Sjælland, og han har ikke med egne øjne set fremgangen i arbejdet siden da, men han har hørt mange fortælle, at der i løbet af den tid er sat et endnu langt større antal favne end forhen i hans tid. Sin skildring af hegnsætningen på Holstenshus slutter han således: »Herskabet drev arbejdet med force, ordre og tilhold det første par års tid, men senere, da bønderne blev vante dertil, behøvedes det ikke. De minder nu hinanden derom og fornøjer sig derover, ja roser sig både af dem de *har* sat og af dem, de endnu årlig *kan* sætte«.

Men enten man nu var af den mening, at hegnsætning var nyttig og gennemførlig, eller man var af den modsatte mening, så herskede der ingensteds tvivl om, at det vilde blive et foretagende, der vilde lægge i høj grad beslag på landets arbejdskraft. Det gjaldt derfor om, hvis dette foretagende skulde gjennemføres ved lov, da at finde en *billig* og retfærdig måde, hvorpå arbejdet kunde fordeles mellem byerne. De mange forslag, der i den anledning blev tilsendte kommissionen, søger hovedsagelig at nå målet ad 3 forskellige veje: *enten* ved at hver by tager halvdelen af de hegn, der skiller dens marker fra nabobyens, *eller* ved at samme hegn tildeles byerne i forhold til det antal høvder, de er ansatte til, når markerne ligger til fællesgræsning, *eller* for det tredje — ved at de tildeles byerne efter størrelsen af disses hartkorn.

Men om intet af disse forslag kan man sige, at det utvivlsomt og tilstrækkelig klart har løst opgaven: i det rette forhold at tildele de sammengrænsende byer de hegn, der skiller deres jorder. En nøjere påvisning heraf gives af Daniel Heitman i en længere afhandling, indsendt til kommissionen. Ingen af disse måder yder sikkerhed for,

at byrderne bliver ligelig fordelte, skriver han. Hvad den første angår, da vilde den have været god, hvis de forskellige bymarker havde samme form, men det er så langt fra tilfældet; én kan f. ex. være firkantet, en anden kun en eneste lang, smal strimmel, og selv om nu disse to markers flademål er lige stort, så vil der dog vise sig at være en betydelig forskel paa hegnenes længde. Ejerne af den første mark vil have fordelen.

Hvad den anden måde angår, at rette sig efter høvedlægningen, da blev den måske endnu mere ubillig; den beregnes jo nemlig efter det antal høvder, marken kan græsse, ikke efter dens størrelse og godhed til andre afgrøder: Er to marker lige store, men den ene mest ager og den anden mest eng, da vil den sidste være ansat til et langt større antal høvder end den første, men det vilde være ubilligt, at hegnsætningen alene skulde rette sig efter indtægterne af marken det år, den lå til græs. Dertil kommer desuden, at bønderne de fleste steder foretager høvedlægningen meget ligegyldigt og skødesløst. Bægge dele vilde bevirke, at man med denne rettesnor kunde komme til at begå de største uretfærdigheder.

Den tredje måde, at tildele byerne hegn efter størrelsen af deres hartkorn, synes ved første øjekast langt at foretrække for nogen af de to andre, og deri må vel ogsaa søges grunden til, at så mange indsendere anbefaler den som bedst. Dens gennemførelse vil dog — påstår Heitmann — have sine store vanskeligheder og da fornemmelig den, at skønt man meget vel kender byernes samlede hartkorn, så kender man ingenlunde de enkelte beboeres i byen, og hvorefter skal man da fordele arbejdet mellem disse?

Kort sagt, selv om man virkelig turde ansé hegnsætning for at være et nyttigt foretagende, så blev det dog et stort spørgsmål, om man til arbejdets deling kunde finde en form, der nogenlunde tilfredsstillede billighedens krav. Dette kunde efter ovenstående synes besværligt nok, og dog, selv om det lykkedes, var sagen dermed ikke bragt i havn. *Et* spørgsmål stod endnu tilbage ubesvaret, *det* nemlig, hvorvidt arbejdet var overkommeligt.

Næsten alle indsendere hævder, at den eneste tid, der kunde være tale om at anvende dertil, var tiden mellem kornhøst og rugså'ning, men til alt uheld indtræffer tillige her de såkaldte »skulke«- eller »sluntedage«, hvori kun såre lidet arbejde kan udføres. Med navnet skulkedage betegnede man de første 8 dage til 3 uger *efter* tjænestefolkenes flyttedag, der om efteråret var bestemt til Mikkels dag, den tid fra tjænestefolkene flyttede af den gamle tjæneste og indtil de efter så lang tids forløb flyttede i den ny, vilde de i følge gammel skik være deres egne herrer med fritagelse for arbejde og lov til at drive omkring på egen hånd hver efter sin lyst. En indsender fra Sydsjælland skriver derom således: »Sædvanlig går de af tjæneste enten dagen forud eller i det seneste, når de har fået deres mikkelsdagsmiddagsmad, og de kommer ikke på ny i tjæneste før 14 dage, 3 uger, ja undertiden en hel måned derefter«. Man havde hidtil fundet sig i dette driveri, fordi det på den årstid kun var småt med arbejde, men blev det — som det burde — afskaffet, da vilde man hele landet over vinde en ret anselig arbejdskraft, som vilde kunne anvendes ved hegnsætningen, og på den måde blive af stor, måske afgørende betydning, når det gjaldt spørgsmålet om, hvorvidt arbejdet var overkommeligt eller ej.

En anden indsender oplyser, at han og mange andre med ham ofte har prøvet på at indskrænke eller helt atskaffe skulkedagene, men det lader sig ikke gøre af enkeltmand, dertil er det en altfor almindelig og folkeyndet skik og »helst blandt kvindfolkene, som ikke lader sig foreskrive mere end efter almindelige regler og i den post helligen holde over den gamle slendrian«. Han foreslår derfor, *enten* at skulkedagene bliver ved lov forbudt *eller også*, at »flytte- og faredag« bliver henlagt til jul eller nytår, ti i juletiden kan bonden nemlig bedst undvære sine folk på grund af de mange helligdage, hvori desuden »enhver efter vedtagen skik og brug må leve noget extraordinair« *).

*) Også til danske cancelli indsendtes der »forestillinger« om afskaffelse af skulkedagene; i en sådan fra grev Danneskjold Samsø

Dette sidste forslag blev virkelig også gennemført senere: År 1770 udkom en forordning om at skiftetiden for tjænestefolk skulde være ved nytår og kun den ene gang om året*).

---

forklares, at anledningen til skulkedagene er — for tjænestekarlenes vedkommende — den, at de modtager deres løn i form af korn på marken. Når en karl altså har fået tilstået korn til løn i stedet for penge, da må han have dette tærsket, før han kan tage tjæneste hos den ny husbond. Denne omstændighed er da også — mener greven — grunden til bøndernes sædvanlige silde rugså'ning. De har i den tid (»3—4 uger«) ingen arbejdskraft eller kan i hvert fald ikke komme til at bruge deres loer til tærskning af sæderug, før karlen er færdig med sit. Også greven foreslår flyttedagen henlagt til nytår.

*) At bondens tjænestefolk gærne vilde tage sig tiden og arbejdet så let som mulig, trænger hverken til forklaring eller undskyldning. De vilkår, hvorunder de levede, førte det med sig: Var man flittig, druknede man kun sin flid og sine kræfter i andres driveri, var man sparsom, berode det på herskabet, om man senere fik lov til at beholde, hvad man havde sparet sammen, var man sædelig og pligtopfyldende, blev man ofte kun til latter for sine kammerater på hovmarken. Nej så hellere lade stå til, mens man var ung, sin løn var man io vis, og tids nok kunde den stund komme, hvor man som »madfader« eller »madmoder« helt måtte bøje nakken under åget og trælle for udkommet.

En ret kvik og dygtig skildring af tjænestefolkenes kår findes af Westenholtz i hans »prisskrift om folkemængden i bondestanden« (1772), hvoraf følgende skal hidsættes: »Hovningen er en sag, som plager hverken karl eller pige ret meget.... Der arbejdes sjælden stærkt, men den meste tid drives dagen hen, og lystigt selskab vanker. Imidlertid sidder mand og kone hjemme i angst og sorg for, hvorfra den føde skal komme, hvormed madposen skal fyldes til hove, hvorfra landgilde, skat og folkeløn skal tages, hvor man skal få de stikpenge, som fogden eller forvalteren må have. Dette og meget mere ser de ugifte folk, og anser deres tilstand for langt lykkeligere end hines. De har ikke så meget at bestille om dagen, de taler med deres madpose, og på hen- og hjemvejen til hove nyder de al slags ungdomsglæde, og når så året er til ende, får de deres løn, enten så madfader og -moder beholder en skilling til overs eller ej.

Hvor tit synger de ikke deres ordsprog:

Dagen skal gå — måltider skal stå,
når året er om' — putter jeg lønnen i lom'«.

I det skildringen af fællesskabet i de dyrkede marker hermed nærmest må betragtes som sluttet, står endnu tilbage kortelig at omtale *det*, som kommissionens sidste forespørgsel går ud på, nemlig åer, moser og moradser.

Lovgivningen havde hidtil taget sig såre lidt af dette. Det fik at blive ejernes eller de pågrænsendes egen sag, hvor vidt de kunde énes om at udgrave moserne og lade åerne oprense eller på anden måde aflede det skadelige og overflødige vand. Kunde en sådan enighed ikke opnås, — og det var vistnok kun sjældent, så fik alt lov til at blive ved det gamle, og sådant blev det også på de fleste steder. Moser og moradser stod overalt og sivede og sumpede i vand, som de havde stået fra de ældste tider**). Åer stoppedes og rensedes efter eget behag. Stundom træffer man vel i indberetningerne exempler på, at én eller flere byer har

---

Tjænestefolk på godser med strængt hoveri kan ikke let overtales til at gifte sig og tage mod en gård, hvor de som mand og kone med børn må miste den mad, »som deres karl, pige og dreng skal have med til hove; hvor de på det strængeste må arbejde hjemme, mens karl og pige får dem en dans eller en søvn eller driver dagen bort med latter og lidet arbejde; hvor børnene undertiden må gå ud i andre byer og tigge det brød, de kan spise, mens kanske karl og pige sidder i en busk og spiser med fornøjelse de æbler og pærer med hinanden, som karlen tog ud af herremandens hauge«. I overensstemmelse med dette lægges følgende ord de gifte folk i munden: »Som karl og pige sang, dansede og legede vi; vort bord blev dækket, vor madpose fyldt, vi levede uden sorg og bekymring; men da vi blev gifte, så kom det til at gå i en anden tone«.

Det gik mangen gang med bondens tjænestefolk som med husmændene, de stod ikke højt anskrevne hos herskabet, dertil var deres stilling for fri og selvstændig. Herskabet stemte gærne for, at skulkedagene ved lov blev forbudte.

**) Efter beregning af von Justi fandtes der alene på Københavns og Frederiksborg amter 2,000 stillestående såkaldte damme og endnu kanske 2 gange så mange andre mindre stående vande og moradser.

bestemt sig til i fællesskab at aflede vandet fra en mose eller oprense en å, men som oftest viser exemplerne kun, at arbejdet trods alle fordele derved dog er gået i stå på grund af en bys eller enkeltmands »vrangvillighed til at tage deres part«. Arbejdet lader sig da ikke gennemføre, og har man måske allerede gjort en større eller mindre begyndelse derpå, da er denne spildt.

Den sædvanlige grund til, at enkelte altid unddrog sig fra dette fællesarbejde, var rimeligvis sløseri, ligegyldighed og den almindelige frygt for alt nyt, men der var dog også andre mere vægtige grunde. Lå f. ex. den mark, der grænsede til åen, så højt, at vandet aldrig kunde nå at skade den, så holdt ejeren selvfølgelig ikke af at anvende tid og kræfter på et arbejde, der var ham aldeles uvedkommende; eller — et andet tilfælde: En mand ejer en eng, der er så højtliggende, at vandet under de nuværende forhold kun med nød og næppe kan nå at overrisle og vande den. Blev åen nu renset, da vilde følgen blive, at han intet græs kunde avle på sin eng, der da, efter at vandstanden var bleven sænket, vilde blive altfor tør. Ejeren vilde i sådant tilfælde ikke blot undlade selv at oprense sit stykke af åen, men han vilde endogså forbyde andre at gøre det. Noget som indberetningerne flere gange fremdrager exempler på. En anden omstændighed, som navnlig modvillige godsejere påberåber sig, er den, at fiskeri og »jagtherlighed« derved formindskes. De store sumpige og næsten ufarbare moser var et meget yndet opholdssted for vildtet, særlig fuglevildt. Dette vilde ved åernes oprensning og mosernes udgravning blive hjemløst. Også på dette område af fællesskabet sér man hensynet til jagten gøre sig gældende.

Men selv om der virkelig opnådes enighed mellem alle de pågrænsende om at grave nogle grøfter eller oprense en å, så var der endda for det skadelige vands afløb tit en hindring, som var meget afgørende, og det var vandmøllerne. Af disse synes Sjælland forholdsvis at have havt flest, og det er da også denne del af landet, der fører de stærkeste klager over dem.

Efter loven deltes vandmøllerne i 2 slags; »hovedmøller« og »vinter«- el. »græsmøller«. Det første slags var de værste, da de havde lov til at male hel året rundt og derfor måtte åbne eller stemme for vandet, som de selv vilde. Græsmøllerne derimod måtte ophøre med malingen den første maj. Til den dag skulde »stiebordene trækkes«, og vandet lades frit løb, og først når alt hø og korn om efteråret var kørt ind fra de enge og marker, der grænsede til åen, først da måtte vandet atter stemmes op, og malingen begynde.

Det er da navnlig hovedmøllerne, som klagerne rettes imod, fordi de havde ret til at stemme for vandet, mens græsset skulde vokse eller høet tørres i de tilstødende enge, sådan skrives fra Rønnebæksholm om en hovedmølle på Gavnø, at den ødelægger al høavl på de enge, der ligger langs mølleåen. Sædvanlig må folk soppe og vade i vand for at slå og bjærge den smule hø, der kan vokse på den våde, kolde grund, og skér det en enkelt gang i tørre åringer, at vandet er nogenlunde borte i høhøsten, »så er engene dog så bedærvede af vandets oversvømmelse, at ejerne ikke kunde høste tiendedelen imod, hvad de ellers kunde vænte at få, når møllen ikke stemmede for vandet«.

Det var ikke alene vandet ovenfor møllen men også *det* nedenfor (»bagvandet«), der kunde volde skade på veje, enge og øvrige omgivelser. Exempler herpå træffer man overalt, blandt andet da også fra Mors: I nærheden af Nykøbing er en hovedmølle, hvis »bagflodsvand« tilføjer — blandt andet — landevejen stor skade. Ti når møllen går, åbnes der undertiden for en så mægtig strøm, at den sætter vandet højt op over vejen på en strækning af indtil 90 alen, hvad der følgelig gør vejen aldeles ufarbar. Men i stedet for at afhjælpe dette, gør mølleren alt, for at det snarere kan blive værre end bedre. Ti den snedige mand har efter hånden vidst at gøre sig stor fordel af denne omstændighed, i det han over det ufarbare sted på vejen lægger løse fjællebroer, hvor folk ganske vist kan komme tørskode over, men *kun* mod at erlægge en klækkelig afgift til *ham*, den samme mand, som har afstedkommet oversvømmelsen.

Eller en lignende klage over møllen ved Grenå: Mølleren har her ladet opføre en stor dæmning tværs over åen; denne »stenebæksdæmning« er meget stor, så vandet i lang tid kan opstemmes der bag ved; men vil mølleren så endelig til at male, så åbner han sluserne for sådan en vandstrøm, at den tilgrode å ikke nær kan tage derimod, og følgen bliver, at »kær og enge« ganske oversvømmes, så høet skylles bort »ud i det dybe hav«, ja at vandet undertiden løber helt op i byen og afstedkommer stor forstyrrelse.

Ved adskillige møller havde man ikke alene én men flere sådanne dæmninger, den ene ovenfor den anden, og ved hjælp af disse kunde man i den regnfulde årstid opsamle og opspare vandet til brug i den tørre. Mølleren i Nyborg må især betragtes som fremragende i retning af at anlægge sådanne dæmninger og sluser, ti efter hvad enken på Hindema forsikrer, så kan han ved hjælp af disse opstemme vandet i åen på en strækning af over én mils længde oven for møllen, og med dette opsparede vand kan han så holde møllen i gang lige til st. Hans dag. Enken synes — som rimeligt kan være, at dette er uforsvarligt, ti hun er overbevist om, at »samtliges forlis i våde åringer vel kan beregnes til tusende læs hø og derover uden at tale om det meget og besværlige arbejde ved opgræsning, som os derved forårsages. Møllerens fordel kan da umulig opveje egnens tab.«

Stor var især den skade møllerne forårsagede, når de lå ved afløbet af en mose eller lignende stor, flad sænkning i jordsmonnet, ti da kunde det hænde, at de ved deres dæmninger kunde sætte betydelige strækninger under vand, og på den måde hindre både høavl og tørveskær. For nærmere at belyse dette skal her fremdrages, hvad indberetningerne fra forskellige sider meddeler om »Bromølle« og den store »Åmose« i Nordvestsjælland.

Åmosen begyndte ved Bonderupgård og endte ved Bromølle med en flade på henved halvtredje mil i længden og omtrent en fjærdingvej i breden. 25 herregårde og byer var tilgrænsende og lodtagende deri. Men kun liden ind-

tægt havde ejerne hidtil havt af denne store mose, ti hele strækninger af den stod altid under vand, og på de øvrige var der kun tørt i så kort tid, at det var med nød og næppe, græsset kunde holde sig i live, og med stort besvær, at man hist og her kunde skære lidt tørv. — Da var man for en halv snes år siden bleven enig om at lade mosen udgrave. En lille tilgroet å, som i mange sære bugter og svingninger snode sig langs gennem mosen, skulde da i den hensigt rettes, uddybes og gøres bredere, så den kunde optage det overflødige vand og på den måde skaffe mosen i brugbar stand. En ingeniør-kapitain blev antaget til at forestå arbejdet, for at det kunde blive udført til gavns; hverken penge eller arbejde blev sparet, ti man væntede rig løn for al sin møje og alle sine udgifter i den kommende tid, når mosen først blev udgrøftet. Men man gjorde regning uden vært, det vil her sige, uden mølleren på Bromølle; hele arbejdet blev i grunden slet ikke andet end vand på hans mølle, ti mosens ejere havde glemt, at han havde ret til at stemme for vandet i den udgravede å, så meget han lystede, og hvad mølleren angår, da undlod han ikke at benytte sig af sin ret, så man var lige nær. Arbejdet havde kostet »mange hundrede rdl. foruden bøndernes arbejde«, og vandstanden var omtrent den samme. Det gjaldt da om på den ene eller den anden måde at få mølleren til at give køb, og i den hensigt indgik man da med ansøgning om at få Bromølle forandret fra en hoved- til en græsmølle, for at vandet dog i det mindste kunde have frit afløb om sommeren, man påviste, hvorledes mosen efter al rimelighed vilde kunne afgive »mange tusende« læs hø mere end før, om vandets afledning fik lov til helt at blive gennemført vinter og sommer, men da dette måske dog var for meget forlangt, ønskede man blot, at mølleren måtte blive pålagt at trække sine »stieborde« til første maj, ti allerede derved vilde en del vindes. Ansøgningen blev bevilliget med det forbehold, at lodsejerne af Åmosen da én gang for alle måtte enes om at betale mølleforpagteren en vis »ansélig« sum penge. Denne sag blev nu bragt i orden og viste sig snart at være til betydeligt gavn for

mosens græsvækst, som efter den tid var langt bedre end forhen. Men netop denne omstændighed gav lodsejerne blod på tanden og skyndede dem til at tragte efter en mere afgørende sejr over mølleforpagteren, og da det nogle år efter møllens omdannelse hed sig, at den skulde sælges, så indgik de en forening om at købe den, og bød kgl. majestæt som møllens ejer 1000 rdl. for den, men skønt mølleforpagteren hidtil kun havde svaret 8 rdl. i årligt landgilde, så fik dog lodsejerne det svar fra det kgl. kammerkollegium, at kun hvis de bød 1500 rdl., vilde der blive gjort indstilling derom til kgl. majestæt. Så højt et bud havde de dog ikke turdet vove, og sagen henstår da endnu uafgjort til stor skade for lodsejerne, til liden gavn for kongen men til stor glæde for mølleren.

Møller med en så skadelig beliggenhed som denne burde enten omdannes til vejrmøller eller mod en passende godtgørelse helt nedlægges, derom føler alle lodsejerne i Åmosen sig overbevist.

Datidens brobygning bidrog heller ikke lidt til at lægge en dæmper på vandets fri løb. — I det mindre synes broerne på mange steder at have været en lignende hindring for vandets fri løb som mølledæmningerne i det større. Der var for det første ikke noget bestemt fastsat om, hvorledes de skulde bygges, ej heller noget tilsyn dermed, så det var kun noget meget almindeligt, hvad der fortælles fra Ruderupholm, at der på dette gods er bleven opført en *meget skadelig* bro. Den blev bygget for at afløse den besværlige færgefart, der hidtil havde været den eneste forbindelse her mellem åens bredder. For *så* vidt svarede broen da også til hensigten, men i en anden henseende var den fuldstændig forfejlet, den var bygget altfor kort, så åbningen derunder ikke gav plads for vandet. To brohoveder, ét fra hver side, gik så langt ud i vandet, at åen blev sammentrængt til kun en tredjedel af sin oprindelige bredde. Af dette fulgte at åvandet i tøbrud og efter stærke regnskyl stemmedes op flere alen højt foran broen og bredte sig vidt ud over de omliggende engstrækninger og gjorde derved ofte stor skade på disse.

Æmnet til brobygning var den gang næsten udelukkende træ og måtte derfor ofte forny's. Kunde en bro ligge i 20 år, uden at blive bygget om, regnede man det for godt, i de fleste tilfælde varede det ikke så længe. Også dette forhold var uheldigt for åerne, ti begyndte broen først at blive gammel og brøstfældig, så kunde der jævnlig falde større og mindre stykker af den ned i vandet og spærre dets løb. Folk synes ikke at have været særlig ivrige efter at komme i lav med disse gamle forfaldne broer, man trak det ud så længe som mulig. »Værebro« mellem Roskilde og Frederikssund er netop i en sådan forfatning, skriver Københavns magistrat, den skal holdes ved lige af de 2 amter Roskilde og Frederiksborg, men se om den bliver. Den del, som tilhører Frederiksborg amt, er meget nedfalden og »stopper vandet til meget ophold i dets løb«. Magistraten tillader sig at anse en sådan efterladenhed for utilgivelig.

Men var broerne gennemgående dårlig byggede og brøstfældige, så var der til gengæld heller ikke så mange af dem. Over bække og mindre åer gjorde man sig ikke den ulejlighed at lave broer, der måtte de vejfarende springe eller vade over, som de kunde bedst, og hvis dette i tøbrud var umuligt, *da* vænte, til der kom én eller anden kørende, som kunde befordre dem tørskoet over til den anden side. Angående dette forhold skriver Westenholtz*) om de små tiggerbørn: »De kommer på vejen mod en fremmed by til en bæk, som er bleven stor af den faldne regn, de forsøger, om de kan gå derigennem, men de kan ikke, de går op og ned ved siden af bækken, de er blevne våde og forfrosne, de råber og skriger men .... høres af ingen, indtil en rejsende mand kommer til samme by, hjælper dem over bækken på sin vogn og giver dem en skilling i Guds navn«.

Traf det sig, at man om sommeren skulde færdes meget med heste og vogn over ét eller andet sted af disse smååer, så lavede man sig af risknipper og jord et slags

*) »Prisskrift om folkemængden i bondestanden«, side 171.

midlertidig bro, og på denne kørte man så over åen sine tørv, sit hø, sit korn, eller hvad man for øvrigt havde. Efter endt arbejde burde man jo rigtignok sørge for, at »broerne« på ny blev ryddede til side, før efteråret kom med sine regnskyl. Men tit blev dette forsømt, det var så nemt, at lade åerne »rense sig selv«, hvad der dog kun skéte meget ufuldkomment og først efter, at vandet ved oversvømmelser havde forårsaget mer eller mindre skade på de tilstødende jorder.

Det, man først lægger mærke til ved åløbene i datiden, sådan som de skildres i indberetningerne, er især deres uforholdsmæssige bredde, ringe dybde og ubestemte løb, hvad der selvfølgelig altsammen skriver sig fra, at de så godt som aldrig blev rensede. Dårlige synes de at have været på Fyn, endnu dårligere i Jylland men dårligst på Sjælland. Mens man dog stundom for de fynske åers vedkommende hører tale om foretagen rensning, så skal der ledes længe for at finde dette omtalt for nogen anden landsdel. — I Jylland kæmpede åerne en uafbrudt kamp med flyvesandet, en kamp hvori snart den ene og snart den anden af de to modstandere måtte bukke under. I de rigtige sandegne kunde sandet stundom under længere tids storm — fuldstændig fylde åløbet, så åen trådte over sine bredder og oversvømmede enge og marker i nærheden, indtil den enten dannede sig et nyt løb eller på ny ved det opstemmede vands tryk fik sit gamle leje renset. At træde til i denne kamp som hjælper for de betrængte vande faldt imidlertid ikke nogen ind, det blev anset for aldeles unyttigt arbejde, ti som herredsfogden fra Hjørring skriver, åerne kan dog ikke ved menneskelig hjælp holdes udgravede. Altså overlod man til dem selv at klare sig i kampen, som de bedst kunde. Deres bedste hjælp var de stærke tøbrud om foråret. På sådanne tider, når vandet styrtede af sted med dobbelt kraft og hvirvlede isstumper og -stykker med sig, så måtte sandet følge med og vige den plads, det med urette havde tilranet sig.

For åløbene på Sjælland kom besværlighederne fra en anden kant. Vandet fik jo lov til at løbe, hvor det helst

vilde, hvorfor det da også bredte sig så langt ud til bægge sider, at der i stedet for en dyb rensende strøm fremkom en grund, sivende og rislende overvanding ude af stand til at holde lejet rent. Talrige rør og siv voksede overalt på bunden og bidrog end mere til at hindre vandets fri løb. Således skriver Villiam Hammond til Ågård (Holbæk amt) om en å fra Tissø til stranden ved Rejersø, at skønt den kun er $^3/_4$ mil lang, så er den dog selv i den tørreste tid 6 til 8 alen bred. Overalt er den så tilgroet med rør, siv og græs, at det på mange steder skal falde vanskeligt at trænge derigennem. Strømmen tager deraf anledning til uafladelig at danne ny større og mindre løb. I de utalligste »bratte bugter og sære svingninger« snor den sig af sted, idet den *her* afsætter forskellige sandbanker og småøer *hist* uddyber hulninger, hvor der kan være 15—16 alen til bunden.

Den gang så vel som nu var åerne ofte skel mellem de forskellige byers eller godsers jorder. Men som det fremgår af ovenstående, dette skel var undertiden temmelig ubestemt og gav anledning til mange klager: Om »Ørevadsåen« skrives fra baroniet Conratsborg, at den »har før« gjort skel mellem forskellige byers grunde men er nu på sine steder så tilgroet, »at skellet og afdelingen derved er så godt som borte, hvad der næsten årlig forårsager disput mellem beboerne på hver side af denne å . . . . især udi høsletten, da enhver, ligesom de selv vil, og som de kommer først til, gør skel«.

Undertiden kunde den også ved at forandre sit løb helt forrykke skellet, hvad der så kunde have mange »lumpne disputer« til følge. Et sådant tilfælde berettes os af amtmanden over Sorø amt, C. Juel: Sorø akademi har ved Næsby bro en lille eng, kaldet »biskopsholmen«. Åen har tidligere havt sit løb syd for engen, der altså har ligget på Sorø amts grund. Men en skønne dag forandrede åen retning og brød sig et nyt løb nord om engen, hvorved denne kom til at ligge syd for amtsskellet altså i Vordingborg amt. Denne omstændighed gør engen halvvejs værdiløs for akademiet, ti det har ikke ret til at indsætte »livvare« på

Vordingborg amts grund. Den kan altså kun bruges til høavl, men der bliver kun ringe udbytte, ti så snart ævret opgives, så afgnaver de tilstødende byers kvæg hvert græs strå, og hvert tredje år, når de tilgrænsende marker syd for åen ligger til fang, så går kvæget der hele sommeren, og akademiet får da ikke så meget som en tot hø. Akademiet besluttede da at lade den indhegne, men af beboerne syd for åen blev der straks »gjort forbud og begyndt med stævnemål og proces«, og da lovene giver dem medhold, måtte »førbemældte indhegning atter standses for at undgå vidtløftighed«.

Stærkest lyder klagerne dog angående de *store* åer, der efter manges mening burde og kunde indrettes som store vandveje, ad hvilke man til skibs kunde føre varer ind til det indre af landet, i det sted de nu — grunde, sumpige og bugtede aldeles ikke han benyttes til skibsfart: Gudenå er ved Frisholt 60 alen bred men ikke dybere, end at man på mange steder kan vade over den, ikke så meget som en pram kan sejle derop ad. Åen, som fra Kolindsund løber forbi Grenå ud i havet, er vel 30 alen bred, men så flad og så ujævn i bunden, at man ikke kan ro med en jolle fra stranden op til byen, skønt man dog tidligere efter en oprensning skal have kunnet sejle der med store både og andre småfartøjer. På lignende måde med den store å, der udmunder ved Køge. Den er efter hånden næsten helt bleven overgroet med rør og opfyldt med mudder, ja den har endog lidt efter lidt fyldt den gamle havn, der lå ved dens munding. Så mens »de største hollandske lastdragere i fordums tid har kunnet gå lige ind til bolværkerne med deres fulde ladning, så kan nu næppe en pram på 40 td. komme igennem åen og havnen med sin last«. Og endnu værre ser det ud med sejladsen til Varde: Tidligere, men endnu i gamle folks minde har små fartøjer kunnet gå op ad åen til byen, og endnu minder en gammel vold ved sit navn »losse- og ladepladsen« om det sted, hvor fordum fartøjerne lagde til. Men efter hånden er de grunde steder i åen bleven mere og mere talrige, så nu er farten næsten ophørt, og toldstedet flyttet 2 mile herfra ud til

Hjerting ved fjorden. Åens slette tilstand forårsager byen store tab, ti mens den ved en rensning magelig kunde gøres sejlbar for skibe på indtil 200 td., må nu alt, hvad der ikke kan føres på småbåde (til 40 td.) bringes hertil med heste og vogne. — Oprensning ønskes ivrigt.

Alt i alt får man indtrykket af, at den almindelige tilstand på dette punkt var så slet som vel mulig, og at mange så med længsel hen mod en bedre ordning, hvor delingen af arbejdet med pligten for hver enkelt til at lade sin del udføre var fastsat ved lov. Men alt måtte forud overvejes omhyggeligt, og mange ting tages i betragtning, før man nåde målet, som var: bortskaffelsen af »det skadelige og overflødige vand« ved en retfærdig og hensigtsmæssig *deling* af det hidtilværende fællesarbejde.

Indsendere efterkommer da også i rigt mål kommissionens opfordring til at »indgå med forslag«, advare mod misgreb og påpege de veje, der snarest og lettest fører til målet. Mangen en pudsig advarsel men også mangt et nyttigt vink findes derimellem. Moserne var man lidt ængstelig ved at gøre for meget ved. Man var ikke rigtig i stand til at udmåle tab og vinding. Det kan i ethvert tilfælde ikke gå an *at byde*, at moserne ved grøfter skal sættes i forbindelse med en forbiløbende å. Ti sæt nu — skrives fra Hanstedgård (Århus amt), at mosens overflade er lavere end vandstanden i åen. Hvad vil følgen da blive, — at vandet løber *ind* i mosen i stedet for *ud* af den. Mosen vil under sådanne omstændigheder straks blive forvandlet til en sø.

Men selv om man ser bort fra slige temmelig enestående tilfælde, så fremkommer der dog forskellige udtalelser om, at man bør være forsigtig med, hvad man her påbyder, hvis man har til hensigt at gavne og glæde folk. Det er jo bevisligt, at bønderne har langt mere agerland end de skøtter om at drive, blev moserne udtørrede, vilde agerlandet endnu mere forøges. Ofte er mosen på én gang landsbyens eneste branddam og vandingssted, men blev den nu udgravet og udtørret, hvor skulde man så hente vand under en ildsvåde, og hvor skulde man så

vande kreaturerne*). Og hvad skal der blive af tørven, når mosen ikke længer kan »stå blank« om vinteren; den fordærves, tørres hen og bliver til »smuld«, samtidig med at græsset på de steder, der ikke kan lade sig pløje, visner og svinder bort. Ja selv elletrunter og vidiebuske, som nu vokser så frodig omkring på disse side steder, også de vil ødelægges og gå ud, hvorved bonden mister sin gærdsel, og hans kreaturer skygge for middagssolens stråler samt ly og læ for plaskregnen og efterårsstormene o. s. v.

Hvorvidt de væntede fordele kan opveje alle disse misligheder, henstilles til kommissionens grundige overvejelse.

Hvad åernes oprensning angår, da er stemningen mere afgjort *for* sagen. Kun fra Fyn findes enkelte udtalelser om, at et sligt lovbud var unødvendigt, da åerne er gode nok i forvejen. Der er ligeledes en anden ting, som heller ikke må forbigås — mener en indsender fra Boltinggård (Svendborg amt), og det er den omstændighed, at der langs med »Ringe å« som »de fleste andre åer« findes vandinger. Disse må ikke ved rensning eller udgravning af åen udtørres eller ødelægges, ti bønderne kan ikke undvære dem til deri at vande kvæget.

Arbejdet kunde deles mellem de tilgrænsende byer og godsejere på forskellig vis enten ved at påligne dem en sådan del, som vilde svare til størrelsen af deres hartkorn eller den fordel hver især kunde vænte af arbejdet, når det engang blev fuldført, eller også — hvad der måske på én gang var både det letteste og det bedste — beregne rensningsarbejdet efter længden af den strækning, hvori deres marker støder til åen. Og da åen jo har to bredder, vil det blive vedkommendes pligt at rense den — enten til »midtstrøms« eller, hvis han skulde rense den på hele dens bredde, da kun på halvdelen af hans tilgrænsende marks længde. Denne sidste ordning er langt at foretrække, skrives fra Vallø, ti da kan den flittige selv have hele glæden af sit vel fuld-

*) At lave ny og mindre vandinger er der kun få, der skønner muligheden af.

førte arbejde og den forsømmelige hele ansvaret uden at kunne skyde skylden over på sin sidemand, hvad der vil ské, når rensningen kun forgaar til midtstrøms.

De fleste holder på, at tiden lige efter høst skal fastslås som den, hvori dette rensningsarbejde skal foretages, da den i alle måder må anses som den belejligste. Andre mener dog, at tiden lige efter vårsædens lægning er at foretrække, blandt andet af den grund, at høsten i våde åringer godt kan trække ud lige til den tid, man skal begynde rugså'ningen. Men enten den ene eller den anden tid bliver foretrukken, så må der allerførst fastsættes bestemte regler for, hvordan arbejdet skal udføres: Hvor dyb og bred åen på ethvert enkelt sted skal være; til hvad side mudderet skal kastes; hvorvidt den fremdeles skal beholde alle sine »bratte bugter«, — hvorved bredderne undergraves, og åens længde fordobles — eller om man ikke så vidt mulig skulde rette løbet, o. l.

Sluttelig lægges det kommissionen på sinde at sørge for at få udnævnt mænd, der skal have tilsyn med arbejdet og hvert år til en bestemt dag »syne« åen. Det kan være største lodsejer, amtmanden eller andre »uvildige mænd«.

Blandt mér eller mindre velgrundede »forslag«, som indsendtes til kommissionen, findes også flere angående inddæmningsarbejder, navnlig på Lolland og Falster samt ved Limfjorden. Af disse kan nævnes inddæmningen af den såkaldte »Staverby sø« på Falster »3390 al. i omkreds«. Ligeledes findes der planer til udtørringsarbejder f. ex. en mere udførlig for det nu udtørrede Kolindsunds vedkommende.

Det var hovedsagelig i løbet af sommeren 1758, at landvæsenskommissionen — fra godsejere og amtmænd i alle landets egne modtog de indberetninger, hvorfra det meste af æmnet til ovenstående skildring af fælleskabet er hentet. Allerede samme efterår begyndte kommissionen at gennemgå og bearbejde det indkomne; og på grundlag af

de oplysninger, som deri fandtes — og som her i det foregående er ordnede og nærmere udfyldte — udkom så den 29. dcbr. 1758 den første forordning »til landvæsenets forbedring«. Den betragtedes vistnok nærmest som et forsøg, og for ikke at gjøre dette mere voveligt end nødvendigt, så indskrænkedes forordningen til *kun* at gælde Sjælland, Møen og Amager. Senere kunde den let udvides til også at omfatte de øvrige landsdele, hvis man blev tilfreds med prøven.

Mellem alle kommissionens efterladte papirer søger man forgæves om oplysninger angående forordningens tilblivelse, hvem der er dens egentlige forfatter, hvorledes de forskellige kommissionsmedlemmer har stillet sig til den, forhandlet om den o. s. v. Kun 2 små udkast er opbevarede. Det første*), der hverken er datéret eller underskrevet, og som er meget kortfattet, omhandler kun ophævelsen af fællesskab i overdrev og indhegninger af særeje i fællesmarker. Med a. o. indholdet svarer i forkortet form til forordningens første og anden §. Dette udkast, der vistnok skriver sig fra en tidlig tid, kunde måske da tyde på, at man fra først af har tænkt på at begynde med en forordning, der kun tog sigte på disse to arter af fællesskab, men at man så siden under fornyet drøftelse og gentagen overvejelse har vovet sig til at tage mere med. At man således gik fra det mindre til det mere, viser også udviklingen i selve forordningerne.

Det andet udkast**) er ligeledes uden dato og underskrift, men det er betydelig større, end det første og har alle de §§ med, som den senere forordning indeholder. Det har rimeligvis været brugt som grundlag for de sidste og afgørende forhandlinger mellem kommissionens medlemmer, i hvert fald er det i margen forsynet med en mængde rettelser og udvidelser, som da må være vedtagne under forhandlingerne: Til § 2 således et tilsagn om anerkendelse

*) Findes i pakken nr. 8 (»Concepter og materialier til forordninger ang. landvæsenets forbedring i årene 1759—67—70—71«).

**) Findes mellem »sjællandske indlæg expedérte 1758«. Nr. 588.

af kongen til alle dem, der gjør sig umage for at gennemføre *det*, forordningen påbyder; til § 5 hele ordningen af forholdet til de »benificerede« godser*); til § 7 en indbydelse til at indsende beretning om mødende hindringer og forslag til disses fjærnelse o. s. v. Alle disse udvidelser, indføjede hver på sin plads i udkastet, giver da i forbindelse med dette netop forordningens text. Forordningens original findes rénskreven (liggende ved siden af dette udkast), undertegnet af Holstein.

Hvordan var da de afgørelser og bestemmelser, som kommissionen nåde frem til gennem de modtagne oplysninger og forhandlingerne derom?

Forordningen er svaret på dette spørgsmål.

Den kalder sig med det noget vidtløftige navn: »forordning angående landvæsenets forbedring ved at få det derudi værende fællesskab, for det første så vidt Sjælland samt Møen og Amager er betræffende, ophævet med videre«. Dens fremkomst grundes på »vores højst-kongelige *omhu* for vores rigers og landes flor og opkomst«. Til »fremtarv og nytte« skal den være for landvæsenet, som »næst den allerhøjestes forsyn er grundvolden til et riges øvrige fordele«. Forordningens indhold er da i al korthed følgende: § 1. Begyndelsen gøres med at ophæve den del af »danske lovs« 3—13—13, der lyder på, at »bonde må ej indgrave eller indelukke nogen ager, eng eller anden jordbund uden . . . . alle lodsejernes samtykke« **) og i lighed hermed

*) D. e. gods, der, ejet af staten, en komune eller stiftelse, er henlagt til andres brug som gave eller løn.

**) Det er om de praktiske følger af dette lovsted, at Westenholtz i »prisskrift om folkemængden i bondestanden« skriver sit bekendte stykke om det næsten umulige i at få en ny byggegrund. I en by, hedder det, hvor der er mange lodsejere, og hvor der altså er mange, som ejer jorden, *der* skal, »om man ikkuns vil bygge et fag hus eller 2 eller anlægge en liden bihave, først holdes en polsk rigsdag, der skal handles med alle, man skal give gode ord til bønder og proprietairer, til ladefogder og fogder, til favoriter, til koner, junkere, frøkner og fruer, man skal bruge kneb og overtalelser, drikke- og stikkepenge; kort sagt, man skal anvende

ophæves ligeledes forordningen af 22/12. 1720, hvori ligeledes under straf forbydes alle og enhver at lade indhegne sin »særskilte, men dog på fælles fang liggende jord«. Ejeren må selv koste og vedligeholde hegnet, dog skal de pågrænsende tage del deri, hvis det kommer dem til nogen hjælp i *det*, de ellers havde at hegne«. I overdrevet eller fælleden mister ejeren den græsning, det indhegnede stykke bliver taxeret til.

§ 2. Om en by eller ejerne af byens meste hartkorn ønsker deres del af et overdrev el. hede særskilt tildelt »først by- og siden lodsejervis« og derefter indhegnet, da skal det være *tilladt* og det således, at endog de øvrige byer og lodsejere forpligtes til at tage del i hegnet efter »hartkorn og høvders påslag«, for så vidt hegnet også kommer dem til nytte. Dog må ved hegningen iagttages, at ingen almindelige veje og vandsteder aflukkes, med mindre først andre anlægges. Ingen tørvemoser må indhegnes til enkeltmands eje således, at de andre mister deres ret til at nytte mosen. Om nogen opdyrker overdrev, da skal samme dog ikke blive matrikuleret højere, end det hidtil har været. Men de flittige, som »retskaffen viser sig patriotiske« ved efter ævne »sådant for alvor at iværksætte«, de kan »gøre sig håb om« vort »allernådigste velbehag«.

§ 3. Om en by eller ejerne af byens meste hartkorn ønsker en bymark fraskilt og frahegnet fællesskab med andre byers marker, da er dette tilladt, når hegningen her bliver foretagen på samme måde som i overdrevene.

§ 4. Hvor der ved delingen kan opstå vanskeligheder, der bør man gøre alt muligt for at få det afgjort i mindelighed. Hvor således de forskellige byers jorder ligger i flæng strøet omkring mellem hinanden på fællesmarken, der bør man søge ved »mageskifte eller andet vederlag« at opnå enighed, og om fornødent gøres, kan man som

---

alle de kunster, en Richelieu nogen sinde har forstået og brugt, og dog undertiden gøre sig forgæves umage, om en eneste af denne polske rigsdags mænd trækker sablen ud og råber: jeg vil ikke!«

hjælp dertil udvælge kyndige landmænd, som ikke er delagtige i samme mark.

§ 5. For at indskrænke den lyst til fællesskab, som fremgår af jagtretten, så forandres herved forordn. af $^{18}/_{4}$ 1732 således, at i stedet for, at den hidtil har været tilstået ejere af 4 td. hartkorn, så indskrænkes den nu til kun at måtte udøves af ejere på 10 td. Har ingen lodsejer så meget hartkorn i byen, da tilfalder retten udelukkende den, som ejer det meste. — Beneficeret strøgods, tilhørende kommune, kirker, skoler, grev- og friherskaber o. desl., og som efter »fundatzerne« ikke må forandres, bør dog ikke hindre fællesskabets ophævelse. Hvor magelæg kan ské, bør dette finde sted, men hvor ikke, tillades det, at en sådan bondegård overlades til én af de store lodsejere imod fuldt vederlag til besidderen. Dog skal forslag herom stedse indsendes først til »vores allernådigste godtbefindende og appropation«.

§ 6. Åerne skal herefter renses. De største lodsejere skal »forderligst afgøre det med de andre, således at hver får sin del afpælet og udvist, den de fra åbred til åbred tværsover og ikke til midtstrøms« bør rense. Af mudderet skal lige meget kastes til hver side, og ejeren af grunden skal da lade det bortføre. Arbejdet skal begynde næstkommende forår efter vårkornets lægning og siden fortsættes »udi vår og efterhøst«, til hele åen er sat i forsvarlig stand, hvorefter den på samme måde skal vedligeholdes. Vægrer nogen sig ved at deltage, skal han bøde til sognets fattigkasse. Til at tage syn over åen udvælges et par pålidelige mænd, som dog ikke er delagtige i arbejdet. Under påkommende stridigheder må disse mænd henvende sig med deres besværinger til 2 af amtets største lodsejere, og efter deres kendelse afgøres så tvistighederne. Når én eller flere af de største lodsejere ønsker en fællesmose udgraven, da bør de øvrige ikke unddrage sig derfor men bidrage deres del til, at arbejdet bliver gennemført. Skal grøften nødvendig gå over én af de tilgrænsende marker, da må ejeren det ej nægte men skal dog have billig erstatning.

§ 7. Hvad flid og dygtighed, der bliver udvist for at gennemføre denne »velménte anordning«, det vil vi herefter lade os indberette af vore amtmænd, da det »altid er til vores højkongelige velbehag at erfare og se de herved føjende anstalters lykkelige virkning«. Indtræffer noget hinderligt, da skal samme amtmænd også indberette det med vedføjede forslag om, hvordan det bedst kan fjærnes. »Hvorefter de vedkommende allerundanigst sig haver at rette«.

Skønt det sikkert har været kommissionens mening, så lader det dog ikke til, at amtmændene straks har opfattet forordningens sidste § som en udtrykkelig befaling til *dem* om at indberette, hvad der på de forskellige steder i amtet nu herefter blev foretaget til fællesskabets ophævelse. I hvert fald findes der fra disse ikke i de første år nogen skrivelse, der omhandler dette æmne. Fra ganske enkelte godser er dette derimod tilfældet, og man ser da, hvordan der i det mindste på visse steder er bleven arbejdet med stor iver på at gennemføre, hvad forordningen bød:

På grev A. G. Moltkes gods Bregentved er allerede i løbet af året 1759 — første år efter forordningens udstedelse — iværksat følgende: Fællesskabet i Bonderød overdrev hævet, 14 landsbyer har fået deres marker afdelte og indgrøftede for sig selv, 2 moser er udgravede, og 2 åer rensede, så langt godsets grund strækker sig. — På samme måde mældes fra Sorø akademi, at flere af godsets byer har fraskilt sig og indhegnet, adskillige moser er bleven udgravede, Nidløse ladegårds jorder udskilte og indhegnede fra bøndergodset, 24,078 favne grøfter gravede, 940 fv.. stengærde sat, og sten til endnu 1000 fv. gærde er opbrudt og henkørt til hegnstederne. — Fra Ledreborg en lignende fremgang: Overdrev delte, marker indhegnede, moser udgravede, men navnlig synes man her at have kastet sig over hegnsætningen, ikke mindre end 4650 fv. jorddiger og 5239 fv. stengærde var opsatte i løbet af dette år.

Ikke alle steder havde man dog havt så godt held med sig. Således fortælle W. Hammond til Ågård, at han,

der er egnens største lodsejer, lod indvarsle samtlige 8 lodsejere til et møde hos Jørgen udriders enke i Kirke-helsinge for i forening at få bymarkerne delte efter forordningen. Men det viste sig snart, at dette foretagende var ikke efter *deres* hoved, der mødte kun 5, og efter at man til hest havde undersøgt markskellene efter 2 gamle bønders påvisning, og efter at skellene var bleven delte lodsejerne imellem til hegnsætning, så erklærede flere af dem, at de hverken vilde have lod eller del i alt det bryderi og den umage med fraskillelse og hegnsætning. Vilde Hammond og hans meningsfæller sætte hegn, så værs'god, for *dem* gærne, men selv skulde de ikke få skyld for at spilde deres tid på noget så unyttigt.

Fik kommissionen således ikke indberettet meget om forbedringer i den første tid, så fik den desflere forespørgsler, klager, besværinger o. desl. Disse drejede sig om alt muligt. Snart var det om deling af fællesjorder, hegnsætning, rensning af åer, mageskifte eller køb af beneficeret gods og krongods, snart var det om overgreb, forsømmelser og misforståelser i det uendelige. Ja undertiden endogså om sager, som slet ikke vedrørte den*). Selve forordningens noget uklare og ubestemte affattelse beredte mange vanskeligheder. »Her er,« skriver en indsender senere, »nu for tiden en standende strid om, hvor vidt overdrevene skal deles efter den gamle eller ny landmålingsberegning«, om åernes oprensning skal foretages uden undtagelse af alle, der får gavn deraf, eller kun af dem, hvis marker grænser til åen.

---

*) Som når f. ex. sognepræsten i Tostrup og Horne (Ribe stift). Ludvig Pontoppidan ansøger hos kommissionen om tilladelse for hans sognebørn til at indgå ægteskab i andet og tredje led uden at behøve at koste kgl. dispensation. Karlene *der* er nemlig så fattige, påstår han, at de ikke selv kan underholde familien, konen må hjælpe til, og det kan hun også derved, at »fruentimrene« der i sognene har lært at lave »sorte jydepotter«. Men da »fruentimrene« i de andre sogne ikke forstår denne kunst, så er karlene jo nødte til at søge sig mager blandt sognets pottemagersker, og det har de gjort så længe, at bægge sognes beboere nu næsten er en eneste familje.

om forordningen overhovedet skal forstås som et påbud (de, der gærne vil ud af fællesskab) eller som en tilladelse (de, der vil, at alt skal blive ved det gamle) o. s. v.

Særlig voldte magelæg utallige bryderier for kommissionen, så meget mere som den — fjærn fra »åstederne« vanskelig kunde have nogen grundet mening om hvem af de stridende parter, der havde ret. Og netcp dette har sikkert ofte præget dens virksomhed, man følte det godt ude omkring mellem folk, ti dens svar på forespørgslerne kunde tit være lige så tågede og ubestemte som selve forordningen. Det var derfor mellem forordningens venner vistnok kun et almindeligt ønske, som stiftamtmand Barner til Vedbygård fremkommer med, når han i en skrivelse af 21. april 1759 foreslår kommissionen at virke hen til, at der i hvert amt bliver udnævnt mænd, der på åstederne kunde undersøge tvistighederne og om mulig straks bilægge dem. — Af lignende forslag indkom noget efter — den 14. juli — endnu ét, og kommissionen, der åbenbart mere end én gang har følt sig temmelig usikker overfor de stridigheder, der var henstillet til dens afgørelse, anskaffer sig da også hjælp i nævnte øjemed skønt fra først af ikke så rigelig, som Barners forslag antyder. Daværende kammerjunker, Adam Kristoffer Holsten (til Holstenshus) blev nemlig under 18. avgust 1759 forordnet at tiltræde kommissionen med det særlige hverv at påtage sig, hvad der måtte forefalde at udarbejde eller forrette i tilfælde, hvor der skulde foretages syn på åstederne*).

Det beneficerede gods viste sig dog at være den største hindring for ophævelsen af fællesskabet mellem byer eller lodsejere. Størstedelen af det henlå nemlig som strøgods spredt rundt omkring over hele landet. Og aldrig så snart var forordningen for Sjælland udkommen, før det straks strømmede ind med tilbud fra de store lodsejere — dels om køb og dels om magelæg som også med klager over den vrangvillighed, slige tilbud mødte hos »beneficarerne«

*) Sjællandske tegnelser 1759.

(d. v. s. dem, der havde fået det beneficerede gods overdraget, såsom enkeltmænd eller kirker, »klostre«, skoler, hospitaler, stiftelser, Københavns magistrat, universitet o. a.)

Fra universitetets professorer findes der mellem kommissionens papirer en skrivelse, som oplyser om, hvor stor godsejernes iver var og tillige, hvorfor professorerne ikke vil gå ind på de gjorte tilbud, og da samme skrivelse sikkerlig gælder lige så meget for de øvrige beneficarers vedkommende, skal den her betragtes lidt nøjere. Den er dateret 23. marts 1759 altså knap 3 måneder efter forordningens udstedelse: Der er, hedder det, allerede nu indkommen til professorerne en sådan mængde forslag om køb og magelæg, at »bliver det sådan ved en lille stund endnu, og skal alle forslagene så udføres, da vil universitetet til sidst fast intet mere selv kunne beholde uden måske nogle gårde så slette, at ingen skøtter om dem«. Grunden hertil, mener professorerne, er den, at universitetet — som ejer af *strøgods* næsten overalt er *mindste* lodsejer. Hvis det er kongens mening, at universitetet *skal* miste sit jordegods, ja da bøjer dets lærere sig som tro og lydige undersåtter, men foreløbig vil de dog blot tillade sig at minde om én ting. Den nemlig, at det meste af omtalte strøgods er givet ved fundatser (regler for dets anvendelse, anerkendte af staten), der forbyder alle og enhver at gøre mindste forandring i den én gang fastsatte orden. Frederik d. 2.s fundats af 1571 indeholder blandt andet følgende »betænkelige ord«: »»Ingen af professorerne skal have magt til at sælge, skifte eller i nogen måde afhænde fra universitetet noget af det gods, ... som fremfarne konger dertil givet haver, og ej heller af det gods, vi nu dertil fundérer (henlægger), men det skal altid og stedse blive hos universitetet aldeles uformindsket under Guds evige hævn, straf og vrede . . . . uryggelig og uigenkaldelig også af os og vore efterkommere konger af Danmark under Guds evige hævn og straf over dennem, som noget herimod gøre««.

Det øvrige strøgods, som er givet på andre betingelser, og hvor forbandelsen ikke er tilføjet, det har professorerne

for øvrigt ikke noget imod at afhænde, hvis det er hans majestæts udtrykkelige vilje, »endskønt vi visseligen i almindelighed heller ønsker at beholde det. Men hvad det gods angår, som er under disse hårde klausuler (bestemmelser), da tør vi .... ikke handle derimod så meget mindre som heller ikke de hedenfarne konger har turdet gøre det for ikke at fortørne den almægtige Gud«, til hvis ære sådant er oprettet. Vi tør det ikke for »samvittigheds-skrupler«. Dog også hensynet til bønderne afholder os derfra, ti overlades disse til proprietairerne, og bliver de ufri og kommer under hoveri, da vil de stedse sukke over os. Eftersom det står klart for alle, at én af vore hoverifri bønder står sig bedre end en ufri og hoveripligtig, der på herremandens mark må bruge sin meste tid.

Også fra Københavns magistrat findes en skrivelse med vedlagt skøde på Bistrup hovedgård og bøndergods udstedt af Fr. d. 3. og bekræftet af Kr. d. 5. Bekræftelsen forbyder magistraten at indgå mageskifte med nogen angående dette gods, som den har modtaget for tro tjæneste under belejringen 1660 — undtagen vedkommende giver den tredobbelte værdi igen. Og i overensstemmelse hermed har magistraten da bestandig svaret dem, der kom i dette ærinde, at den med største fornøjelse skulde deltage i magelæg, når det vel at mærke kunde ské efter ovennævnte bestemmelse. Men desværre kun, der synes ikke at være nogen, der vilde magelægge på de vilkår.

Lignende vanskeligheder optårner sig alle vegne mod salg eller magelæg af det beneficerede strøgods, og jo længere tiden gik, desto flere kom for dagen. Kommissionen vidste til sidst hverken ud eller ind med de mange sager desangående og de endnu flere vanskeligheder. I begyndelsen havde den temmelig rask væk ladet det afhænde hver gang, der mødte et antageligt tilbud, så allerede i året 1759 var der alene blandt præstegårdsejendommene på Sjælland udstedt kgl. konfirmation (bekræftelse) på overdragelse af ikke mindre end 5 mensalgårde*) og 5 annex-

*) Således kaldes de bøndergårde, som foruden præstegård og annieksgård var henlagte til et præstekald.

gårde til verdslige herrer. Et antal, der langt overgår det, der fandt sted i de følgende år. Men lidt efter lidt lader det til, at den har fået en følelse af, at der måske burde tages reb i sejlene: Overdragelserne foregår mere langsomt, og omsider bestemte kommissionen sig til helt at blive disse afgørelser og dermed ansvaret derfor kvit. Den indsender da til kongen en forestilling, der — udtrykt i korthed — fremsætter følgende*):

Det skadelige fællesskab hidrører for en stor del fra det adspredte strøgods, hvormed én og anden er beneficeret, men det sér ikke ud til, at det bliver til noget med afskaffelsen af det fællesskab, som derved er fremkommen, eftersom de beneficerede bestandig henholder sig til de gamle fundatser, eller også søger de ved andre ubillige vilkår at undgå den »velmente forandring«. Dette værk bør derfor ved hans »majestæts højkongelige omhu« end ydermere »vorde understøttet og befordret«. Men nu er det jo så, at vi underskrevne medlemmer af kommissionen selv besidder en del jordegods, der undertiden også ligger i fællesskab med omtalte strøgods. Og denne omstændighed hindrer os i at foreslå nogen gennemgribende foranstaltning desangående. Det vilde derfor være langt heldigere, om kgl. majestæt udnævnte andre mænd, der ikke som os er part i sagen. De skulde da overveje og gøre indstillinger om alt, hvad der vedrører fællesskabet med det beneficerede strøgods.

Denne forestilling af kommissionen blev tagen til følge, og allerede d. 16. maj 1759 blev den »a parte kommission« udnævnt**).

Til medlemmer af denne kaldtes kammerherre Kristian von Støchen, konferenceråd Mogens Rosenkrantz samt den dygtige og ivrige reformven, biskop Erik Pontoppidan.

Kommissoriet pålægger disse mænd at gennemgå og overveje alt, hvad der med eller uden føje vil blive indvendt imod ophævelsen af fællesskabet mellem godsejerne

*) Kommissionens kopibog, side 34 (udateret).

**) Sjællandske tegnelser fra 1759.

og det beneficerede strøgods for så vidt, det tilhører Københavns universitet, kommunitet eller magistrat. Alt, hvad der til landvæsenskommissionen tidligere er indkommen af forestillinger og erklæringer vedrørende dette, skal udleveres til disse mænd, og alle de vink og oplysninger, samme kommission kan give dem, bør stå til tjæneste. Hvad forslag, de vedtager, skal indstilles til kgl. bekræftelse.

10 dage senere (26. maj) udgik en anden skrivelse til biskop Ludvig Harboe om også at indtræde i denne kommission »anlangende universitetets, kommunitetets og Københavns magistrats strøgods's fællesskabs ophævelse«.

Denne a parte kommission arbejdede nu i sommerens løb jævnsides med den oprindelige landvæsenskommission, og i slutningen af dette eller i begyndelsen af det følgende år indsendte den betænkning om de forelagte sager. Det viser sig imidlertid her, at medlemmerne ikke har kunnet opnå enighed på flere væsentlige punkter. Den betragter sagen under 3 hovedsynspunkter: 1) Bør de forbandelser, som f. ex. fundatserne på universitetets og kommunitetets godser indeholder, — hindre deres overdragelse til største lodsejer i fællesskabet mod betaling i penge? eller, hvis dette er tilfældet, kan der da 2) gives vederlag med tilstrækkelig sikkerhed i andet gods uden for fællesskab? Og endelig 3) Bør bønderne og deres efterkommere — efter professorernes påstande — aldrig undergives hoveriarbejde?

Angående det første spørgsmål, da deler kommissionen sig straks i et flertal og et mindretal. Flertallet (Støchen, Rosenkrantz og Harboe) mener at uovervindelige hindringer for strøgodsets afhændelse er forbandelserne i fundatserne; »ti sådanne forbandelser kan ikke uden samvittighedsskrupler . . . . sættes til side«. En sådan handling kunde desuden også skræmme andre fra at henlægge gods til lignende brug, i det de kunde frygte for, at det senere vilde blive anvendt i andre øjemed. Flertallet hævder derfor, at alt her bør bestå, som det er, »uryggeligt indtil verdens ende«. Andet gods, hvorover sådanne forbandelser ikke findes, kan derimod godt forandres efter bedste skøn.

Mindretallet (Pontoppidan) gør herimod gældende, at forbandelserne umulig kan forbyde eller forhindre myndighederne i at afhænde godset, når dette fremdeles anvendes efter »sit egentlige væsen«, og afhændelsen skér til det almindelige bedste. Forbandelserne kan ikke her komme i betragtning, ti — efter Salomons ord — en »uskyldig forbandelse« rammer ikke.

Andet punkt er alle medlemmerne enige om at besvare med ja. Der vil meget godt med sikkerhed kunne gives vederlag i andet gods uden for fællesskab, hvor sådant haves, men det er desværre kun på de færreste steder. Medlemmerne har imidlertid taget denne omstændighed i betragtning og fremkommer derfor til kgl. majestæt med følgende forslag: Alt det strøgods, som i følge de omtalte fundatser ikke kan afhændes for penge, det lader kongen taxere af »uvildige mænd« og modtager det derpå mod — efter en lignende taxation — at give gengæld af det kgl. gods i Odsherred. Fordelen herved blev da den, at stiftelserne fik deres gods samlet. Hvorimod kongen, som jo da fik strøgodset, atter kunde efter taxation lade det afhænde til største lodsejer på stedet.

Hvor vidt disse omvekslinger vilde blive til vinding eller tab for den kgl. kasse, sér kommissionen sig dog ikke i stand til på forhånd at kunne afgøre.

Tredje punkt deler atter kommissionen i 2 partier; Harboe og Pontoppidan hævder, at det vilde være synd og skam nogen sinde at pålægge strøgodsets beboere eller deres efterkommere hoveri, »dem til byrde, og landet til skade«. De har det langt bedre som hoverifri end som hoveripligtige.

Denne sidste sætning bestrides imidlertid ivrigt af de to andre særlig af Rosenkrantz: Bønderne kan have det lige så godt under hoveripligten som den foruden, ti i første tilfælde må proprietairen sørge for dem, i sidste tilfælde må de under alle omstændigheder sørge for sig selv. De kan heller ikke pukke på nogen ret for efterkommerne, ti fæstebrevene nævner kun fæsteren selv ikke hans børn.

Svaret på denne indstilling fra den a parte kommission lod længe vænte på sig. Det er, som om ingen rigtig har turdet trodse forbandelserne og imens vedblev alt desangående at henstå lige så uafgjort som hidtil. Omsider begyndte de købelystne godsejere at tabe tålmodigheden. Flere indsender til kommissionen skrivelser, hvori de søger at afkræfte forbandelserne, og at indskrænke »beneficarernes« — særlig professorernes indvendinger til udslag af blot og bar egenkærlighed og misundelse samt opfordrer kommissionen til ikke at lade sig standse af disse hindringer men føre det »priselige værk« til ende. Det dygtigste men tillige skarpeste og spydigste af disse indlæg er skrevet af den utrættelige Daniel Heitmann og dateret d. 31. marts 1761. Det begynder med en klage over, hvor småt og séndrægtigt det alle vegne går med ophævelsen af det skadelige fællesskab. Kun såre lidet er endnu opnået, og det bliver aldrig i verden bedre, før det private strøgods afhændes. Ti den største, om ikke den eneste hindring for fællesskabets ophævelse ligger netop i beneficarernes modstand derimod, en modstand, der også breder sig til de uvillige proprietairer. At professorerne og de andre beneficarer søger at fremstille sagen fra deres side, derom tvivler forfatteren ikke et øjeblik, men hvor hule og intetsigende deres grunde er, skal med lethed kunne bevises: Der er nu først forbandelserne, »at ville påberåbe sig disse . . . er at tilbagekalde den katolske overtro og vankundighed, der antager skallen for kærnen, bogstaverne for meningen. Som forstandige bør vi forklare fundatorernes vilje således, at godsets indkomster bør og skal til evig tid tilligge professorerne og stiftelserne. At sige eller tænke at fundator tillige har villet foreskrive, at ingen anden bonde må bruge gården end den, som en professor satte dertil, ingen anden styre godset end en professor, ingen anden ridefoged plage bønderne end en professors o. s. v., det kan dog aldrig falde et fornuftigt menneske ind«. Skal forbandelserne overhovedet ramme nogen, da må det vel blive den, der bestyrer godset slet, så det ikke giver så

mange indtægter, som fundator har bestemt,— hvem denne bestyrer så for ørvigt er.

Så er der hensynet til bønderne, som man også påberåber sig. Men man kan dog vanskelig få sig til at tænke, at »kærlighed og medlidenhed går så vidt, at de gode herrer skulde regne dem med, når de overlader deres bønder« i betragtning af, at de i fremtiden kunde blive hoveripligtige. »De nulevende kan jo ej nødes dertil, så længe de efterlever deres fæstebreve, og om deres efterkommere ved fæste dertil bliver forbundne, da skér dem jo ingen uret, da de ej mer er fødte til frihed end de andre bønder i landet, og når dem ej skér andet, end at de holdes til arbejde — hvortil de som alle andre mennesker og fornemmelig bonden er skabt — så er de jo ikke at beklage, om de ellers har et kristeligt herskab«. Vel »råder de beneficerede og fribønderne sig selv«, men så kan de også forfalde til så mange dårskaber, som de vil, uden at blive holdt tilbage af nogen.

De gode herrer kan da heller ikke lade sig afskrække af frygt for, at de ved en forandring skulde miste deres indkomster, eftersom de naturligvis skulde have fuld sikkerhed med første prioritet i hovedgårdene. At spå sig tab af en sådan forandring er det samme som at »spå os de sidste konger af den merovingiske familie el. race, som Gud i nåde forbyde og med dem en sådan omvæltning i regeringen, at al ejendom og al ret til tingene blev gjort til intet« men om noget sådant kan der selvfølgelig ikke være tale, forslaget kan kun blive til professorernes fordel.

Men er det da ikke »forunderligt, at d'hrr. professorer så vel som Københavns magistrat vil tvært imod deres egen fordel beholde bøndergodset«. Man kan jo dog umulig »mistænke disse to — så vel oplyste som hæderværdige korps for at misunde proprietairerne den fordel, som disse uden hines fornærmelse med tiden kunde vænte«. D'hrr. professorer kan i heldigste tilfælde *kun* holde alt i samme gænge som nu, hvorimod proprietairerne efter fællesskabets ophævelse kan til almindelig fordel forbedre godset.

Dog *grunde* må vel de gode herrer have til at nægte

forordningen fremme, men hvor vidt de er holdbare, bliver en anden sag. Jeg antager nemlig, at de består i følgende: 1) at ridefogderne — som i disse tilfælde gærne har mere at sige end deres husbond — *de* finder ikke deres regning derved. Ti selv om de for livstid beholdt den løn, som de nu har, så vilde det dog kun være småting imod, hvad de nu har i extrafortjæneste*), man kan derfor ikke undres over, at de gør, alt, hvad de kan for at få deres husbond — der gærne er ukyndig i landvæsenssager — til at forkaste proprietairernes forslag om afhændelse af strøgodset.

2) har de gode herrer visse rejser af deres bønder, og da disse er strøet over det hele land, kan de for deres adspredelse rejse, hvorhen de vil, uden at betale »fuhrmandspenge«.

3) den ærbødighed jeg har for disse to agtværdige korps, og de ædle følelser, man bør vænte hos dem, forbyder mig tanken om, at de kunde drives af nogen som helst egennytte, der var til det offentliges skade. »Skulde imidlertid nogen af dem — imod al formodning — være af modsat karaktér (og hvor finder man fuldkommenheden så almindelig, at den skulde besiddes af alle lemmer!), da kunde samme jo ganske vist tænke således: Når fællesskabet bliver ophævet, jorden bedre dyrket, kornet mere rigeligt, så må også kapiteltaxten falde, og mine indkomster altså formindskes — sandelig, en stor fristelse for egennytten!« —

Dette lange indlæg, hvoraf ovenstående er et kort uddrag, slutter med et forslag om at omveksle strøgodset med kgl. majestæts samlede gods i Odsherred. Altså samme forslag, som den a parte kommission allerede havde fremsat i sin betænkning.

»Såre lang er rettens vej«: Der gik over halvandet år, og endnu havde kommissionen ikke fået sin indsendte forestilling hverken bekræftet eller afslået. Den skrev da d. 7. avgust til rentekammeret, hvor forestillingen var bleven lagt i bero, og mindede det om, at det snarest

*) Jævnfør: »Jæppe på bjærget«.

mulig burde afgive sin betænkning over sagen, for at den kgl. resolution dog endelig en gang kunde erholdes, så »de proprietairer, som for at få fællesskabet ophævet, bestandig her i kommissionen anholder om samme strøgods, kan få endeligt svar«. Denne påmindelse fra kommissionen hjalp. D. 17. avgust 1762 erklærer endelig rentekammeret som svar på forestillingen, at det vilde være betænkeligt, at bortskifte sådant gods som det i Odsherred, da det både er samlet og giver sine gode indtægter »uden restance«. Man véd jo desuden slet ikke noget om, hvad proprietairerne vil give for det bøndergods, som kongen modtager til gengæld, måske de slet ikke vil have det, når det kommer til stykket.

Denne noget gnavne erklæring synes for en lang tid at have nedslået modet hos kommissionen, ti som følge deraf fik dens forestilling naturligvis ikke kgl. stadfæstelse, og det så altså ud, som om deres arbejde havde været spildt. Først efter mere end et halvt års forløb tog man atter sagen op til fornyet overvejelse. Det gjaldt da først om at få klaret, hvor vidt proprietairerne vilde være rede til at købe strøgodset i tilfælde af, at kongen overtog det, og i den hensigt udsendte kommissionen da d. 26. marts 1763 en skrivelse til nogle grever og friherrer samt alle amtmænd i hvis amt, der fandtes fællesskab med omtalte strøgods. Med skrivelsen fulgte et uddrag af jordebøgerne over det strøgods, der på de forskellige steder lå i fællig. Og med dette uddrag skulde nu amtmændene henvende sig til hver enkelt af de proprietairer, der var største lodsejer i nævnte fællesskab, og hos ham forespørge sig, om han vilde modtage det strøgods, han der var i fællig med, og hvad han i så tilfælde vilde give derfor.

Denne skrivelse er det sidste livstegn, der er efterladt af den a parte kommission. Hvor vidt den imidlertid har udrettet noget synderligt med sin sidste skrivelse, fremgår ikke klart af det foreliggende, men fuldud nåde den aldrig sit mål; det beneficerede gods blev aldrig afhændet mod samlet gods i Odsherred. Opgaven har åbenbart været for indviklet til, at den ad den vej kunde løses, endnu i et par

års tid vedblev Daniel Heitmann at indsende stykker om denne sag, idet han stadig drager til felts mod beneficarerne særlig professorerne og ordentlig læser dem texten, men skønt der bestandig foregik magelæg i det små, så havde kommissionen dog ladet sagen falde for så vidt den angik en almindelig og gennemført bytning. Der findes intet som helst om, hvornår den a parte kommission er bleven opløst, så rimeligvis har den i al stilhed selv besørget sin opløsning.

Skønt krigsråd Daniel Heitmann under hele den oprindelige kommissions tiårige beståen — stadig hævder sin plads som den ivrigste og utrætteligste indsender af »forslag«, »betænkninger« og »afhandlinger«, så var der dog mange foruden ham, som gjorde det samme, og kommissionen fandt snart, at den også her måtte have hjælp i en særlig underafdeling. Hvorfor også en sådan blev udnævnt ved kommissorium af 11. april 1760. Dens 3 medlemmer var mænd, der i forvejen alle var med i den oprindelige kommission eller de senere oprettede nemlig Adam Kristoffer von Holsten (den gang udnævnt til kammerherre), Mogens Rosenkrantz (også kammerherre) og etatsråd Jakob Barkman. Disse 3 mænd skulde »tilsammen træde« for »nøje at gennemgå, overveje« og omsider betænkning afgive over, hvad kommissionen tilsendte dem af indkomne forslag, forestillinger, betænkninger o. dslg. 5 år senere udnævntes endvidere kammerherre Willum til Bjerregård som medlem af denne underafdeling. Hvad disse mænd her har udrettet, er nu meget vanskeligt at oprede, da deres virksomhed vistnok faldt så meget sammen med kommissionens, at den ikke har sat spor i nogen særlig retning.

Efter således at have fulgt kommissionens udviklingshistorie vendes tilbage til dens arbejde for ad lovgivningens vej ved forordninger og lign. at få det »skadelige fællesskab« ophævet. Den første forordning må som før sagt nærmest betragtes som et slags forsøg og omfattede derfor alene Sjælland, Møen og Amager, men kommissionen syntes, at forsøget var faldet heldigt ud, og besluttede at

gå videre ad den én gang betrådte vej: Forsøget skulde udvides og allerede d. 28. dcbr. 1759 udkom en ny forordning omfattende »Fyn, Lolland og Falster med underliggende øer«. Den er i alt det hovedsagelige temmelig énslydende med den første. Kun synsforretningen over de oprensede åer forandres lidt, i det den ikke længer skal foretages af 2 af de største lodsejere i amtet men derimod af stedets stiftsbefalingsmand og amtmand. Rimeligvis har man funden det tidligere tilsyn noget sløjt og villet sørge for et skrappere. I forordningens sidste § findes endvidere en lille opfordring til at enes i mindelighed, da det i tilfælde af uenighed i fællesskabssager herved forbydes alle og enhver »sig derom til proces og rettergang med hinanden at henskyde«. Hvad denne forordning indeholdt mere end den forrige, skulde også gælde for Sjælland, Møen og Amager.

Af et opbevaret, skrevet udkast til denne forordning*) ses, at kommissionens medlemmer vistnok har været noget uenige om delingen af hegnene, idet nogle holdt på at de fremdeles — som i første forordning bestemt — skulde deles efter byernes »hartkorn og høvders påslag«, hvorimod andre heldede til den anskuelse at hegnene burde deles således, at hver by tog halvt hegn, så langt som dens grunde strakte sig. Imidlertid den ny forordning hævder dog, at delingen fremdeles skal foregå, som i den første forordning bestemt.

Men heller ikke her standsede kommissionen. En lignende forordning burde også udstedes for Jyllands vedkommende, man lagde straks hånd på værket, og allerede d. 4. marts indsendtes en forestilling undertegnet af Holstein, Moltke og Tott.**) I denne meddeles, at kommissionen nu efter at have gennemgået indberetningerne fra Jylland straks har gjort udkast til en ny forordning også for denne landsdel.

---

*) I pakken nr. 8: »Concepter og materialier til forordninger ang. landvæsenets forbedring i årene 1759—71«.

**) Jydske messiver og åbne breve 1760, nr. 66.

Den har brugt en afskrift*) af forordningen for Fyn som grundlag, i det den har rettet eller udstreget utydelige og mindre velvalgte udtryk i texten samtidig med, at den i margen har tilføjet, hvad der særlig skulde sigte til Jyllands tarv, dog således at tilføjelserne også skulde gælde de øvrige landsdele, for så vidt der i dem fandtes noget tilsvarende.

De vigtigste tilføjelser er i korthed følgende: Til § 1. Fællesjagt på marker, der kun har èn ejer (enemærker), kan ikke fordres af nogen. — Til § 2. Den, som forud har indhegnet noget for sig i det fælles fang, skal ské forholdsmæssig afkortning i det fælles hegn. Under hegningen skal hver vogte sig for at gå de almindelige heder for nær.

Til § 3. Byerne skal tage *halvt* gærde, grøft og dige med hverandre, så langt deres grunde sammenstøder, men bymændene skal dele byens hegn »efter deres hartkorns ny matrikul og høvders lovlige påslag«. Selve hegnene burde helst sættes af sten, men, hvor æmne fattes, da med »varagtige grøfter el. diger«, belagte med tørve, tilsået med marehalmsfrø el. tilplantet med levende hegn. Proprietairerne bør i lighed med, hvad der skér på de kgl. godser — ved passende belønninger opmuntre deres bønder til at fremelske slige hegn.

Til § 4. Om en proprietair efter lovens tilladelse »deler sine egne bønders jord ved reb«, hvor ingen anden lodsejer har part i marken, da skal han for fremtiden have lov til at inddrage under samme rebning endogså de jordstykker, som under navn af ornum, stuf el. særkøb hidtil har været undtaget derfra.

Til § 5. Enhver godsejer advares imod at gøre salg, køb eller mageskifter, hvorved fællesskabet øges.

Den således øgede forordning for Jylland udkom så d. 8. marts 1760**).

*) I pakken nr. 8: »Concepter o. s. v.«

**) Den rénskrevne original findes underskreven af kongen og kontrasigneret af Holstein.

Endnu én forordning skylder kommissionen sin tilblivelse nemlig: forordning af 15. maj 1761 »angående landvæsenet i Danmark, dets ydermere forbedring ved fællesskabet at ophæve og hindre«. Den omfatter hele landet men er mere kortfattet og af mindre betydning end de tidligere.

Den begynder med en besværing over, at proprietairerne ingenlunde retter sig efter den advarsel, som i sidste forordning tilføjedes § 5, så i stedet for at søge efter på enhver måde at komme ud af de gamle fællesskaber, så rager mange proprietairer sig ved køb eller salg af enkelte bøndergårde ind i ny uden at bryde sig om forordningen, blot de skimter en smule egen fordel derved. Men såsom fællesskabet *er* skadeligt, så bør sådant forbydes, da det heles fordel står over den enkeltes. Ti befales da herved i § 1, »at ej nogen herregård efter dags ved køb eller salg, mageskifte, arv, gave eller andre tilfælde må skilles fra dens bøndergods, og godset i sig selv ikke heller udi flere ejeres hænder således adspredes, at fællesskab deraf forårsages. Understår nogen sig herimod at handle, må han vænte efter beskaffenheden enten med ommældte ejendommes forbrydelse eller med anden vilkårlig straf at vorde anset.«

§ 2 fastslår den ligeledes sørgelige kendsgerning, at fællesskabet endnu langt fra er ophævet alle vegne. Tvært imod det går småt, men herved bydes, at der nu skal tages fat med mere kraft, og da ophævelsen, som bekendt, tit strander på det umulige i at opnå enighed mellem de pågældende, så skal alle og enhver her efter dags henvende sig til amtmanden, som da skal tilsende tvende kyndige landmænd, der kan optræde som mæglere, i det de på åstedet undersøger stridens årsag. Hvis det ikke lykkes dem at fjærne denne, skal de i forening med amtmanden indsende beretning og betænkning derom til kommissionens afgørelse.

Den tredje og sidste § angår jagtretten. Denne, der ved de tidligere forordninger blev indskrænket til kun at måtte udøves af dem, der ejede mindst 10 td. af det fælles

hartkorn, bliver yderligere indskrænket til kun at gælde dem, der har 20 td. —

Denne og den tidligere bestemmelse om indskrænkning af fællesjagten tager, som man sér, ikke samme billige hensyn som forordningernes øvrige bestemmelser. På den måde kunde man ganske vist let komme ud af fællesskabet, om hele fællesejet med et magtbud blev overdraget til største lodsejer, men hverken om retfærdighed eller billighed, kunde der da godt være tale, da det var et åbenbart indgreb i de mindste lodsejeres ejendomsret. At disse da heller ikke billigede den, ses blandt andet af de ansøgninger, der — rigtignok forgæves — blev indsendt om at beholde den.

De tvende kyndige landmænd, som § 2 henviser til, var endnu ikke bleven udnævnte ved forordningens udstèdelse, men beslutning derom var dog tagen: allerede 6 dage før (d. 9. maj *) var udsendt en skrivelse til alle landets amtsmænd med opfordring til disse om hurtigst mulig at tilsende kommissionen navnene på 4 af de mænd i amtet, som de anså for bedst skikkede til at påtage sig et sådant mæglerhverv. 2 af disse skulde da af kommissionen udvælges, hvorimod de 2 andre skulde træde til i de førstes sted, om disse fik forfald.

Amtmændenes forslag indkom nu i den påfølgende sommer, men mange synes at have havt stort besvær med at finde passende mænd i det ønskede antal. Godsejere kunde man jo nemlig ikke være bekendt at byde en sådan post; forvaltere og forpagtere bør »for det almindelige bedste« helst undgås, og da fæstebønder heller ikke vel kan komme i betragtning, så bliver tilbage *kun* de mindre proprietairer og de få selvejerbønder. Disse kan nu mangen gang også være i besiddelse af den største dygtighed i den ønskede retning, men her møder så en anden vanskelighed: forretningen vil, hvis den ikke skal lønnes, sluge en mængde penge, dels som rejseomkostninger og dels måske som løn til skriver og landmåler for ikke at tale om tidsspilde og for-

*) Kommissionens kopibog.

sømmelse af sin egen bedrift. Altsammen noget, som mindre velhavende folk vanskelig kan afsé. Og desuden vil folk sikkert være bange for at komme i uvenskab, klammeri og måske proces med de folk, som de skal dømme imellem.

Danneskjold-Samsø, amtmand over Sorø og Ringsted amter har således kun to mænd at nævne i hvert amt. Løvenørn (Korsør og Antvorskov amter) har kun 5 for bægge amter tilsammen og deriblandt endda hans egen fuldmægtig. O. s. v.

Gennemgår man de navnelister, som af amtmændene blev indsendte, da ses de mest at indeholde navne på proprietairer enkelte forvaltere og selvejerbønder, *én* fæstebonde samt nogle andre f. ex. møllere. Man finder navne som:

Rasmus Braband til Sonnerupgård;

Johannes Vedel, »en dygtig selvejerbonde i Svendstrup . . . . en skikkelig mand, der forstår at dømme om jorders beskaffenhed«;

oberstlieutenant Barner til Egemark;

Hans Kærsgård, forvalter på Birkindegård;

avditør Påske til Bøstrupgård;

Hammond til Ågård;

Hans Brændholdt, fæstebonde i Odense amt »bekendt som en god landmand«;

birkedommer Frederik Bagger til Julskov;

Sten de Stensen til Avnsbjærg;

Mads Lillelund til Sindegård »en sindig og meget redelig mand, som forstår det vesterlandske gods's administration, hvortil han i stilhed og rolighed aléne applicerer».

O. s. v.

Under 4. oktbr. tilsendtes samtlige »kyndige« landmænd anvisning om, hvorledes de havde at forholde sig i deres ny hverv: De skal i amtmændenes nærværelse tage syn over åstederne og derefter gøre forslag om, hvorledes magelæget eller handelen med størst billighed kan foregå. Kan der desuagtet ikke opnås mindeligt forlig, da skal

deres forslag samt amtmandens betænkning derover indsendes til kommissionens afgørelse.

For tilstrækkelig at få kundgjort disse mænds udnævnelse og deres hverv blev der under 23. marts det følgende år sendt 20 afskrifter af de »landkyndige« mænds anvisning til hver af landets amtmænd med påbud om at uddele dem mellem amtets godsejere og proprietairer, således at alle kunde få fornøden underretning i tilfælde af, at nogen ønskede samme mænds hjælp.

Også grever og friherrer fik lignende afskrifter til uddeling.

For endnu mere at opmuntre folks lyst og ævne til at få fællesskabet afskaffet blev der af kommissionen udvirket tilladelse til, at alle »breve, documenter og pakker«, som indsendtes *til* eller afsendtes fra samme, måtte gå portofrit. Dette i forening med de »landkyndiges« udnævnelse havde til følge, at kommissionens brevveksling voksede i et omfang som ingen sinde før i de foregående år. Men alligevel har dens medlemmer vistnok havt mindre at bestille end før, ti næsten alle sager (forespørgsler, stridigheder o. lign.) henvises fra nu af til de landkyndiges undersøgelse, i det kommissionen kun forbeholder sig den endelige afgørelse.

De landkyndiges stilling var lidet misundelsesværdig, fik man tak for sin forretning, kunde man være glad, men som oftest vankede der kun utak, proces og det, som værre var.

Amtmanden over Skivehus amt Verner Rosenkrantz fortæller blandt andre et exempel herpå: Mellem kommerceråd Hvid til Jungetgård og hans naboer var der opstået strid om noget jordegods. Amtmanden og de landkyndige mænd blev tilkaldt som mæglere og afgav en kendelse, der gik Hvid imod. Herover blev denne så opbragt på mæglerne og særlig på Rosenkrantz, at han foruden megen anden ulæmpe også stævnede ham for Salling herredsret, men da han ikke her kunde få dom over ham indstævnede han ham derefter for Viborg landsting. Heller ikke her vilde det lykkes, og derfor havde han (Hvid) nu lige for nylig indstævnet Rosenkrantz for tredje gang og nu for højesteret. Rosen-

krantz beklager sig stærkt over denne behandling så meget mere, som det jo i forordningerne er forbudt alle og enhver at føre proces om landvæsenssager. »Bliver det en proprietair tilladt for den sags skyld at angribe amtmanden eller de to landmænd, når kendelsen ikke falder i hans smag«, da bliver det en kostbar og såre udsat stilling.

Kommissionen giver Rosenkrantz ret og sender kort efter til stiftamtmanden en skrivelse, hvori »det pålægges ham at tilholde Hvid om at frafalde procesen«. Dette er rimeligvis sket, og sagen dermed sluttet.

Et andet exempel på, hvor mange bryderier og ubehageligheder de landkyndige kunde blive udsatte for — hidsættes her efter indlæg fra Svendborg amt.

I foråret 1762 indkom en klage fra en del bønder i Vester-Åby, Salling herred. De gjorde deri gældende, at justitsråd Jens Lange til Rødkilde »selvrådig« havde på deres grund ladet opkaste en grøft som hegn mellem hans lykke og deres bymark. Om den gode græsning, de derved har mistet, vil de ikke tale, men indskrænke sig til *blot* at fremhæve den bestandige fare, der nu er for, at deres kreaturer skal falde i denne store grøft og derved ynkeligen krepére. De »anholder« derfor om, at grøften atter måtte blive tilkastet, selv om Lange måske nok vil foregive, at den er gravet for at aflede vandet fra hans tørvelung og eng.

Den 10. april skriver kommissionen da til amtmand Adeler til Lykkesholm, om han vil lade grøften undersøge af amtets 2 landkyndige mænd og om mulig sé til at få parterne forligte. Skulde dette ikke lykkes, må der til kommissionens overvejelse indsendes en meget omhyggelig og udtømmende forklaring af sagen.

Da amtmanden havde modtaget ovenstående med bøndernes klage vedlagt, sendte han først denne til Lange for at afæske ham en erklæring derom. Lange svarer, at grøften blev gravet for 27 år siden — ikke på bøndernes, men på hans egen grund. Ingen sinde har der været klaget over den før birkedommer Busch nu sidste år »besværede sig på kammerherre Holstens (Holstenshus) vegne«. Grøften

er Lange meget nyttig, og det vil blive ham til stor skade på »tørv og grøde«, om den atter skal tilkastes, han er overbevist om, at det ikke er bønderne selv, der har lavet den klage, der må stå andre bag ved, og det folk, der ønsker ufred.

Denne erklæring indsendte amtmanden til kommissionen, men i en ny skrivelse dateret d. 3. juli får han pany gentaget, at kommissionen ikke kan træffe nogen afgørelse i denne sag, før bægge parter på åstederne er forhørte af de udvalgte landmænd, og førend en fuldstændig betænkning og forklaring af alle omstændigheder er indgiven«. For sikkerheds skyld bør amtmanden dog først forhøre sig hos de klagende bønders herskab, ti dersom disse er til freds med den nuværende tilstand, »følger det af sig selv, at ikke noget på bøndernes andragende er at reflektere«.

Det viste sig imidlertid, at kammerherre Holsten støttede klagen fra sine bønder i Vester-Åby. Synsforretningen skulde altså foretages og på den fastsatte dag (d. 24. avgust) blev alle de tilstødende lodsejere tilsagte at møde på åstedet for at »afgive deres bemærkninger«. Foruden disse mødte så de to landkyndige, nemlig borgmester og byfoged i Fåborg samt herredsfoged i Salling herred, Mølmark og birkedommer Fris. De havde med sig til yderligere sikkerhed 2 hjælpere eller undersynsmænd, som Mølmark havde skaffet. Efter at alle var ankomne, »gjorde de (landkyndige mænd) deres forretning«.

Om denne forrretning findes der indsendt 2 vidtløftige redegørelser, én fra Lange og én fra de landkyndige mænd. Lange slår så småt på, at forretningen er bleven ledet partisk, og selv om han ikke udtaler det lige frem, så antyder han dog muligheden af, at der kan have været bestikkelser med i spillet. Efter at have berørt synsforretningen på åstedet fortæller han videre, hvordan Mølmark bad Fris og de 2 medhjælpere om at følge med ind til Lange, i det han (Mølmark) »foregav«, at han ikke havde pen og blæk. Da de kom ind i stuen, begyndte Mølmark at skrive på indledningen til sin forretning uden i mindste måde at omtale, *hvad* der blev skreven. Dette fandt Lange meget

upassende, men Mølmark fortsatte på den begyndte vis, indtil han pludselig afbryder med den erklæring, at han ikke vil have mere med den forretning at bestille. Anledningen dertil tog han af nogle få ord, der af mig (Lange) »discursive« blev talt. Jeg bad ham 2 gange om at fortsætte, men bægge de landkyndige mænd og deres hjælpere rejste øjeblikkelig, uden at jeg fik deres mening om sagen at vide. Siden hørte jeg jo nok, at de ganske rigtig var rejst den 1½ mil lange vej til Holstenshus, hvorfra klagen jo netop var udgået. Der har de så samme eftermiddag til ud på aftenen siddet og udarbejdet forretningen, som formodentlig bliver derefter.

Lange slutter sin redegørelse med at bede kommissionen om ikke at træffe endelig afgørelse af sagen, før han får en klage opsat og med tingsvidner indleveret til dens undersøgelse.

De landkyndige mænds redegørelse udfylder og berigtiger i flere henseende Langes og gør overalt indtrykket af at være den pålideligste.

Så snart synsforretningen på marken var endt, hedder det her, gik alle — med undtagelse af forvalter Boye — ind i Langes stue. Forvalteren kom dog et kvartérstid senere. Der var da til stede Lange, Fris, de to »syns- og granskningsmænd« samt Mølmark. Sidstnævnte satte sig straks hen ved et bord, fremtog papirerne og begyndte at skrive på forretningen. Imidlertid kom også forvalter Boye ind, og der blev da dækket til kaffe ved et bord, modsat den ende af stuen, hvor Mølmark sad og skrev. Han vedblev sit arbejde imens de andre: Lange, Fris, Boye o. s. v. tog plads ved kaffebordet. Det sér ud, som om Mølmarks tavshed og uforstyrrelige ro ophidsede justitsråden, der selvfølgelig gærne vilde vide lidt besked om, fra hvad kant vinden blæste. Jo længere tiden gik uden nogen tilkendegivelse heraf, desto mere spændt og desto mere forbitret blev han, indtil vreden endelig kogte over, så han midt under kaffedrikningen og ellers uden nogen anledning »faldt ind i den discours« — at sige, at kammerherre Holsten havde ej nødig at lade nogen møde, — der var den til stede, som stod i hans årlige løn og fik 100 rdl. for sine kommissioner.

Kammerherren, ja ham vilde han have undskyldt i denne sag, det var kun slette og ondskabsfulde mennesker, der havde forført ham.

Birkedommer Fris tillod sig nu at afbryde justitsråden og spørge, om han med den person, der fik de 100 rdl. vilde betegne birkedommer Busch, men hertil svarede Lange nej, det var en ganske anden; klagen over grøften var vist meget snarere skreven i Fåborg end på et birkedommerkontor, og endda sér man sådanne partiske mennesker deltage i forretningen.

Den mindre hyggelige samtale blev nu for en stund afbrudt ved, at man rejste sig fra kaffebordet, men endnu gentagne gange kom Lange tilbage til dette æmne, i det han hver gang opvartede med »adskillige og uanstændige talemåder« desangående.

Mølmark havde hidtil passet sit skriveri og tiet helt stille, men da han omsider blev klar over, hvorhen talen sigtede, blev det ham dog for hedt, han rejste sig og spurgte Lange, om han med alt dette ménte ham (Mølm.), om han beskyldte ham for at være partisk og at være ophavsmand til klagen, og om han tænkte, at *han* fik 100 rdl. årlig fra Holsten. Ja, svarede Lange, *ham*, netop ham var det, han havde mént, og han vilde godt bevise alt. Mølmark erklærede det hele for usandhed og sagde, at han aldrig fik én skilling. Lange: »Nej, du får ikke én skilling, men du får 100 rdl.«. Mølmark erklærede det atter for usandhed og opfordrede Lange til at bevise det, da han ellers nok »på lovlig måde skulde udgøre det med ham«. Mølmark var under denne samtale trådt frem i stuen, justitsråden vedblev at fare op og ned ad gulvet med lange, heftige skridt. Fris derimod trak sig længst mulig tilbage fra krigsskuepladsen og søgte henne i en vinduesfordybning at samle sig ved læsningen af et brev. Stillingen var åbenbart meget truende. Men nu gik Mølmark atter tilbage til sit bord, indpakkede i en fart alle sine papirer og erklærede, at han ikke på dette sted vilde befatte sig mere med forretningen; hvorpå han og Fris tillige med deres hjælpere forlod stuen og lod den vrede justitsråd ene tilbage med sin forvalter.

Hvad selve den omstridte grøft angår, da betegnes den i synsforretningen som meget nyttig for Lange men tillige som meget farlig for naboernes kreaturer på grund af dens dybde og ringe bredde. Sidste post vilde Lange imidlertid ikke på nogen måde anerkende, og han satte sig straks i bevægelse for at få synsforretningen ved dom erklæret for ugyldig og en anden afgiven af andre synsmænd. Vanskeligheden i at nå dette mål bestod fornemmelig i den omstændighed at selve hans modstander Mølmark vilde som herredsfoged blive den, der skulde afsige dommen over synsforretningen, og hvorledes den da vilde falde, var jo let at forudse.

Det gjaldt da for Lange om for enhver pris at undgå dette, og i den hensigt indsendte han da til amtmanden et andragende om at få indsat en sættedommer i Mølmarks sted angående denne sag. Hans begæring blev ham øjeblikkelig tilstået, og nu syntes Lange at »det stod sig *bedre* med sagen«. Den 19. septbr. lod han så alle vedkommende indstævne til at møde i Salling herredsret d. 11. oktbr.

Dagen kom og med den blandt de andre indstævnede også Mølmark, der imidlertid straks gjorde gældende, at han ikke sådan uden videre kunde vige sit dommersæde »for en konstitueret sætterdommer«. Aléne *han* var her ansvarlig for rettens pleje, og han fordrede derfor betænkningstid til den 25. oktbr. Langes sagfører nedlagde forgæves indsigelse herimod. Fordringen blev tilstået. Men amtmanden, der i første øjeblik havde tilstået Lange sættedommer uden at tænke nærmere derved, blev imidlertid nu betænkelig og beslutter sig til selv at rejse ned og undersøge sagen. Han fik herredsfoged Leth og birkedommer Blangsted til at rejse med, og de 3 høje herrer undersøger så i forening grøften men finder i enhver henseende synsforretningen rigtig, og efter at amtmanden således med egne øjne havde overbevist sig om, at Lange havde uret i sine påstande, tilbagekaldte han atter tilladelsen til sættedommer, for at — efter forordningen — »ingen vidtløftighed skulde ské«.

Den 25. oktbr. mødte Mølmark i retten med amtmandens tilbagekaldelse, i det han dog tillige erklærede, at selv om denne tilbagekaldelse ikke havde fundet sted, kunde han

dog af samvittighedshensyn ikke her have veget sit dommersæde.

Langes forsøg på ved dom at få synsforretningen erklæret for ugyldig var altså strandet, men hans stivsind, der var lige så stort som hans hidsighed, vandt dog alligevel et slags sejr. Det lykkedes ham nemlig at gøre Mølmark så led og ked af sin bestilling som »landkyndig«, at han besluttede at fratræde denne.

Allerede i et brev af 4. septbr. havde han bedt amtmanden fritage sig for nogen sinde mere at få noget at gøre med sagen mellem Lange og bønderne. Amtmanden gjorde, som han bad og beskikkede for denne sags vedkommende i hans sted kammerråd Bagger til Julskov. Men heller ikke Bagger blev gammel i embedet; den 2. nvbr. beder ligeledes han sig fritaget derfor, og den 13. samme måned kommer en lignende anmodning fra Fris for hans vedkommende. Det lader til at Lange hurtig forstod at gøre dem kede af sagen.

Amtmanden vidste til sidst hverken ud eller ind og sender derfor de tre mænds anmodninger til kommissionen med forespørgsel om, hvad han skulde svare dem, og hvad han i denne sag videre skulde gøre. Kommissionens svar lod vænte på sig et par måneders tid, endelig indtraf det hen midt i januar det følgende år. Det er temmelig kortfattet men går for øvrigt ud på, at så længe »landmændene står i kvalitét« som sådanne, kan de ikke undslå sig for at mægle eller tage synsforretning, hvor som helst de dertil bliver opfordrede. Hvis altså Mølmark og Fris vedblev at klæde posten som amtets landkyndige, måtte de også i påkommende tilfælde fortsætte i sagen mellem Lange og bønderne.

Hvad beslutning Fris tog efter dette omtales ikke nærmere, men rimeligvis har han rettet sig derefter. Mølmark derimod vilde ikke for nogen pris på ny til Rødkilde; hvorfor han da også straks indgår til selve kommissionen med begæring om fritagelse fra sit hidtidige hverv som »landmand«. Hans begæring tilstår kommissionen, og efter en ny indstilling af amtmanden udnævnes (den 6. marts 64) til hans efterfølger forvalter på Hvedholm Søren Læsø.

Havde de landkyndige mænd således nok af fortrædeligheder og besvær, så kunde det endda tit knibe med lønnen. Vel hed det i deres instruxer, at i almindelighed skulde bægge de stridende parter bidrage; dog, om nogen uden føje havde tilkaldt deres hjælp, da burde han selv betale. Forholdet var altså ikke nærmere fastsat, eg derved opstod ofte ny stridigheder i det den part, der var utilfreds med deres afgørelse, lod betalingen bære vidne derom. Mange af de udnævnte mænd bad derfor også snart om fritagelse for hvervet, men det gik kommissionen i reglen nødig til, da det ikke var nemt at få andre i deres sted.

Blandt de ting, der særlig vedblev at volde kommissionen flest vanskeligheder, var fremdeles de offentlige el. beneficerede godser. Som omtalt, lykkedes det ikke kommissionen at få dem byttede med krongodset i Odsherred. Imidlertid anstrængte man sig meget for at få de, der ikke var »under forbandelserne«, magelagte, dog mødte også her mange hindringer. Godsejerne klager over stiftelsernes og beneficarernes vrangvillighed, og disse klager igen over hines påtrængenhed: Ålborg hospital er således på det rene med, at det nu snart kan skyde en hvid pind efter alle sine for øvrigt betydelige jordejendomme. De findes nemlig som strøgods adspredt vidt omkring. Hospitalet er så godt som aldrig største lodsejer og må derfor til sit eget tab bestandig rette sig efter andre og modtage i magelæg, hvad de vil byde. Skal galt være, ønsker hospitalet dog heller at afhænde godset mod rede penge, så vèd man dog, hvad man får, hvorimod det tilbyttede gods gærne er noget, som største lodsejer ikke skøtter om at beholde.

Lignende forhold findes overalt. Stiftelserne holder ikke af at magelægge med godsejerne, de vil hellere helt sælge. Grev Ranzau og biskop Ramus i Fyn anmoder derfor også om tilladelse til at lade sådant gods i Odense amt sælge ved auktion. Kommissionen tillader det efter nogen nølen dog med det forbehold, at dersom største lodsejer — selv efter auktionen skulde bestemme sig til at give mere derfor end den højstbydende, da skal han alligevel have det.

Fæsterne på de forskellige gårde var for det meste meget ilde til freds med at skulle skifte herskab. De havde det

sædvanlig langt bedre, end de kunde vænte at få det under nogen som helst godsejer. De gjorde derfor også, hvad der stod i deres magt for at blive under deres gamle herskab. Men vilde dette ikke lykkes, søgte de lige så ivrigt at undgå et nyt. De hindrede f. ex. ved en blot »pro forma« handel andre i at få gården, eller de om mulig selv købte den og således blev selvejere.

Det er i anledning af dette forhold, at en indsender, Poulson »Børlumkloster«, angriber stiftsøvrighederne, som netop søger at fremme afhændelsen ved auktion. I stedet for at formindske fællesskabet vil — skriver han — denne fremgangsmåde netop vedligeholde ja måske øge det, ti nu købes det ofte af folk, der — blot fordi de har formue, og fordi de vil gøre fortræd, trænger sig ind mellem andre. Ja det går endog så vidt, at sådanne fælligbundne steder købes af fæsterne selv (i det mindste skal det da hedde således), hvorved byen da bliver delt mellem mange i stedet for det ene fællesskab med hospital, stamhus el. præst. Man siger, at auktionen er til fordel for stiftelserne — nok mulig, men jeg svarer: forordningen er ikke udgået for at berige eller fordele nogen men kun for at ophæve fællesskabet. »Nådige herre og konge! det er med jordegodshandel som med bissekram, det stykkes ud i alle tal, folkene for sig og hartkornet separat. Ja bønderdrenge pranger nu med småsteder som med kvæg, og hvad uheld sådant forårsager indses let: Mandskabet bliver frit og ørkesløst, og største lodsejer hindres på ny i alle gode indretninger. Det var at ønske, at sådanne selvejere måtte afskaffes, men siden forordningen ej nævner dem, drister jeg mig ej heller til at tale videre derom, endskønt dette ukrudt lettere sattes grænser, end de ordinaire såkaldte »»brandenborgere««, der i denne egn voldtager afgrøden«.

Ja det vilde være en temmelig let sag at sætte grænser for selvejendom, man behøvede blot at gennemføre forordningen i sin hele strænghed, og der vilde vanskelig blive en eneste selvejerbonde tilbage, ti alle hørte de jo uden tvivl til byens mindre lodsejere. Men at kommissionen dog ikke betragtede selvejerbønderne med samme hadske

blik som hr. Poulsen fremgår imidlertid også af flere ret mærkelige exempler. Et par af disse skal her nævnes:

Netop ved denne tid, da rygtet begyndte at komme ud mellem folk, at strøgodset skulde bortsælges ved auktion, indkom som følge deraf efterstående ansøgning fra 4 af Odense hospitals »strøbønder«: Der går det rygte, at deres majestæt skal have fattet den resolution at tillade, at en del af Odense hospitals gods måtte bortsælges . . . . Vi undertegnede som bønder og tjænere under bemældte hospital befrygte os, at vi derved måtte geråde i ulæmpe, i det vi *enten* blev bortsolgte til én eller anden proprietair, under hvem vi kunde blive besværede med ét os overlegent hoveri, eller og til nogen, der efter loven kunde udsige os af vore gårde, og vi derved gøres husvilde. Denne frygt driver os til at bønfalde for deres majestæt, bedende, at i fald vore gårde skal afhændes fra hospitalet, det da måtte tillades, at vi selv indløste dem, da vi gærne giver den højeste værdi, var det end til 150 rdl. for td. hartkorn, bedende ligeledes, at kapitalen et halvt år efter købet måtte betales . . . . da det var os umuligt at svare renten af så stor en sum. Gud give, vi måtte blive som hidtil i vores søde rolighed (!) eller i mangel deraf finde bønhørelse i foranførte 2 poster«.

De 4 bønder fra Kærbyholm og Vejrup, der har underskrevet ansøgningen, anbefales på det bedste af hospitalsforstanderen. Det er flittige, ædru og vindskibelige mænd.

Kommissionen kunde da heller ikke bringe sig til at nægte dem, hvad de bad om, når de virkelig var højstbydende — endskønt det ikke ganske kunde bringes i overensstemmelse med »forordningens øjemærke«, således at lade »én eller anden fremmed bonde i en by købe sig selv«.

Et endnu mærkeligere exempel, der træffende belyser datidens forskellige anskuelser om dette spørgsmål, fremdrages her efter aktstykkerne:

Proprietair Lars Toft til Ullerupgård i Ty har som største lodsejer villet afkøbe 6 selvejerbønder deres gårde for derved at ophæve fællesskabet, men disse selvejerbønder er ikke til at komme nogen vegne med, de vil ikke slippe

deres gårde hverken for penge eller magelæg. Desårsag udbeder Lars Toft (d. 1/12 61) hos amtmanden hjælp af »de 2 landmænd« (generalauditør Høyer og commerceråd Sommer). Det lykkedes heller ikke disse 2 mænd at få »mindelig overenskomst« i stand, hvorfor de til amtmanden sendte en indberetning, der noksom vidner om, i hvilken grad de havde været overraskede og næsten opbragte ved dette exempel på, at sådanne bønder virkelig vovede at pukke på deres ret og således åbenlyst trodse proprietairens ønske.

De fortæller først i al almindelighed udfaldet af undersøgelserne, at selvejernes gårde er ret gode og beboerne dygtige, men, fortsættes så, de vil på ingen måde lade sig sige; byder Lars Toft jordegods i magelæg, vil de ikke tage mod *det*, han byder, men fordrer andet, byder han penge, siger de, at det er for lidt, eller kommer med forslag om, at de — skønt mindste lodsejere — vil købe *ham* ud, men byder dog ikke, hvad Toft synes i så tilfælde måtte tilkomme ham. Den ene af selvejerne, Jens Poulsen Tøfting erklærede til slutning, at »når hans majestæt just absolut befalede, at han *skulde* sælge sin ejendom, så måtte han jo sé at finde sig deri, men da han hidtil ingen sådan befaling havde set, så mente han, at en bonde havde samme ret som en proprietair«. Flere af bønderne havde da heller ikke villet give møde men påstod glat væk, at det umulig kunde være hans majestæts hensigt, at de imod deres vilje skulde tvinges til at afstå gårdene. Ja hvad angår Godtfred Nielsens enke, som hverken selv eller ved andre har givet møde, — da har hun på Lars Tofts skriftlige forespørgsel sendt ham et »skammeligt« skriftligt svar, som er således, at vi »undsér os ved at indsende det til vidtløftig gennemlæsning«.

Landmændenes mening om sagen er da den, at Lars Toft og ikke Jens Tøfting og fæller skal have byen. Ti i sidste tilfælde vilde det kun føre til, at fællesskabet yderligere blev øget, når en sådan bondes arvinger udskifter imellem sig. Desuden må der også tages hensyn til, at byen ligger så særdeles bekvæmt for Toft. Magelæg kan ikke ansés for heldigt i dette tilfælde, ti disse vrangvillige

selvejere vil jo da blive tvungne til at tage mod en anden af Tofts gårde, og »det er betænkeligt at tvinge en bonde til at eje det gods, som han ingen lyst har til«; desuden kunde også denne ordning ved arv og skifte give anledning til fællesskabets fremvækst. Disse og lignende selvejere burde købes ud for rede penge, så var man dem da kvit; det er altid til stor skade for et gods, når derpå findes bønder, »som ejer sig selv«.

Landmændene er for øvrigt enige om at beklage den misfornøjelse, »landet finder imod *os*, fordi vi til denne forretning er udvalgte«. Ligeledes beklager de også i høj grad de urimelige meninger, som *en del* lodejere og *alle* selvejerbønder har levet sig ind i angående arbejdet på ophævelsen af fællesskabet. De tager f. ex. de kgl. resolutioner, som om det ikke var kongens vilje, at nogen *skal* sælge sit gods; de har ikke — påstår de — set nogen udtrykkelig befaling derom. Her som anden steds findes også proprietairer, der sælger bøndergårde til deres beboere, og endda skér det undertiden kun »pro forma« (tilsyneladende). Vil man påtale dette, får man kun det svar, at selvejere ikke er forbudte. Andre igen sætter gården til offentlig auktion. Ja deres opfindelser for at omgå forordningerne er fast utrolige, men i reglen bidrages altid derved mer eller mindre til at øge fællesskabet.

Denne indberetning fra de to landmænd sendtes af amtmanden videre til kommissionen med en lille vedtegning, hvori han erklærede sig for fuldtud enig med samme mænd. Lars Toft har både ret og billighed for sig. Det var at ønske, at selvejere aldrig var til (!), eller at de dog i hvert fald bode på enestegårde udenfor by og fællig.

Der var således nok af stærke opfordringer til at optræde til fordel for Lars Toft imod de uansélige bønder, men heller ikke her fornægtede kommissionen sit sædvanlige mådehold. Vel er det hensigten at afskaffe fællesskabet — hedder det i dens svar til amtmanden (d. 15. maj 62), men »dog er det ej hans majestæts udtrykkelige befaling, at nogen — lige så lidt selvejere som andre — skal tvinges fra deres ejendom eller lovlige besiddelse, når de

for én eller anden årsags skyld ikke kan miste den uden til deres store skade«.

Er dette nu tilfældet her, da må ogsaa de 6 selvejere have lov til at beholde deres gårde i fred. Imidlertid er kommissionen ikke i stand til af de afgivne oplysninger at sé, hvad beslutning der bør tages i denne sag. De to landmænds indberetninger er altfor korte og knappe, de må meget udfyldes. Og nu fremsættes en hel række af de mest enkeltgående spørgsmål, der må besvares ikke alene ved denne, men ved enhver lignende lejlighed i fremtiden. Der spørges således om de begærede og tilbudte gårdes bonitét, hartkorn, landgilde, restancer, udsæd, hvor mange læs korn og hø, der kan avles, om der haves slet eller god græsning og ildebrændsel (skov el. mose), hvor mange kreaturer, hvordan bygninger og redskaber er i stand, om besidderen er duelig eller uduelig, om han er gammel eller ung, hvor mange børn (drenge og piger) han har, om hans familieforhold, endvidere om der er »herlighed« til gården såsom have med frugt, humle el lign., om jorderne er splittede eller samlede, om nær- eller langtfraliggende, hvordan driften og hegnene er, om der er søer, åer eller moradser, og om der da er fiskeri. Endelig til slutning må bægge gårde værdsættes mod hinanden.

Men ikke nok hermed, i en senere skrivelse til de samme Mænd pålægges det dem endvidere også at føre protokol over forhandlingerne. Alle de forslag, der bliver gjort de stridende, må anføres og ligeledes parternes mulige indvendinger derimod, og hvad andet de måtte have at erindre. Det skrevne skal derefter oplæses for parterne, for at de ikke skal være uvidende om, hvad der bliver anført. Først når alt dette bliver iagttaget, kan kommissionen få en grundig mening om sagen og på rette måde træffe afgørelsen.

Man sér således, at det ingenlunde var små fordringer, der blev stillet til de to landkyndige mænd og deres forretning, men da der ikke foreligger noget exempel på, at kommissionen i den grad har fordret underretning i alle enkeltheder af nogen anden, så kan man ikke frigøre sig

for den tanke, at den dermed har villet antyde, at forretningen mellem proprietair Toft og bønderne bar lovlig meget spor af at være hastværksarbejde, partisk for proprietæren og med ringeagt for bøndernes ret.

Om der senere er blevet foretaget noget yderligere i denne sag, kan ikke afgøres, men sandsynligvis har selvejerne dog fået lov til af beholde deres gårde i fred.

Dette tilfælde er så meget mere værd at lægge mærke til, som kommissionen ellers kunde være ubønhørlig overfor de mindre lodsejere i fællesskabet. Et exempel herpå fra Ålborg amt:

Den bekendte bondesøn og rige handelsmand, senere herredsfoged og cancelliråd Kristian Sørensen Testrup til Viffertsholm klager over, at major von Deden til Kongstedlund ikke mod mageskifte vil afstå ham en bondegård i Solbjærg sogn, hvor Testrup ellers er éneejer. Dedens gård ligger kun et bøsseskud fra Viffertsholm og er derfor til stor ulejlighed for Testrup. Han ønsker den byttet mod én af hans, som ligger ved Kongstedlund, men Deden gør udflugter. Testrups formænd har flere gange havt proces om den gård, nu bør dette have en ende.

Deden ser på sagen med andre øjne; efter at være gjort kendt med Testrups klage erklærer han dennes fremstilling i alle måder falsk og forvrænget. Deden ønsker ganske rigtig ikke at bytte sin gård bort mod Testrups, ti denne er kun en tiendedel af værdi mod hin. Forordningen skal vist heller ikke forstås som befaling men som tilladelse.

Amtmand Holck tiltræder i enhver henseende Dedens fremstilling; efter undersøgelser på stedet kan han bevidne den at være rigtig. Men til trods for alt dette resolvérer dog kommissionen, at mageskifte *skal* finde sted. Kan de ikke selv komme overens, bør de tilkalde mæglerne, der kan taxere bægge ejendomme, og hvis afgørelse da skal stå ved magt. Det bør sættes igennem selv mod mindste lodejeres vilje, ti ellers kommer man aldrig ud af fællesskabet.

Kommissionen kunde altså også godt gå med til at

hævde forordningerne gennemført i deres hele strænghed. Det synes imidlertid, som om den lidt efter lidt lod den regel gælde, at om ejeren selv bebode den gård eller ejendom, der fordredes købt eller magelagt, da lod den — på hans ønske derom — sagen falde. Blandt andet var dette tilfældet med flere selvejergårde, som kammerherre Vedel (Vedelsborg?) vilde have ejerne tvungne fra. Hvor gården derimod ikke tjænte til beboelse for ejeren, blev afståelsen trods nægtet samtykke dog gennemført som hos von Deden.

Som noget, der slående betegner, i hvad retning kommissionens arbejde gik, og hvordan det blev betragtet af bønderne — kan anføres den omstændighed, at det overalt blandt disse blev ansét for en ny forretning, hvorved herremændene vilde mele deres egen kage. I umindelige tider havde man erfaring for, at hver ny forandring lidt før eller senere kun blev til skade og yderligere undertrykkelse for bonden. Man var altså forud belavet på, at det denne gang vilde gå lige så, og hvor man derfor ikke ligefrem bekæmpede og hindrede den, stillede man sig dog meget kølig dertil.

At dette var tilfældet for »strøbøndernes« vedkommende, er let forklarligt og allerede påvist: De var næsten allesammen hoverifri, under et mildt herskab og var så godt som i alle henseender bedre stillede end deres øvrige standsfæller. Men heller ikke disse kunde med rimelighed vænte gavn eller glæde af forordningerne, ti nåde man først dertil, at hver by kun havde en lodsejer, da vilde denne éne ganske anderledes kunne se dem på fingrene, end det kunde ské, mens der var flere i fællesskab om *dem* og deres ejendom; én kunde ganske anderledes skalte og valte dermed efter sit godtbefindende end flere, der ikke vilde have så let ved at blive enige.

Desuden vilde landsbyernes egne fællesmarker efter forordningerne blive delte, og hvert stykke kun komme til at omfatte hver bys eller hver lodsejers mænd. Men dette var netop noget, som bønderne ikke gærne gik med til. De store fællesarbejder i mark og skov bidrog ved *den*

selskabelighed og *det* kammeratskab, de udviklede, til at holde modet oppe hos bonden. Nu skulde ikke alene dette ophøre, men ny og store byrder skulde pålægges dem, i det de selv skulde besørge fraskillélsen ved at opsætte den mængde forhadte hegn.

Hvad bønderne så' i forordningerne, var altså i korthed dette: Ny byrder og skrappere tilsyn samt dertil indskrænkning i det muntre fællesliv på de store vange, hvor lade- og ridefogder ikke var til stede for at blande malurt i glædens bæger.

Med fordelen derved anså de det for sparsomt bevendt, ti om end deres ejendom vandt lidt, så blev følgen kun den, at deres børn kom til at betale så meget desmere i fæste, og de småskillinger, forældrene måske kunde lægge på kistebunden, vilde da gå med hertil. De syntes langt fra ikke, at fordelen kunde opveje, hvad de vilde miste.

Flere af de landkyndige mænd klager derfor også over bøndernes lyst til at vanskeliggøre synsforretningen: De opgiver urigtige skel, giver fejlagtig underretning, ja stundom vil de end ikke rette sig efter det mageskifte, lodsejerne har indgået med hverandre, men vil med vold og magt hindre det i at blive gennemført.

Et træk af den slags meddeler krigsråd Vedel, en jysk proprietair: Lodsejerne i de 2 byer Boring og Kærby indgik en overenskomst om mageskifte imellem og adskillelse af byernes jorder i den såkaldte Bjerremark. Den foreløbige aftale blev indsendt til kgl. konfirmation. Skønt det trak ud, lnden denne kom, så kunde der dog ikke være tvivl om, at den vilde blive tilstået. Og for nu ikke at spilde tid lod krigsråden straks sine bønder i Boring tilså det stykke, som efter overenskomsten vilde tilfalde dem. Sommeren igennem væntede man med længsel konfirmationen, da man vidste, at Kærby bønder ikke ønskede overenskomsten gennemført og man i tilfælde af strid stod i temmelig vilderede med ejendomsforholdene på Bjerremarken. Men høsten kom, kornet blev modent, og endnu var den ikke indtruffen. Intet var herved at gøre. Bønderne i Boring afmejede deres korn, da det var modent, og be-

redte sig til at føre det hjem. Men hvad sker! En skønne morgen lidt efter solopgang just som nogle af Boring bymænd var komne ud på marken for at se til det afmejede korn, ser de 9 høstvogne komme jagende ind på marken, hver af dem bemandet med talrige høstfolk. Det var folkene fra Kærby, der — ilde tilfreds med overenskomsten — nu kom for at hente afgrøden af de jordstykker, der hidtil havde tilhørt dem. Indsigelser fra de få tilstedeværende Boring bymænd førte til lige så lidt som det bekendte foretagende at slå vand på en gås. Til at optage en større kamp med voldsmændene mente de sig at være for få, og følgen blev da, at folkene fra Kærby uden hinder rensede alle de stykker, de fandt for godt. Hvor meget de tog, kan ikke oplyses, da det endnu ikke var »tiendet« og for resten så vådt, at det »ikke i mange dage kunde blive tørt nok til at age i hus«.

Denne tildragelse giver meddeleren anledning til at udtale som sin »uforgribelige« mening, at lige så umuligt som det er at »kløve brænde uden nødde«, lige så umuligt er det at få sådant fællesskab ophævet ad frivillighedens vej, der må tvangsforholdsregler til.

Et andet lignende træk fra Ty skal endnu medtages: Tidligere omtalte Lars Toft til Ullerupgård indsendte til kommissionen en overenskomst, som ønskedes indstillet til kgl. konfirmation. Overenskomsten gik ud på, at lodsejerne i Kåstrup by har til *ham* som lodsejer i Hillerslev by afstået den ret, som Kåstrup by hidtil har havt til at lade sine får græsse på Hillerslev havremark. Renterne af disse penge skal årlig udbetales bønderne i Kåstrup, så de for dem kan leje græsning til deres får anden steds.

De Kåstrup bymænd var imidlertid yderst misfornøjede med denne afgørelse. De havde, som de i en senere modforestilling oplyste, højesteretsdom for den græsningsret, og de var ikke i stand til at skønne, hvad det da ragede dem, at deres herskaber havde indgaaet denne eller hvilken som helst anden »konvention«. Den tro holdt de fast ved og lod som ingen ting, men da foråret kom, satte de som sædvanlig fårene ind på »havremarken«. Lars Toft var dog

ikke den mand, der lod sig »imponere« selv af en så overlegen opfattelse af stillingen: Da Kåstrupperne ikke kunde overtales til at hente fårene tilbage igen, optog han uden videre hele flokken, som om den havde bestået af vildfarne og uberettigede kreaturer fra andre byer.

Til Kåstruppernes store overraskelse og ærgrelse gav kommissionen denne gang Lars Toft medhold.

Blandt de lollandske bønder talte forordningerne nogle af sine ivrigste modstandere, hvis man da kan tro meddelelser desangående fra Kristianssæde gods: Nogle jorder, som hidtil havde været fælles for Kristianssæde og Knuthenborg blev efter forordningernes bydende delte, frahegning foretagen, og ny led hængte, hvor vejene gennemskar hegnene; men dette fuldkomment lovlige og hensigtmæssige foretagende har mellem folk mødt en sådan modvilje og givet anledning til en sådan mængde bryderier, at det fast er utænkeligt. T. ex.: de ny og rigtig gode led, som blev anskaffede, fandt man i begyndelsen ofte afkastede, og ledstolperne forsvundne; der blev da anskaffet ny stolper, og atter hængte leddene der. Men desværre ikke længe, kort efter var ikke alene ledstolperne men leddene med »aldeles bortstjålne«. En mand fandt senere ét af dem nede i det såkaldte Præstevænge. Det blev atter bragt tilbage.

På lignende vis som med leddene gik det også med jordhegnene, flere steder fandt man dem tid efter anden nedkørte eller endog fuldstændig sløjfede, og hvad risgærderne endelig angår, da var de lige så efterstræbte.

Til sidst blev det så galt, at bønderne på Kristianssæde gods måtte lade 2 hyrder holde vagt hver eneste nat sommeren igennem, og endda kneb det med at skaffe fred. En nat f. ex. så disse mænd pludselig røg og rød lue slå op fra ét af risgærderne nede på Nørremose. De gjorde allarm, og ved de anstalter, som i hast blev trufne, lykkedes det dem dog efter en del anstrængelse at få ilden slukket. Store ulykker kunde ellers let have fulgt deraf. Det har hidtil ikke været muligt at opdage, hvorfra slige onde gerninger har deres udspring, men meddeleren antager, at

det er en bande skarnsmennesker, som er imod forordningerne, og således vil hindre, at de bliver gennemførte.

Det var dog ikke alene beneficarerne og bønderne, der var imod ophævelsen af fællesskabet, mange — især mindre — godsejere og proprietairer kunde godt måle sig med hine i »vrangvillighed«. Bortsét fra stedlige omstændigheder og personlige anskuelser var én af hovedgrundene den, at de ved at afhænde bøndergodset i de byer, hvor de var mindste lodsejere, kunde udsætte sig for at få deres hovedgårde »inkomplete« og dermed på ny skattepligtige, hvad der naturligvis var en omstændighed, man til det yderste søgte at undgå. Heller end at lade det komme dertil, vovede man endogså åbenbart at trodse forordningernes bydende om salg eller magelæg, og blev der da af modparten fordret synsforretning, bar man sig ad som bønderne, søgte at hindre denne på enhver måde ved salg »pro forma« el. lign. Skete det imidlertid, at forretningen alligevel blev ført igennem, så de af kommissionen blev tilpligtet at sælge eller magelægge, da fandt man efter hånden på, helt at undlade dette. Forordningerne led nemlig af den mangel, at de ikke fastsatte, hvorledes forfølgelse mod de efterladne i sådanne tilfælde skulde iværksættes. Overfor modstand af den slags stod kommissionen temmelig magtesløs. Det varede selvfølgelig ikke længe, før folk blev opmærksomme på dette svage punkt i kommissionens myndighed, og fra nu af brugte de vrangvillige lodsejere ofte den fremgangsmåde lod kommissionen bestemme, hvad den vilde, men udførte deraf kun det, de syntes om.

Kommissionen havde dog tidlig fået øje på sin svaghed her og besluttede at søge den afhjulpen. I den hensigt indsendtes da d. 17. marts 1764 til det danske cancelli en forestilling desangående. Heri påankes det omtalte forhold, der truer med at gøre kommissionens arbejde mér eller mindre betydningsløst. Som middel herimod anmodes cancelliet om — gennem en indstilling til kgl. majestæt at skaffe amtmændene magt og forpligtelse til at gennemføre kommissionens afgørelser på samme måde, som de sørger

for, at alle andre love og forordninger bliver efterlevede. De skulde f. ex. gøre vedkommende kendt med kommissionens afgørelser og tilsige dem en vis passende tid til at efterkomme dem. Men om de efter den fastsatte tids forløb finder intet at være gjort, da skal de på de vrangvilliges regning, lade det forsømte foretage og siden, om de vægrer sig ved at betale, pante dem derfor. Og ligeledes, hvis lodsejerne ved rettergang vil påtale de afgivne åstedsforretninger eller ved »altfor stridige og vidtløftige protestationer søger at gøre forretningerne uendelige«, så skal amtmændene først lade dem advare og, hvis de endda fortsætter, mulktere

Kommissionen opnåde dog ikke at se frugter af denne forestilling. Cancelliet lod den bero, og tingene gå deres egen skæve gang. Den første varme, hvormed kommissionens venner havde taget mod forordningerne, begyndte nu at kølnes, man fandt ikke udbyttet svarende til forventningerne, og således gik henimod 3 år, uden at der af cancelliet blev gjort noget skridt til at råde bod på den brøst, der var anket over. Da gjorde kommissionen endnu et sidste skridt, i det den gentog sin tidligere forestilling til cancelliet, kun denne gang i meget stærkere og utålmodigere udtryk. »Disse hindringer«, hedder det, »finder vi daglig således at tiltage . . . . at dersom de ikke bliver satte tilbørlige grænser, vil kommissionens foranstaltninger længere hen og snarere, end man forsér sig til, blive aldeles unyttige, og intet . . . . vorde udrettet.« Denne fornyede forestilling udrettede imidlertid lige så lidt som den tidligere, man begyndte allerede den gang så småt at omgås med tanken om kommissionens ophævelse.

Lige fra begyndelsen til enden var kommissionen meget omhyggelig for at skaffe sig nøjagtige oplysninger om, hvad der rundt omkring blev foretagen til — i følge forordningerne — at komme ud af fællesskabet. Det måtte selvfølgelig være af betydning for dens virksomhed at have en klar forestilling om, hvor trangen til at blive det kvit ytrede sig stærkest, og hvilke former deraf man lettest kunde få bugt med. Allerede i selve forordningerne ud-

tales det som kommissionens agt at lade amtmændene meddele sig alt, hvad der i amtet foretages i den retning og befalingen herom udstedtes d. 30. nvbr. 1762. I denne bestemmes det nærmere, at disse indberetninger fra amtmændene skal indeholde fuldstændig efterretning om alle de forandringer og indretninger, der siden forordningernes udstedelse var foretagen i de forskellige amter hele landet over.

Ogsaa friherre- og grevskaber fik en lignende befaling.

Som følge heraf indkom der så fra alle egne af landet en mængde kortere og længere oversigter over alt udført arbejde af den art. Disse oversigter er meget oplysende som målestok for, hvad der udrettedes ved forordningerne.

Noget af det, der straks falder i øjnene, er da den påfaldende forskel i betydning, som forordningerne havde for de forskellige landsdele. Jylland var åbenbart det sted, hvor betydningen blev mindst. Fra mange af de vestlige og nordlige amter omtales ikke en eneste »forbedring«, ja amtmand Rosenkrantz (Skivehus amt) går endog så vidt, at han påstår, at fællesskabet i den omhandlede tid snarere er bleven øget navnlig ved selvejere, »som aldrig bliver at udrydde«. Hegnsætning er *det*, der er forsøgt mest med, men bønderne er i den grad indtagne mod hegnene, at de f. ex. på Villestrup river dem ned næsten lige så hurtig, som de bliver sat op. »Her er ingen trang til slige forbedringer«, skrives fra Russensten gods i Vestjylland, her er ingen samlede byer, ingen overdrev, ingen fælles skov, mark eller hede. Hegn kan ikke sættes på grund af sandbund. Alt er og bliver, som det var. I de sydlige og navnlig de østlige amter på halvøen er der dog foretaget adskilligt mest i retning af at sætte hegn. På et enkelt gods, Serritsløvgaard (ved Horsens) er der således foruden levende hegn sat stengærder på henved en halv mils længde. Også lidt »skovopelskning« og en del mageskifter omtales herfra, blandt andet er på den måde et gods i Kallø amt kommen ud af fællesskabet i 12 byer*).

*) Af andre forbedringer i landbruget omtales fra Kallø amt, at enkelte nu begynder at så rød- og hvidkløver, samt at markerne somme steder »bliver med jordmarv (mærgel) bedyngede.«

Udgravning af moser eller oprensning af åer omtales kun fra få steder.

Langt større følger havde forordningerne for Fyns vedkommende. Indberetningerne herfra er da også meget fyldigere end fra Jylland. Deling af overdrev tales der vel ikke om; der var jo kun meget få, men desto mere om afdeling og indhegning af byernes store fællesmarker. Snese af byer alene i Nyborg amt fik i løbet af de første 3—4 år markerne adskilte og med levende hegn eller stengærder indfredede. Allerede 1762 havde næsten alle byer på grevskabet Vedelsborg fået deres bymarker udløst af fællesskabet med andre byer og indhegnet for sig selv. Intet andet fynsk gods kom dog Gyldensten nær i iver for fællesskabernes udskiftning, det gjorde endog i byen Skådstrup forsøg på at »ligne hver bymand i jord«, således at hver af byens gårde fik sin del udskilt for sig selv. Også en del mageskifter blev der foretaget på Gyldensten gods som også andre steder på øen. I den henseende udmærkede sig navnlig de 2 friherskaber Einsidelsborg og Kørup. Til bægge godser hørte omtrent 600 td. hartkorn, og af dette var over 100 td. — altsaa over en sjettedel — omvekslet ved mageskifte, køb og salg. Til forn lå godserne adspredte i 13 sogne, nu derimod blev de på 2 gårde nær samlede i 3 sogne. Andre steder har man i den henseende ikke havt så godt held med sig: ved Vedelsborg er der således ingen forandring eller ophævelse sket med hensyn til lodsejernes fællesskab i byerne, ti ingen vil lade sig udløse; ejeren af Vedelsborg er rede, men naboerne er modvillige, hedder det. Dette er dog kun det sædvanlige mundheld hos godsejerne; enhver forsikrer stadig i sine indberetninger om sin egen levende attrå efter at fremme ophævelsen af fællesskabet, men klager i samme grad over naboernes særlig beneficarernes vrangvillighed, der hindrer hans oprigtige bestræbelser.

Sjælland — og til dels Lolland-Falster — var dog ret egentlig det sted, som forordningerne var møntede på, og derfor også det sted, hvor de uden sammenligning fik mest betydning, man behøver blot at læse amtmændenes årlige

indberetninger for at overbevise sig om, at dette er tilfældet.

Af en Indberetning fra Bregentved gods 1762 ses, at allerede da var der alene på dette gods delt 4—5 store overdrev, flere landsbyers marker udskilte og indhegnede, samt mange magelæg foretagne. På Københavns amt er der indtil samme år sat flere tusende favne hegn og gravet en mængde grøfter til vandets afledning. Rundt omkring er man færdige eller i færd med at oprense åer og udgrave moser.

For året 1763 er indberetningerne mest udførlige og talrige og giver derfor også de fuldstændigste oplysninger. Ledreborg er som sædvanlig ét af de godser, der har mest at opvise; af hegn er der nu på godset sat en strækning på over halvfjærde mil, og deraf er henimod halvdelen stengærde. 16 større og mindre moser udgravede. Magelæg og adskillelser foretagne i mængde. Alene i Roskilde amt har Ledreborg købt eller på anden vis fået overdraget 5 annex-præstegårde. På samme måde hedder det fra amtmanden over Frederiksborg og Kronborg amter, at de *der* opsatte hegn — dels stengærder og dels andre — kan måles i mile. Mange overdrev (deriblandt de 2 store Bregnerød og Grønholdt) helt eller delvis udskiftede mellem byerne. Af større overdrev er der indtil nævnte år endvidere delt og på flere steder opdyrket: I Roskilde amt 2, i Antvorskov og Korsør amter 2 (Halskov og Skelskør overdrev), i Hirschholm amt 3, i Vordingborg amt 6 (»der hver for sig udgør store arealer«), i Tryggevælde amt 5, i Sorø og Ringsted amter 3 osv. osv.

Ligeledes hører man om amter, hvor så godt som alle åer er bleven oprensede, og mange moser udgravede. Amtmanden over Vordingborg amt mener, at der i amtet alene til mosers udgravning er kastet grøfter, som til sammen vilde have en længde af flere mil. Et af de betydeligste af den slags arbejder har udgravningen af den store Åmose været.

Hegnsætning dreves overalt med kraft men dog måske ingen steder stærkere end på Jægerspris hovedgård, til-

hørende kgl. majestæt: Til indhegning af Stutterikobler i skoven er der sat næsten en halv mil Stengærde; de største sten henslæbtes af 4 materialheste og lige så mange stude, de mindre sten blev af bønderne »ved belejlig tid henkørte«. Men foruden dette har godsets nogle og halvfemsindstyve bønder sat omt. 2 mile stengærde. Grunden til denne arbejdslyst skriver sig derfra, at kgl. majestæt (hovedgårdens ejer) har opmuntret dem ved en betaling af 2 mark for favnen. Heller ikke broerne blev forsømte, på konge- og jagtvejene i amtet er der i den sidste tid »årlig sat 12 stenkister i stedet for trærender og trunter«, hvad der meget letter samfærdselen. O. s. v.

Alle disse til dels store arbejder har sikkerlig havt betydning for landbruget, navnlig som det blev drevet på godserne, men blandt bønderne mærkedes det nærmest kun som en utålelig forøgelse af hoveriet. Godsejerne føler det vel stundom, men flere af dem var på grund af tidernes ugunst i en stilling, hvor de måtte bruge alle midler for at hænge ved godserne; amtmændene lader vel en gang imellem i deres indberetninger et lille ord falde om det strænge hov- og pligtarbejde som en af bondens værste plager, men ingen gør bondens stilling til udgangspunkt for sin undersøgelse eller sin indberetning, og kun få har øje for den side af sagen.

Blandt disse få bør dog fremhæves Københavns magistrat, den har bedre end de fleste øje for at fællesskabet i sin værste skikkelse er det, som findes mellem bymændene i samme by, og efter overenskomst med Ledreborg lader den Glim bys jorder »rebe«, og ligeledes i anledning af en ildebrand, der nylig har overgået byen, lader den 5 gårde flytte ud på marken og *der* af ny opbygge 300 al. fra hverandre. Mellem hver gård og hver gårds samlede jorder opføres et dobbelt dige, der ovenpå tilplantes med pile og hyld. Magistraten anser forsøget for meget tilfredsstillende og ønsker blot, at exemplet måtte følges i så mange byer som mulig. Foruden dette findes i alle kommissionens efterladte papirer kun omtalt 2 eller højst 3 forsøg på at udskifte og ligedele byens jorder mellem bymændene, men

disse førsøg er så få og små, at de aldeles ikke fik nogen betydning eller kom til at spille nogen rolle blandt de sager, kommissionen fik med at gøre.

Endnu i året 1764 indkom der fra amtmændene beretninger om talrige »forbedringer« fra de fleste af landets amter, men året efter kun fra omtrent halvdelen og atter næste år blot fra 3—4, men i disse klages der da også i høje toner over godsejernes mangel på lyst til at foretage noget og som følge deraf deres ulyst til at give amtmanden besked eller svare på hans forespørgsler. Én foreslår endog, at lade »mulkt eller anden straf« ramme den godsejer, der ikke inden udløbet af en vis frist har besvaret amtmandens forespørgsel og givet besked om, hvad han i årets løb har foretaget af forbedringer.

Det vilde dog altsammen ikke have hjulpet, ti sagen var, at man tabte lysten, fordi man nu efter hånden ved erfaringens hjælp var nået frem til forståelse af, at varig udfrielse og ophævelse af lodsejernes jordfællesskab lod sig ikke vinde på den vis. Så længe det var tilladt jorddrotten at købe og sælge enkelte bøndergårde i byer med fællesmarker, så længe vilde fællesskab mellem flere lodsejere bestandig være muligt ja uundgåeligt, og så længe ikke hver enkelt bonde i byen fik sin jord udskiftet og nogenlunde samlet tildelt som selveje, så længe vilde det ikke for ham have stort at betyde, om hvor vidt flere eller kun én by var i fællesskabet.

Kommissionens virksomhed blev dog ikke helt uden betydning for landbruget. Mange lodsejere var som følge af forordningerne komne ud af fællesskabet, og den større uafhængighed og selvstændighed, som de derved vandt, virkede en større driftighed hos dem, og denne fremkalder på landvæsenets område atter ny forbedringer, der både kommer dem selv så vel som landet i almindelighed til gode. Men hele bevægelsen var *aristokratisk*, tager kun sigte på godsejernes tarv, mens bondens stilling og dermed folkets i almindelighed snarere blev forværret end forbedret. De eneste bodemidler, udskiftning og selvejendom for bonden havde man den gang endnu ikke fået tilstrækkeligt syn for,

det var forbeholdt en senere tid og til dels andre mænd at gøre deres betydning indlysende; og dog var det her, at hjælpen lå gemt, først da man ved disses hjælp fandt på at gøre bevægelsen også *demokratisk*, først da sænkede sig den samme higen efter fremskridt, — som så gavnlig havde vist sig blandt de store, — ned til de laveste og bredeste lag i samfundet.

Landvæsenskommissionen af 1757 og de forordninger, den gav stødet til, må da nærmest betragtes som et af de mange famlende forsøg, der fra hundredårets midte og indtil hen imod dets slutning afløser hinanden. Et led i den række af forarbejder for de store landbolove, der gennemførtes i slutningen af hundredåret, og som netop ved disse temmelig enestående forsøg og forarbejder gennemførtes her i Danmark med en så mærkværdig sikkerhed, klarhed og kraft. Kommissionens betydning består ikke i det, den fik udrettet, ti det var kun fattigt, men meget mere i det rige stof, den samlede til benyttelse for en kommende tid, og i den omstændighed, at den da kunde tjæne som en slags afviser fra at lade sig forlede til at spilde kræfterne på opgavens løsning ad den vej.

År 1767 d. 30 oktbr. blev kommissionen efter 10 års virksomhed ophævet af den ny konge Kristian d. 7. Det skete med den begrundelse, at fællesskabet måtte anses for — i følge forordningerne at være hævet, hvor dette kunde være til nytte. Det var dog sikkerlig kun en talemåde, man havde simpelthen tabt troen på at komme det til livs ad den vej. Andre veje måtte forsøges, andre mænd måtte frem, andre tanker tænkes, andre udgangspunkter vælges, før målet kunde nås og landet gå ind i en lykkelig og blomstrende fremtid med bod for alle brøst ikke alene i landbruget men i hele det borgerlige samfund.

Er en stor og god sag ved slægtleds arbejde trods alle hindringer ført frem til sejr, da har eftertiden stedse en stærk tilbøjelighed til at give hele æren derfor til den eller de mænd, der endelig hidførte afgørelsen, og en lignende tilbøjelighed til at glemme de mænd, som først fik øje på opgaven, og som indledede arbejdet og gjorde de første usikre

skridt hen imod målet. Der er altid en vis uret i dette, så sandt som disse forberedende arbejder om end fejlende og vildledte dog stedse til en vis grad betinger sagens lykkelige udfald. Hver gang slægten atter står midt i arbejdet for at løse et af de store samfundsspørgsmål, hver gang den føler sig utålmodig over stilstand eller ringe fremgang, da er det godt for en stund at fæste blikket på tider, der har været stillede på samme vis, godt at lægge mærke til, at de hindringer, der for eftertiden viser sig som små, de har for samtiden ofte vist sig som store og næsten uovervindelige; den afgørelse, der for eftertiden viser sig som så hurtig og let opnået, den har ofte måttet kæmpe sig frem gennem menneskealdres hårde kampe, før den kronedes med sejr.

Landvæsenskommissionen af 1757 kan vel give anledning til tanker og overvejelser af den art.

